

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ХАРКІВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Курс лекцій

Харків – ХНАМГ – 2009

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 УКР) я 7
I – 90

Історія України: Курс лекцій / За ред. М. В. Яцюка. – Харків: ХНАМГ, 2009. – 270 с.

Автори: канд. філос. наук, доц. *І. М. Рассоха* (розд. 1, 9); канд. філос. наук, доц. *Г. Г. Фесенко* (розд. 2); канд. іст. наук, доц. *О. Л. Рябченко* (розд. 3); ст. викл. *Ю. І. Стрілець* (розд. 4); канд. іст. наук, доц. *Л. М. Жванко* (розд. 5); канд. іст. наук, доц. *М. В. Яцюк* (розд. 6); канд. іст. наук, доц. *В. П. Бурмака*, ас. *В. В. Жигло* (розд. 7); канд. іст. наук, доц. *Ю. А. Беліков* (розд. 8); канд. іст. наук, доц. *М. С. Лисенко* (розд. 9)

Рецензенти:

В. В. Калініченко, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

О. О. Нестуля, доктор історичних наук, професор, ректор Полтавського університету споживчої кооперації.

В. І. Семененко, професор кафедри українознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

У запропонованому курсі лекцій розглядаються актуальні проблеми історії України від її початків до сучасності. Висвітлено розвиток української державності, етнодержавотворчі процеси, становлення української нації у контексті загальноєвропейських історичних процесів. Курс лекцій підготовлено відповідно до навчальної програми МОН України, за якою автори читають курс «Історія України» студентам Харківської національної академії міського господарства.

**Рекомендовано до друку Вченою Радою ХНАМГ,
протокол № 6 від 25.01.08**

© Беліков Ю. А., Бурмака В. П., Жванко Л. М., Жигло В. В., Лисенко М. С., Рассоха І. М., Рябченко О. Л., Стрілець Ю. І., Фесенко Г. Г., Яцюк М. В., 2009

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	6
Лекція 1. Джерела та історіографія історії України	
1.1. Усні й письмові джерела.....	9
1.2. Речові джерела.....	11
1.3. Інші історичні джерела.....	14
1.4. Вітчизняна історіографія.....	18
1.5. Іноземні історики України.....	27
Лекція 2. Українська етнологія: теорії та історична практика	
2.1. Сутність етносу та етногенез: концепції і теорії.....	36
2.2. Український етнос в історичній ретроспективі.....	40
2.3. Історіософські концепції формування українського етносу.	56
2.4. Народ – Нація: шлях до національного самовизначення.....	60
Лекція 3. Освіта і наука в українській духовності	
3.1. Освітній рух в Україні у XVI - XVII ст.....	73
3.2. Світопростір українських братських шкіл.....	79
3.3. Києво-Могилянська академія як духовний, навчальний і науково-культурний центр східного та південного слов'янства.....	83
3.4. Становлення університетської освіти в Україні.....	86
Лекція 4. Етнографічні студії в контексті історії України	
4.1. Поняття «етнографія» та етапи становлення етнографічних досліджень.....	95
4.2. Етнографічне районування України.....	97
Лекція 5. Українці і світ	
5.1. Українська діаспора: методологічні засади і поняття.....	115
5.2. Етапи формування української діаспори.....	124
5.3. Статистичні дані щодо розселення українців у світі.....	126
5.4. Основні міграційні потоки українців.....	130
Лекція 6. Українське державотворення: етапи й особливості	
6.1. Київська держава (Київська Русь).....	141
6.2. Галицько-Волинська держава.....	146
6.3. Козацько-гетьманська держава (середина XVII – кінець XVIII ст.).....	149

6.4. Українська Центральна Рада.....	153
6.5. Українська Держава гетьмана П.Скоропадського.....	160
6.6. Українська Народна Республіка доби Директорії.....	164
6.7. ЗУНР.....	167
6.8. Україна (від 1991 року).....	170

Лекція 7. Українство у боротьбі з національним та соціальним гнобленням

7.1. Соціальна боротьба в Київській Русі й Галицько-Волинській державі.....	177
7.2. Боротьба українства з соціальним та національним гнобленням у часи входження до Литовсько-Польської держави.....	178
7.3. Боротьба з соціальним та національним гнобленням в Україні у другій половині XVII - XVIII ст.....	183
7.4. Соціальна та національна боротьба в Україні у XIX - на початку XX ст.....	187
7.5. Соціальна та національна боротьба у часи національно-демократичної революції (1917-1920 рр.) і в роки входження України до СРСР (1920-1991 рр.).....	192

Лекція 8. Історичні студії економічного розвитку України

8.1. Предмет і завдання економічної історії України.....	198
8.2. Економічний розвиток українських земель в епоху Середньовіччя (V - XV ст.).....	199
8.3. Господарство України козацької доби (XVI - XVIII ст.).....	204
8.4. Економічний розвиток українських земель у XIX – на поч. XX ст.....	209
8.5. Економічна політика українських революційних урядів (1917- 1919 рр.).....	214
8.6. Економіка радянської України.....	217
8.7. Основні проблеми економічного розвитку незалежної України ...	230

Лекція 9. Геополітичне становище України: історія і сучасність

9.1. Геополітичне положення України.....	235
9.2. Історія української геополітичної думки.....	240
9.3. Геополітичне становище сучасної України.....	251
9.4. Геополітичні пріоритети Української держави на сучасному етапі.....	258

*В українську державність ми віруємо,
українську державність ми ісповідуємо, –
в її неминучості ми переконані.
Для нас вона є до певної міри живою
реальністю,
бо її ідею ми носимо в серці, бо її духом,
потребами овіяне все життя.*

Симон Петлюра

ПЕРЕДМОВА

Згідно із програмою Міністерства освіти і науки України з підготовки кваліфікованих фахівців у всіх галузях народного господарства у вищих навчальних закладах обов'язковою для вивчення є історія України. Вивчення історії України як науки потребує теоретико-методологічного, науково-методичного та організаційно-практичного забезпечення.

Цей курс лекцій дає уявлення про етапи історичного розвитку українського народу і його державності. Він допомагає зрозуміти системний зв'язок усіх складових історичного процесу, що відбувалися на теренах сучасної України; висвітлює проблеми історичного розвитку українського народу, його державності в контексті загальносвітової історії, показує їх взаємозв'язок та взаємовплив. Така спрямованість відповідає крилатому вислову Тараса Шевченка «...і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь». Нові суспільно-політичні виклики на тлі глобалізації світової гуманітарної думки диктують потребу в модернізації дослідницьких, навчально-методичних підходів до осмислення вже усталених схем як української історії в цілому, так і окремих її «білих плям».

Наріжним загальнометодичним принципом виступає осягнення суті історичного процесу в нашій країні на підвалинах об'єктивності й історизму, духовності й гуманізму. Тісний зв'язок, взаємодія теорії і практики в напрямку реалізації пізнавально-творчої функції історичної теорії і формування у студентів свідомої потреби в оволодінні пропонованим предметом вимагає залучення загальновідомих функцій історії, широкого кола ідей, проблем, уявлень, асоціацій міждисциплінарного характеру.

В умовах подальшої гуманізації навчального процесу в академії кафедра історії і культурології бачить пріоритетним викладання предмета в інноваційному ключі. Механізм осягнення інновацій полягає в реалізації окремих блоків: історія і практика, співвідношення історичного і логічного. Головною метою викладання матеріалу в посібнику є виховання студентів на засадах патріотизму, формування в особистості відчуття історичної пам'яті, усвідомлення власної причетності до державотворчих прагнень українського народу.

Курс лекцій охоплює всю історію України і побудований не за проблемно-хронологічним, а відповідно до сучасних вимог МОН України історіософсько-проблемним принципом. Вони покликані допомогти

студентам опанувати головні питання вітчизняної історії, полегшити й поглибити їх вивчення за науковою історичною літературою. Розділи мають цілісний характер і сприяють розвиткові історичного мислення у студентів.

Авторський колектив курсу лекцій ставив за мету забезпечення у студентів необхідного рівня знань з дисципліни «Історія України» і відповідних навичок:

- володіння інформаційними структурами;
- вміння здійснювати пізнавальні процеси;
- відтворення процесів репродуктивного мислення;
- оволодіння мотиваційними процесами;
- вміння дати визначення не тільки того, що було в історії, а й що це означало;
- здійснювати конструктивне реагування на окремі дії і результати навчання;
- вміння долати стереотипи історичного мислення;
- гуманістичні ціннісні орієнтири в житті;
- знання періодизації, концептуальних проблем історії України, основних термінів і понять, дат і дійових осіб українського державотворення.

Таким чином, виходячи з потреби подолання переважно інформаційного типу викладання курсу історії України, авторський колектив прагне до максимального об'єктивного і всебічного викладення української історії.

ЛЕКЦІЯ 1

***ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ***

1.1. Усні й письмові джерела

Історичні джерела – це все те, звідки ми дізнаємося про історію. Вони розподілені на декілька типів: усні, письмові, речові, лінгвістичні, зображальні, фото - і кінодокументи, електронні документи тощо.

Найбільш старий тип історичних джерел – це **усні джерела**. Зокрема, дитина дізнається про історію своєї сім'ї від своїх батьків та інших родичів. У старі часи більшість людей була неграмотною. Вони могли отримувати тільки усну інформацію. На підставі таких оповідань і переказів виникли **фольклорні твори** – народні думи, легенди, пісні, що містять цінну історичну інформацію.

У першій половині ХХ ст. значення усної інформації з історії України різко збільшилося. Це пов'язане з тим, що жорстокий комуністичний режим часто не давав будь-яких можливостей для письмового вираження правдивої інформації. Наприклад, ведення радянськими солдатами і офіцерами під час Другої світової війни особистих щоденників вважалося державним злочином. Тому багато дуже важливої інформації про події радянського періоду, зокрема про **голодомор 1932-1933 рр.** довго зберігалось свідками в усній формі. Важливу роль продовжували відігравати і різні форми **усного фольклору**, зокрема народні пісні, прислів'я та анекдоти. Проте згодом ці усні історичні свідчення були записані, тобто перетворилися на письмові джерела.

Письмові джерела – це головне джерело наших знань про історію України (і про історію взагалі). Вони дуже різноманітні. Найбільш чисельними є **документи** – письмові тексти, що мають правове значення. Будь-яка державна чи недержавна установа або організація створює і отримує дуже велику кількість різноманітних документів. Більш важливі з них зберігаються у спеціальних установах – **архівах**. Крім загальнодержавних архівів існують різноманітні архіви організацій, установ, фірм і особисті архіви окремих людей. У цілому архіви мають унікальну історичну цінність. В Україні дуже багато архівного матеріалу загинуло під час війн. Разом з тим саме архівні матеріали є основним джерелом інформації для відтворення історичних подій принаймні останніх трьох-чотирьох століть. Але до нас дійшла певна кількість документів і з більш ранніх епох, починаючи від грецьких міст на Півдні України у I тис. до н. е.

Серед подібних документів найбільше значення мають актові й діловодні документи, які відомі ще з часів Київської Русі: уставні грамоти, рішення державних та місцевих установ, різноманітні угоди, дарування тощо.

Дійшли до нас і правові документи – збірки законів та інших нормативно-правових актів, починаючи з *«Руської Правди» Ярослава Мудрого*. Важливе значення мають судово-слідчі матеріали. Так само важливі *статистичні матеріали*. Найдавніші статистичні матеріали в Україні відомі з XVI ст., коли стали періодично проводитись люстрації – описи державних маєтків на території Речі Посполитої.

Важливими є також *нарративні письмові джерела* – тобто письмові матеріали, що містять розповідь (нарратив) про ті чи інші події.

Безумовно, найважливішими серед них є власне *історичні твори*. Найдавніший власне історичний твір «батька історії», давньогрецького історика V ст. до н. е. *Геродота* вже містить дуже значний матеріал з історії тодішньої України (Скіфії). Певні відомості про населення з території сучасної України містяться і в літературі Давнього Сходу, зокрема, в хроніках ассирійських царів. У подальші часи про територію України писали грецькі, римські, вірменські, готські, арабські, єврейські та інші автори.

Тільки з X ст. н. е. починається традиція власного українського регулярного літописання. Видатною пам'яткою української історичної думки є давньоруські *літописи*, зокрема *«Повість минулих літ»*. Традиції літописання збереглися аж до XVIII ст. включно, хоча з XVII ст. вже виразно спостерігається тенденція до створення замість літописів тематичних творів з історії – *хронік*. Дійсно, всі подальші підручники з історії України та взагалі історичні праці і самі є водночас джерелом з історії України – в тому числі і цей посібник.

Окремо слід виділити спогади (*мемуари*) й щоденники видатних історичних постатей і осіб, що були безпосередніми свідками визначних історичних подій.

Важливу роль відіграють *іноземні джерела* з історії України. Частково це твори самих українців, яких важка доля часто заносила на чужину, в еміграцію. З іншого боку, це іншомовні твори представників сусідніх народів, історія яких була тісно пов'язана з Україною. Це, зокрема, історики з Польщі, Росії, Туреччини, Угорщини, Німеччини, Швеції, Італії та інших країн. Окрему групу складають твори представників інших, неукраїнських народів, які мешкали на території сучасної України: євреїв, поляків, кримських татар, німців та інших.

Те саме стосується і росіян. Крім того, значна частина творів найбільших українських істориків, таких як *М. Костомаров*, *Д. Багалій* і *М. Грушевський* була написана саме російською мовою. Іноді взагалі важко однозначно встановити, чи був даний історик українським або російським.

Отже, в цілому значну частину російськомовних історичних творів з історії України слід вважати власне українськими.

З 1776 р. у Львові, з 1812 р. у Харкові, з 1828 р. в Одесі й з 1835 р. в Києві почали виходити **періодичні видання** – газети й журнали. Звичайно для істориків дослідження періодичних видань є одним з провідних джерел історичної інформації.

Надзвичайно цікавими є також інші друковані матеріали – політичні листівки, рекламні об'яви, навіть білети до зоопарку чи ресторанні меню. Будь-яка **книга** теж є багатогранним історичним джерелом.

В останні десятиліття у всьому світі поживався інтерес до так званої «**малої історії**», тобто історії способу життя окремих людей. Тому будь-які листи, щоденники та інші матеріали звичайних людей щодо їхніх звичайних справ теж можуть містити цінний історичний матеріал.

Серед письмових джерел відносно рідкісними й дуже цінними вважають **епіграфічні пам'ятки**, тобто давні надписи на твердих матеріалах – на якихось речах, на стінах будинків і храмів, на камінні та уламках кераміки. Найбільш часто вони зустрічаються на старовинних некрополях (цвинтарях). Давні надписи знаходять під час археологічних розкопок. Зокрема, їх чимало знайшли в античних містах на Півдні України. Іноді за особливо сприятливих умов можуть зберегтися і надписи на нестійких матеріалах. Зокрема, великий інтерес викликали знахідки археологами **берестяних грамот** – надписів на бересті, що збереглися у деяких містах Київської Русі.

1.2. Речові джерела

У первісному суспільстві писемність була невідома. Часто єдине, що дійшло до нас від тих часів – це певні матеріальні залишки людської діяльності, тобто **артефакти** – предмети, явно оброблені чи змінені людьми. Пошуком подібних артефактів займаються **археологи**. Археологів часто називають «істориками з лопатою», бо подібні матеріальні залишки здебільшого поховані під шаром ґрунту. Для дописемних часів історії України **археологічні матеріали** залишаються головним історичним джерелом. Ключове поняття археології – поняття археологічної культури. Це відносно однорідний комплекс речей, який існував протягом певного часу на єдиній території. Бувало, що одну археологічну культуру змінювала зовсім інша. Для археологів це є свідченням приходу іншого населення. Місця, де знаходять значну кількість археологічних матеріалів, – **археологічні пам'ятки**. Це можуть бути стоянки первісних людей, старі городища та селища, могильники, кургани тощо.

Звичайно, робочий інвентар сучасних археологів жодним чином не зводиться до лопати та щітки. Методика археологічних досліджень добре розроблена і продовжує вдосконалюватись. Під час розкопок археологи ретельно фіксують знаходження речей та інших залишків за допомогою фотографій, схем і малюнків, як на площі, так і по різних шарах ґрунту (тобто досліджують стратиграфію пам'яток). Вони застосовують різні хімічні речовини для фіксації знахідок, комп'ютери – для статистичної обробки даних, часто займаються науковою реставрацією знайдених предметів.

Археологи України активно застосовують різноманітні технічні засоби. Так, найбільш сенсаційна знахідка українських археологів – відкриття поселень-гігантів (протоміст) трипільської культури була зроблена за допомогою **аерофотозйомки**. Тепер почали застосовувати і фотографії з супутників. З 60-х років українські археологи плідно займаються і підводною археологією на Чорному й Азовському морях, на Дніпрі. Наприклад, вони знайшли залишки грецької галери з вантажем донецького вугілля.

З археологами тісно співпрацюють представники багатьох інших спеціальностей. Хіміки займаються аналізом знайдених металевих речей та інших предметів. Фізики розробили досить точні методи **радіоізотопного датування** знайдених предметів. Зокрема, для предметів молодше 10 тис. років вирішальне значення має **радіокарбонний метод**, для більш давніх часів – **калій-аргоновий метод** тощо. Сутність радіоізотопних методів полягає в тому, що у стародавніх речах набагато меншим є відсоток нестійких, радіоактивних ізотопів, наприклад, атомів вуглецю C_{14} стосовно до C_{12} . Значні археологічні установи України тепер мають власні фізичні лабораторії. Суттєве значення для встановлення точної дати історичних подій мають також згадки про сонячні й місячні затемнення, появу на небі комет, які вміють точно датувати астрономи.

Геологи за знахідками давніх ґрунтів встановлюють тодішні кліматичні умови. Ботаніки займаються дослідженням рослинних залишків, зокрема, залишків культурних рослин. Важливими є також ботанічні дослідження пилку рослин з різних археологічних шарів. За співвідношенням пилку різних рослин можна реконструювати екологічні умови давніх часів у відповідній місцевості. Зоологи досліджують кістки свійських і диких тварин на археологічних пам'ятках.

Важливе значення для пізнання нашого минулого мають дані **антропології**. Антропологи вивчають, зокрема, кістки давніх людей. За кістками вони можуть багато розповісти про умови життя людей, деякі їх хвороби і навіть точно реконструювати за черепом зовнішній вигляд людини.

Важливим є також визначення особливостей расового типу людей минулого. Антропологи досліджують не тільки старі кістки, а й сучасних живих людей. Великого значення тепер набули генетичні дослідження, перш за все дослідження генотипу (ДНК) людей *методами молекулярного аналізу*. Тепер стало можливим безпосередньо визначати спорідненість між собою представників різних народів. До речі, доведено близьку генетичну спорідненість між собою всіх українців. А от росіяни в більшості близькі до українців лише за «чоловічими» генами. За «жіночими» – набагато ближче до естонців, фінів та північних німців. Тепер розроблено й методи виділення генетичного матеріалу зі старих кісток.

В останні десятиліття зріс інтерес до археологічного дослідження матеріальних залишків більш близьких до нас епох. Зокрема, археологи активно досліджують пам'ятки козацьких часів, у тому числі на території Харкова. Серйозним завданням є пошук і перепоховання останків воїнів Другої світової війни, виявлення та належне обладнання могил жертв голодомору 1932-1933 рр. В певних випадках такі розкопки фактично зливаються з сучасною *криміналістикою*. Зокрема, не тільки наукове, а й перш за все політичне значення мало виявлення у Харкові останків розстріляних чекістами польських військовополонених, на місці якого побудований меморіал. Радянська пропаганда багато десятиліть стверджувала, що полонених розстріляли німці, але криміналісти під час експертизи легко встановили істину.

Звичайно, багато матеріальних залишків минулих часів знаходяться не під землею, а на землі. Це перш за все різноманітні *споруди*. Серед таких споруд православний храм Святого Іоанна Предтечі у Керчі, що безперервно функціонує з першої половини VIII ст. (за винятком 1938-1989 рр.). З XI ст. стоїть у Києві храм Святої Софії, у Чернігові – Преображенський собор тощо. Подібні *пам'ятки архітектури* – важливе історичне джерело. Крім того, на їхніх стінах часто збереглися дуже цікаві *графіті* – приватні надписи, як правило, звернення до Бога чи записи про якісь важливі події. Величною спорудою, що досі добре видна, є *Змієві Вали* – грандіозна система оборонних валів висотою до 10 метрів і довжиною приблизно дві тисячі кілометрів, що протягнулася через всю лісостепову і степову смугу України. Їх відносять до епохи готів (III ст. н. е.), проте почали будувати їх ще у бронзову добу і продовжували аж до монгольських часів. Характерними для України є й *підземні споруди* – рукотворні печери. Серед них є цілі печерні міста, наприклад, Чуфут-Кале у Криму, знамениті Феодосієві печери в Чернігові, печери Києво-Печерської лаври тощо. Важливими й цінними пам'ятками

архітектури можуть бути і відносно нещодавні споруди, наприклад, Будинок Держпрому в Харкові, побудований у 1925-1929 рр.

Крім споруд, до нас дійшли й окремі старі речі – *реліквії*. Це особливо стосується ювелірних виробів, предметів культу, зброї, стародавнього одягу, селянських знарядь праці тощо. Важливе значення мають також звичайні побутові речі, пов'язані з життям видатних людей. В останні десятиліття бурхливо розвивається *технічна археологія* – збирання і реставрація старих машин і механізмів. Особливо відомі колекціонери антикварних автомобілів.

Збереженням і розшуком речових історичних джерел займаються спеціальні установи – *музеї*. У музеях іноді зберігають і цінні письмові джерела. Але перш за все будь-який музей – це сховище саме речових та зображальних джерел. Крім державних історичних є також археологічні, краєзнавчі, заводські, шкільні, приватні музеї тощо. Музеї часто проводять значні історичні дослідження. *Сьогодні в Україні існує понад 4 тисячі музеїв.*

1.3. Інші історичні джерела

Зображальні джерела – тип історичних джерел, в яких інформація зафіксована у вигляді зображення. Найдавніші зображення – це наскальний живопис, графіка та скульптури кам'яної доби. В Україні є пам'ятка первісної графіки світового значення – Кам'яна Могила під Мелітополем. Стародавні *петрогліфи* – малюнки на скелях – відомі також у Криму. Багато інформації містять орнаменти і малюнки на стародавній кераміці, зокрема доби трипільської культури. З того ж часу відомі і керамічні скульптури. З язичницької доби дійшло декілька зображень слов'янських богів, серед них найбільш знаменитий – Збручський ідол. Різноманітні фрески, малюнки на кераміці, статуї та рельєфи збереглися в античних містах Півдня. Дуже цікавими є зображення, знайдені у степових курганах, зокрема, на ювелірних виробах скіфської доби. На курганах часто збереглися також різноманітні поховальні кам'яні стели, зокрема половецькі «кам'яні баби».

Починаючи з доби Київської Русі відомі різноманітні ікони і фрески з храмів. Іноді у храмах робили й малюнки цілком світського змісту. Та головне – від цієї доби до нас вже дійшли *книжкові ілюстрації*, перш за все мініатюри з літописів. З винаходом друкарства до них додалися друковані *гравюри*. Крім того, з'являються картини, зокрема характерні для України козацькі портрети (народні картини, які часто називають «Козак Мамай»). З XVI ст. вже з'являються чисельні *картини* й *малюнки*, в тому числі зображення важливих подій і портрети історичних осіб. З того часу

регулярно почали створювати подібні картини-«репортажі» й портрети, що служили головним зображальним джерелом аж до розповсюдження фотографії. Серед картин слід особливо виділити також жанрові й побутові картини з народного життя, особливо розповсюджені у XIX ст.

У XIX ж ст. з'явилися і перші науково обґрунтовані **історичні реконструкції**, тобто картини й малюнки, на яких художник відтворював якісь історичні події або явища, справжні зображення яких до нас не дійшли. Серед них найбільш відома картина *Іллі Рєпіна* «Запорожці пишуть листа турецькому султану». У XX ст. багато малюнків-реконструкцій створено за матеріалами археологічних досліджень. Подібні реконструкції мають значення самостійних історичних джерел. У цілому малюнки очевидців і малюнки-реконструкції зберегли певне значення і для дослідження новітньої історії.

Картографічні джерела – це географічні карти території України, переважно іноземного виробництва. Найдавніша з них – Певтінгерова таблиця, римська шляхова карта IV ст. н. е., що вперше занотувала назви народів, яка населяли давню Україну. Друковані західноєвропейські карти XV - XVII ст. зберегли інформацію про територію України, починаючи з праць античних географів, зокрема *Клавдія Птолемея* (II ст. н. е.). Найбільш цікава серед них – карта України французького інженера *Г. де Боплана* (1647 р.). З XVIII ст. головна роль у створенні карт України належить російським і австрійським військовим картографам. У роки незалежності Україна створила власне картографічне виробництво.

Суттєву роль також відіграють різноманітні **схеми й креслення**, зокрема схеми земельних ділянок, маєтків та споруд, які збережено в архівах. Археологи також обов'язково роблять схеми й креслення місця розкопок.

Кінофотовідеодокументи – це новий вид історичних джерел, що з'явився у зв'язку з винайденням нових технічних засобів фіксації зображень. Найдавніший серед них – **фотографії**. Найдавніші фотографії, зокрема фотопортрети в Україні з'явилися у 40-ві роки XIX ст. А про Кримську війну 1853-1856 рр. вже були зроблені яскраві фоторепортажі. З 20-х років XX ст. відомі кольорові фото. Вже у 1896-1902 рр. харківський фотограф *А. Федецький* знімав і демонстрував **хронікальні кінофільми**. Потім в Україні було створено декілька студій кінохроніки. У Києві зараз існує **Центральний державний кінофотофоноархів України**. Значну кількість фотографій та кінодокументів зберігають інші архіви й музеї.

Крім зображень у XIX ст. навчилися фіксувати й зберігати також звуки. У зв'язку з цим з'явилися також **фонодокументи** (аудіодокументи).

Найдавніші з них – грамофонні платівки, що збереглися з перших років ХХ ст. У 1924 р. в Харкові почала роботу перша в Україні радіостанція. У 30-ті – 40-ві роки ХХ ст. розповсюджуються магнітофонні записи. У 1931 р. режисером *Дзигою Вертовим* був знятий перший в Україні звуковий документальний фільм. З того часу кіноматеріали поступово набувають комбінованого аудіовізуального змісту. У 1951 р. було створено перші телецентри в Києві й Харкові. На телестудіях і в архівах зберігаються також магнітні плівки із записами телепередач. Проводиться робота з переводу кіно- і відеоматеріалів на цифрові носії.

В останні десятиліття ключове значення набули різноманітні **електронні історичні джерела**, тобто інформація на електронних носіях, що призначена для комп'ютерів, мобільних телефонів та для мережі Інтернет. Зокрема, дуже важлива інформація зберігається в електронних архівах на сайтах та форумах, в тому числі особистих блогах (наприклад ЖЖ – Live journal тощо). Особливе значення мають сайти ЗМІ, деякі з форумних сайтів і самі перетворились на потужні ЗМІ. Наприклад, під час подій «Помаранчевої революції» надзвичайну роль відіграли сайти «Майдан» і «Українська правда». Історичні твори тепер часто містять інформацію з електронних сайтів.

Нумізматичні джерела – стародавні й сучасні грошові знаки, тобто монети та паперові гроші. Це комплексний вид історичних джерел, водночас речових, письмових і зображальних. Іноді знаходять **клади** стародавніх монет. Нумізматичні джерела дозволяють робити численні висновки про економічну та політичну історію України. Найдавніші монети на території України ще у VI ст. до н. е. почали карбувати з бронзи давньогрецькі міста Пантікапей (сучасна Керч) і Ольвія (поблизу сучасного Миколаєва). Перші давньоруські монети відомі з X ст. н. е. Серед них знаменита срібна монета *Володимира Великого*, Знак Княжої Держави якого (*тризуб*) став Малим державним гербом незалежної України. Проте у XII - XIV ст. головну роль у грошовому обігу на території України відігравали **гривні** – злитки срібла різної форми і ваги.

Крім нумізматики – науки про грошові знаки – існує ще декілька подібних **допоміжних історичних дисциплін**. Зокрема, іноді окремо виділяють **боністику** – науку про паперові гроші та інші цінні папери (векселі, акції, облігації тощо). **Сфрагістика** – наука про печатки на документах. До неї близькі **геральдика** – наука про родові, міські та державні герби, а також **емблематика** – наука про інші символічні зображення. Поштові марки, що з'явилися у XIX ст., досліджує **філателія**, поштові картки – **філокартія**, ордени, медалі, жетони та різноманітні значки –

фалеристика. Існують також **колекціонери** і дослідники багатьох інших предметів, зокрема різноманітних етикеток та речей. Всі подібні колекції, їхні каталоги можуть мати неабияке значення як історичне джерело.

Існують також інші допоміжні історичні дисципліни. Наприклад, **генеалогія** займається дослідженням родинних зв'язків окремих людей, що має велике значення для відтворення біографій провідних особистостей. **Історична метрологія** досліджує стародавні міри довжини, ваги, площі тощо.

Велике значення для істориків має **історична хронологія**, тобто наука про стародавні календарі та визначення часу різних історичних подій. Наприклад, у давньоруських літописах могли рахувати початок нового року з 1 вересня, 1 січня, 1 березня або з 1 березня наступного року. При тому роки рахували не від народження Христа (початку нашої ери – н. е.), а від створення світу. *Існувало ще й принаймні три версії дати такого створення (світові ери) – олександрійська (5493 р. до Різдва Христового), антиохійська (5969 р. до Р. Х.) та візантійська (5508 р. до Р. Х.).* Для інших часів та народів труднощі з датуванням історичних подій можуть бути ще набагато більшими.

Деякі допоміжні історичні дисципліни досліджують під певним кутом зору письмові джерела. Так, **дипломатика** вивчає давні документи. **Палеографія** досліджує, як змінювалося написання окремих букв і здатна досить точно датувати будь-який рукопис. У більш широкому значенні це – наука про всі стародавні писемності. **Текстологія** досліджує тексти як такі, зокрема з метою з'ясування їх авторства. **Археографія** – наука про найбільш правильні методи публікації письмових історичних джерел.

Окремо слід сказати про власне **лінгвістичні джерела** з історії України. Тобто значна інформація про історію міститься у самій мові. По-перше, це загальні дані про лексику (словесний склад мови), зокрема про запозичення іншомовних слів. Такі дані багато говорять про культурні зв'язки між народами в різні епохи. Походження слів вивчає **етимологія**. По-друге, це генетичні зв'язки (спільне походження) різних мов, зокрема української, наявність у різних мовах слів спільного походження. Наприклад, викликає інтерес наявність значного пласту спільної лексики у слов'янських і давньоіндійських мовах.

Окреме історичне значення має **ономастика** – наука про власні назви й імена. Серед таких назв найбільш важлива для істориків **топоніміка** – наука про географічні назви. Географічні назви самі по собі можуть бути дуже цінним історичним джерелом. Деякі з них своїм походженням сягають у сиву давнину, їх вік може складати понад п'ять тисяч років. Особливо це стосується деяких гідронімів – назв українських річок. Отже, різноманітні

словники української та інших мов, зокрема етимологічні, порівняльні та топонімічні є важливим історичним джерелом.

Таким чином, історики мають у своєму розпорядженні досить різноманітні й змістовні історичні джерела. Проте ці джерела є надто нерівноцінними. Серед них іноді зустрічаються явні підробки. Набагато частіше джерело є справжнім, але містить неправдиву або тенденційну інформацію. Часто буває, що різні історичні джерела суперечать одне одному. Але історики навчилися з цим розбиратися. У принципі робота історика схожа з роботою слідчого. Недарма кажуть про «суд історії». *Методи дослідження і узгодження між собою різних історичних джерел вивчає окрема допоміжна історична дисципліна – джерелознавство.*

Про події далекого минулого ми часто маємо надто мало інформації. Про багато з них не залишилося жодних історичних джерел, отже, ми, скоріш за все, вже ніколи не дізнаємося про них. Але про події останніх століть ми часто маємо занадто багато інформації. У такій ситуації завданням істориків є найбільш правильний і об'єктивний *відбір і аналіз* історичних джерел. Історики – живі люди, отже, вони завжди є так чи інакше упередженими. Одні джерела привертають їх увагу, інші – ні. Адже минуле здатне відповісти лише на ті запитання, які йому задають дослідники.

Отже, різні історики використовують різні *методи історичного дослідження*. Тобто вони залучають різні історичні джерела, дають різні тлумачення тих самих історичних джерел і по-різному оцінюють значущість тих чи інших історичних джерел. Тому погляди істориків щодо історії України змінювалися з часом і сьогодні теж не є однаковими в різних істориків. Дослідженням історії самого дослідження історії України займається спеціальна її галузь – *історіографія України*.

1.4. Вітчизняна історіографія

Найдавніші пам'ятки української історичної думки – давньоруські літописи. Регулярне літописання почалося в Києві у X ст. А вже на початку XII ст. монах-літописець *Нестор* (або, можливо, ігумен Видубицького монастиря у Києві *Сильвестр*) додав до цього літопису передмову – *«Повість минулих літ»*, у якій він виклав історію русів, починаючи від біблійного створення світу. Тобто це був перший власне історичний твір, при тому його автор у ряді випадків наводить різні версії і свою їх критику. З того часу літописи протягом декілька століть залишалися єдиною формою історичної думки. Їх завжди писали на замовлення князів, здебільшого

монахи, іноді – бояри. Центрами літописання були, мабуть, всі значні міста Русі, а до нас дійшла лише «Повість минулих літ» з раннім київським літописом, та її продовження з Галича та Волині (а також з Новгороду та Суздальської землі). Правда, відома також книга ймовірно X ст., тобто язичницької доби на кількох дерев'яних дошках (ці дошки не збереглися). Це – так звана **Велесова книга**, знайдена у 1919 р. в селищі Великий Бурлук на Харківщині. Проте більшість вчених не вірить у її справжність, вважаючи підробкою.

У XIV - XVI ст. традиції давньоруського літописання продовжилися у Великому князівстві Литовському й Польщі. Зокрема, відомі літописи з Волині, Львова, Києва і з Білорусії. За загальною побудовою вони подібні до давньоруських: літописців цікавили головні політичні події, іноді – життя того монастиря або міста, де жив літописець, або якісь найбільші природні катаклізми. **Густинський літопис**, складений, на думку дослідників, у Густинському монастирі біля Прилук на Чернігівщині, ймовірно, **Захарією Копистенським** між 1623 і 1627 рр. на основі багатьох давніх літописів та польських джерел. Літопис містить цілісний виклад історії України від часів Київської Русі до Берестейської унії включно.

У Києво-Могилянській академії в 1674 р. був надрукований «**Синопис**» – *перший підручник з історії України і сусідніх народів*.

Особливе значення серед літописів 2-ї пол. XVII - поч. XVIII ст. мають історичні твори, присвячені козацьким війнам. Звідси їх умовна назва – «**козацькі**», «**козацько-старшинські**» **літописи**, хоч від літописів у традиційному розумінні вони значно відрізняються. До нас дійшли три найвидатніші козацькі літописи – *Самовидця* (про події 1648-1702 рр., вірогідний автор – *Роман Ракушка-Романовський*), *Григорія Граб'янки* (1710 р., про події від виникнення козацтва до 1709 р.) і *Самійла Величка* (1720 р., про події в Україні 1648-1700 рр.). У всіх цих літописах не тільки докладно розповідається про Визвольну війну українського народу 1648-1654 рр., а й подається економічна, політична і культурна характеристика країни, наводяться факти з історії Росії, Польщі, Угорщини, Швеції, Молдови, Туреччини та ін. Джерелами козацьких літописів були давні українські літописи, власні спостереження, спогади сучасників, документальні матеріали (урядові офіційні й приватні листи, акти, грамоти, універсали), твори чужоземних істориків, народні легенди, перекази тощо.

У 30-х роках XVIII ст. невідомий автор склав «**Короткий опис Малоросії**» (рос. мовою) про події від Київської Русі до скасування гетьманства в 1734 р. У 1765 р. *Петро Симоновський* скомпонував «**Краткое описание о козацьком народі**» з описом подій від найдавніших часів до 1751 р.

Автором *«Летописца или описання краткого знатнейших действий и случаев»* про події в Україні з 1506 по 1737 рр. був, імовірно, *Яків Лизогуб*. 1770 р. в Прилуках полковий обозний *Степан Лукомський* склав *«Зібрання історичне»* з описом подій в Україні у XIV - XVI ст. За характером до літописів належать пам'ятки мемуарної літератури – щоденники-діаріуші *А. Філіповича, М. Ханенка, Я. Марковича* та ін.

Анонімна *«Історія русів»*, написана у кін. XVIII або на початку XIX ст. з викладом подій від найдавніших часів до 1769 р., завершує давню літописно-повістеву традицію і є містком до нової української історичної науки, розпочатої *«Історією Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського* (т. 1-4, 1834 р.). Вона містить величезний фактичний матеріал з історії України, причому загальну схему його викладення наслідували і подальші загальні праці з історії України. Однак в цьому творі Д. Бантиш-Каменський переходить на російські позиції щодо оцінки історичних подій, тобто він на відміну від автора *«Історії русів»* фактично відмовився розглядати історію України як історію окремої країни.

Взагалі для старої української історіографії характерні три головні інтерпретації минулого України. Це корпус літописів і хронік, створених українським духовенством у XVI - XVII ст.; *«автономіська» концепція*, представлена козацькими літописами XVII - XVIII ст., і народницька історіографія XIX ст. Особливістю цих інтерпретацій була відсутність *континуїтету* (наступництва) між ними, коли внаслідок постійного занепаду й асиміляції вищих верств українського суспільства кожна нова культурна еліта концентрувала увагу на іншому, часом протилежному, аспекті минулого для власного самоствердження. Наприклад, коли автори Густинського літопису чи *«Синопису»* писали переважно про Рюриковичів і про заново відкриту для українського суспільства в XVI ст. київську історичну традицію, то на сторінках козацьких літописів ця тема майже не була представлена.

Для козацького стану, який здобув владу силою в часи Хмельниччини, династичні категорії традиційної історичної думки попередньої епохи не були корисними, оскільки події 1648 р. за цією схемою були повстанням проти Богом встановленого порядку, і вище духовенство, до речі, не бажало підтримувати цього акту. Тому концепція української історії, сформульована в працях козацьких літописців, пов'язувала козацтво не з традиціями Київської Русі, а з подібними соціальними групами, які нібито існували ще задовго перед державою Рюриковичів. Проте поступове злиття козацької старшини з російським імперським дворянством призвело в особі Бантиш-Каменського до спроби «злити» із «загальноросійською» також історію України.

Натомість у першій половині XIX ст. виникає **народницька історіографія** XIX ст., яка фактично розірвала зв'язки з історіографічною традицією попереднього періоду і майже не зверталася до проблем елітарних груп чи держави, а натомість зосереджувала свою увагу на історії широких народних мас, висуваючи на перший план лінгвістичні й етнічні критерії в українському історичному процесі. Це, наприклад, *«Повість об українском народі»* П. Куліша, численні роботи М. Костомарова. Подібна зміна інтересів дослідників тоді була загальноєвропейським явищем. Після Великої французької революції головну увагу стали приділяти історії народів, перш за все широких мас людей, особливо селян. Цей напрямок думок отримав назву **романтизм**. Романтики захоплювались народною культурою, вони першими стали масово записувати фольклорні твори, зокрема в Україні – народні історичні думи. Згодом романтики сформулювали ідею політичної нації: *тобто в кожного окремого народу має бути і окрема державність. Саме в добу романтизму виникає сучасна література всіма європейськими мовами, в тому числі українською. Отже, це була доба національного відродження.*

Першою спробою подібного викладення історії України слід вважати працю російською мовою Я. Марковича *«Записки про Малороссию»* (1798 р.). Це була, по суті, перша спроба цілісного викладення історії українського народу за проблемно-тематичним принципом, починаючи зі скіфської доби. Проте доречно згадати, що сам Я. Маркович значною мірою спирався на підготовлені для Катерини II *«Описания наместничества»* – Харківського, Київського й Чернігівського, що містять докладну етнографічну інформацію про населення Лівобережної України.

Особливо слід відзначити *«Опис Харківського наместничства»*, підготовлений у 1788 р. І. Переверзєвим. Вражає читке визначення цим автором українців (вже зустрічається саме цей термін!) як окремої нації: *«Сие роковое отделение Южной от Северной или Великой России преобразило навсегда оные жители так, что из того явилась как будто бы иноплеменная какая нация; от сего произошел малороссийский, украинский диалект как удельный язык славенского племени»*. При цьому І. Переверзєв ще й особливо підкреслював етнічну і культурну єдність східних українців із західними, «из Галиции и Лодомерии».

У першій половині XIX ст. склалося три центри українського національного відродження: в Харкові, Львові й децю згодом в Києві.

У Львові відродження почалося з діяльності у 1787-1809 рр. Руського інституту при Львівському університеті. Тут провідним істориком, етнографом і архівістом став Д. Зубрицький (1777-1862 рр.). Він

видав велику кількість цінних матеріалів з історії Галичини, проте згодом перейшов на відверто проросійські позиції «єдинства русского народа», так зване *московфільство*. Галицькі москвофіли завзято боролися проти польських зазіхань на Галичину і при цьому намагались спиратися на допомогу Росії. Проте його діяльність створила умови для появи *будителів* – перших ідеологів українського руху в Західній Україні. Це перш за все «*Руська трійця*» – *М. Шашкевич, І. Вагилевич та Я. Головацький*. Вони розгорнули широкі дослідження у напрямку історичного народознавства та етнографії, зокрема Галичини й Закарпаття.

У Харкові центр дослідження історії України склався довкола заснованого у 1805 р. університету. Там професор *І. Срезневський* почав у 1833 р. видавати збірник «*Запорожская старина*», де вперше побачили світ наукові розвідки про козацьке минуле, уривки з козацьких літописів тощо. *І. Срезневський* написав першу історію Слобідської України. Його учнем був *М. Костомаров* – провідний історик, один із засновників першої української політичної організації Кирило-Мефодіївського братства, автор його програмного документу «*Книга буття українського народу*» (1846 р.). *М. Костомаров* приділяв особливу увагу «народному духу», тобто національному характеру і ментальності, він яскраво показав ментальні розбіжності між українцями і росіянами.

Проте виникла ця організація вже в Києві. Там у 1834 р. був заснований університет, першим ректором якого став *М. Максимович* (1804-1873 рр.), який заклав основи всього подальшого розвитку тут історичної науки. Зокрема, за його ініціативою у 1843 р. почала роботу «*Тимчасова комісія для розбору давніх актів при Київському, Волинському і Подільському генерал-губернаторові*», що видала 15 томів надзвичайно цінних документів з історії України. У цій Комісії певний час працював і *Т. Шевченко*. Згодом у 1873 р. у Києві були засновані «*Товариство Нестора Літописця*» та «*Південно-Західний відділ Імператорського російського географічного товариства*». Ці установи почали в 1882 р. видавати часопис «*Киевская старина*», що став провідним історичним журналом України.

Слід згадати також діяльність *Одеського товариства історії та старожитностей*, заснованого в 1839 р. Воно, а згодом також заснований у 1865 р. в Одесі Новоросійський університет стали головним центрами дослідження історії Півдня України (Новоросії). Зокрема, тут почалися регулярні археологічні розкопки античних міст, *А. Скальковський* надрукував унікальні документи канцелярії Війська Запорізького. У цілому протягом ХІХ ст. археологія набула значного розвитку. Особливу увагу спочатку

приділяли античним містам Причорномор'я і скіфським курганам. Проте згодом археологічні дослідження стали загальними. Слід відзначити відкриття у 1896 р. *В. Хвойкою* трипільської культури під Києвом.

У останній третині XIX ст. і на початку XX ст. в Україні плідно діяла вже ціла низка історичних товариств, історичні кафедри п'яти університетів (Київ, Харків, Одеса, Львів, Чернівці) та ряд інших установ, виходили історичні часописи, був надрукований величезний масив історичних документів різних епох. Російський уряд ускладнював працю українських істориків, зокрема кафедри історії України в Харкові, Києві й Одесі з'явилися лише після 1905 р.

Проте в цілому історична наука в Україні тоді знаходилася на світовому рівні. Існували різні течії. Так, *В. Антонович* (1830-1908 рр.) був лідером народницького руху (у Західній Україні народників називали народовці), що був наступником романтиків попередньої доби. Він приділяв особливу увагу добі Великого князівства Литовського та археології.

М. Драгоманов (1841-1895 рр.) перейшов на позиції «бездержавного соціалізму», він став редактором першого безцензурного українського часопису «*Громада*» у Швейцарії. Там він співпрацював із знаменитим географом (і анархістом) українського (харківського) походження *Л. Мечниковим*, який у багатотомному виданні «*Земля і люди*» французькою мовою дав докладне висвітлення історії і географії України як окремої європейської країни. Погляди *М. Драгоманова* сильно вплинули на його племінницю *Лесю Українку* і на *Івана Франка*, який теж, до речі, написав багато історичних праць.

Натомість у Харкові працювала історик позитивістського напрямку *О. Єфименко*, яка видала в 1906 р. 2-томну «*Історію українського народу*». Плідно також досліджував історію Слобожанщини професор *Д. Багалій*.

Та головною постаттю серед українських істориків того часу став *Михайло Грушевський* (1866-1934 рр.), який згодом став і визнаним політичним лідером українського руху. Він очолив створене в 1892 р. Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові й створене у 1907 р. Українське наукове товариство в Києві. *М. Грушевський* є автором великої кількості історичних праць, серед яких головне місце займає його фундаментальна 10-томна «*Історія України-Русі*», яку він починає з доби антиків, тобто з IV ст. н. е. У своїх творах *Грушевський* ґрунтовно заперечував теорію про Київську Русь як попередницю Росії, приділив велику увагу прямій спадкоємності соціальних і політичних інститутів від Давньої Русі до Литовського князівства, Речі Посполитої і навіть козацької держави.

У бурхливі роки Першої світової війни, Української революції та формально автономної Радянської України (1914-1929 рр.) розвиток історичної науки був сильно пов'язаний з політичною боротьбою, яка точилася довкола. Важливою подією стало заснування у 1918 р. Української Академії Наук (УАН) з історичним відділенням. Значну роль у ньому відіграв Д. Багалій, який у 20-ті роки почав приділяти значну увагу соціальним рухам і економічній історії. Продовжував плідну діяльність і М. Грушевський.

Слід згадати також автора фундаментальної тритомної *«Історії запорозьких козаків»* Д. Яворницького, який жив у Катеринославі. Там він, до речі, в 1919 р. співпрацював з Н. Махно.

Натомість В. Липинський був ідеологом гетьмана П. Скоропадського. У його працях особливу увагу приділено політичним інституціям та історії суспільних еліт. В. Липинський був прибічником широкого залучення до українського державотворення неукраїнців, будівництва України саме як політичної нації.

На противагу йому Д. Донцов створив концепцію інтегрального націоналізму, що абсолютизував саме етнічні коріння. Це був аналог праворадикальних рухів Західної Європи на зразок італійського фашизму.

Під прямим політичним впливом комуністів, які захопили владу на більшості території України, тут виник марксистський напрямок в історичній науці. Його засновником був М. Яворський, який очолив Українське товариство істориків-марксистів. Але при цьому він розглядав історію України окремо від історії Росії, що згодом коштувало йому життя.

У цю бурхливу добу були видані нові підручники з історії України українською мовою, введено в обіг велику кількість нових історичних джерел, зокрема з новітньої історії України.

Проте в 1929-1934 рр. сталінський режим повністю знищив українську історичну науку. Більшість установ, зокрема історична секція ВУАН були закриті, а більшість професійних істориків було репресовано. Потім, правда, був знову відкритий Інститут історії УРСР, історичні факультети в університетах.

Після смерті Сталіна в 1953 р. поступово відновлюються історичні дослідження, особливо із стародавньої і середньовічної історії, або із якихось вузьких тем, які були не так заідеологізовані. З 1957 р. почав видаватися *«Український історичний журнал»*, з 1965 р. – *«Архіви України»*, з 1969 р. – *«Пам'ятки України»*. У 1967-1974 рр. було видано 27-томну *«Історію міст і сіл України»*, у 1977-1980 рр. – 9-томну *«Історію Української РСР»*. Проте історія ХХ ст. у всіх подібних виданнях викладалася у надто спотвореному вигляді. Це була скоріш не історія, а її фальсифікація.

При тому, що основна кількість праць, які друкувалися, була присвячена саме радянській добі, вони часто взагалі не мали наукового значення. Скажімо, тільки в 1971-1975 рр. було надруковано понад 400 монографій, брошур і збірок документів з історії КПУ і КПРС. Взагалі на середину 70-х років ХХ ст. у наукових установах і вузах України працювало понад 2 тис. істориків КПРС, серед яких було 152 доктори і 1083 кандидати наук. Це в 2,5 раза більше, ніж так званих громадянських істориків, оскільки курс історії КПРС був обов'язковим в усіх вузах і середніх спеціальних навчальних закладах. Проте і для «громадянських» істориків центральним завданням було визначено розробку проблеми «Ленін і Україна», яка мала проходити як наскрізна для всієї історії України.

У дещо кращому становищі знаходилися українські археологи. Центром їх діяльності був Інститут археології у Києві, історичні факультети деяких вузів та деякі музеї. У Радянському Союзі згодом затвердилася така практика, що перед великими будовами район майбутніх земляних робіт досліджують археологи. У цілому українські археологи здобули великих досягнень. Особливо це стосується сенсаційного відкриття поселень-гігантів (протоміст) трипільської культури. Їх відкрив військовий топограф *К. Шишкін* на аерофотознімках, а вперше розкопав у 1971 р. *М. Шмаглій*. Великий резонанс у світі мало також відкриття *Д. Телегіним* середньостогівської культури мідної доби, де вперше в світі приручили коня і почали їздити верхи. У тому ж таки 1971 р. *Б. Мозолевський* знайшов у кургані *Товста Могила* один з найбільших шедеврів ювелірного мистецтва всіх часів і народів – скіфську золоту пектораль.

З 1920-х років важливе значення мали закордонні емігрантські центри української історичної науки. Головним з них був Український вільний університет у Празі (після 1945 р. переїхав до Мюнхена). Провідною постаттю в ньому був *Д. Дорошенко*, автор двотомної «*Історії України*», яка була максимально наближена за стилем і структурою викладення матеріалу до тогочасних праць західних істориків. Згодом він видав «Історію України» англійською мовою. Він же у 1923 р. створив перший науковий «*Огляд української історіографії*».

У міжвоєнний час українські історики продовжували працювати також у Західній Україні. Зокрема, у Львові *І. Тиктор* і *М. Голубець* видали «*Велику історію України*», на Закарпатті плідно працював *В. Пачовський*. Але під час Другої світової війни ці землі також увійшли до Радянської України. Отже, емігрантська наука залишилась єдиним осередком справжньої професійної історичної науки України.

Вчені-емігранти (в тому числі ті, що виїхали під час Другої світової війни) першими розпочали реальне дослідження найбільш гострих питань історії України сталінських часів: репресій, голодомора 1932-1933 рр., Другої світової війни, післявоєнного руху ОУН-УПА, політичної історії України в післявоєнний період. Їхнім головним органом став журнал *«Український історик»*, який з 1963 р. видається у м. Денвер (США). У 1965 р. було засноване Українське історичне товариство, яке очолив *О. Оглоблін*.

З 1989 р. репресії і тиск комуністичної влади припинилися. Почали з'являтися раніше заборонені імена «буржуазно-націоналістичних» істориків. Проте на відміну від доби революції 1917-1921 рр. тепер сучасні історики в цілому майже не відіграли самостійної ролі у затвердженні нової національної свідомості. У перше десятиліття після здобуття Україною незалежності видана велика кількість раніше секретних документів і матеріалів, з'явилося багато нових цікавих робіт. Особливо слід назвати розвідки *В. Верстюка* з історії Української революції 1917-1921 рр., монографію *С. Білоконя «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.)»*. Велике значення мав вихід 15-томного видання *«Україна крізь віки»* під редакцією академіка *В. Смолія*, директора Інституту історії НАНУ. Без сумніву, заслуговують на увагу наукові праці з історії України *В. Семененка*. Проте головним процесом цієї доби було все таки повернення Україною собі своєї власної історії – всього різноманіття думок дорадянських та емігрантських істориків. Головним було засвоєння забороненого в радянські часи ідейного спадку української історіографії.

Проте цей процес йшов і йде дуже непросто. Не випадково Україна визнала голодомор 1932-1933 рр. актом геноциду лише в 2006 р., після *«Помаранчевої революції»*. Процес звільнення історії від міфів не закінчився й сьогодні. Наприклад, тільки в 2006 р. з'явилася наукова праця *А. Скоробогатова «Харків у часи німецької окупації»*, заснована на реальних архівних документах. Взагалі історія Другої світової війни – чи не найбільш спірна тема сучасної історії України.

У цілому новий етап розвитку історичної науки відрізняється багатоманітністю думок. У деяких випадках виникають альтернативні концепції історії України, часом з містичним присмаком, як у книзі *Ю. Канигіна «Шлях аріїв»*, або відверто епатажні, антинаукові як у книгах *О. Бузини «Вурдалак Шевченко»* та ін. Але все це – прояви низького рівня наукової культури в умовах тої свободи думок, яка повинна існувати в нормальному цивілізованому суспільстві.

1.5. Іноземні історики України

Писати про історію України почали ще античні історики. Проте крім *Геродота* ніхто з них не приділив населенню на території сучасної України скільки-небудь значної уваги. Більш-менш докладно писали про античні міста Північного Причорномор'я, зокрема про Боспорське царство в Криму. Про скіфів та сарматів (крім Геродота) згадували лише зрідка, а про давніх слов'ян не знали зовсім. Наприклад, знаменитий римський географ *Страбон* підкреслював, що римляни нічого не знають про народи, які живуть на схід від річки Ельба (Германії) і на північ від пониззя Дніпра (Борисфена), а також далі на схід і північ.

Перша дуже коротка згадка про слов'ян (венедів) з'являється у римського історика II ст. н. е. *Корнелія Тацита*, а більш докладні розповіді про слов'ян латинською й грецькою мовами відомі лише з VI ст. н. е., коли столицею Східної Римської (Ромейської, Візантійської) православної імперії з переважно грецьким населенням замість Риму вже давно був Константинополь. Це праці готського історика *Йордана* і знаменитого візантійського історика *Прокопія Кесарійського*. Пов'язане таке загострення інтересу до слов'ян з простою причиною: в цей час вони починають жорстоку боротьбу проти Ромейської імперії, зокрема поступово завойовують значну частину Балканського півострова й загрожують самій столиці імперії. Разом з тим їх іноді застосовують проти інших варварів. Цікаво, що ромейські (візантійські) історики часто плутали слов'ян з сусідніми народами, називаючи їх то скіфами, то готами, то навіть гунами або аварами.

Отже, з того часу і майже до сьогодні іноземні історики описували населення України і перш за все українців найчастіше або як грізних ворогів, проти яких довелося боротися, або як країну, через яку довелося подорожувати. **«Торгово-мандрівний» погляд** – це погляд ззовні, коли звертали увагу на якісь екзотичні для даного мандрівника риси культури, часто їх перебільшуючи або неправильно зрозумівши. Як не дивно, **«ворожий» погляд** бував більш об'єктивним, хоча й теж упередженим. Так, чи не найцікавіший опис України і запорізьких козаків у першій половині XVII ст. залишив французький інженер Г. де Боплан, який взагалі-то займався будівництвом фортеці *Кодак* (сучасний Дніпропетровськ), призначеної саме для підкорення запорожців.

У XIX ст. на фоні загальноєвропейського розвитку історичної науки і загальноєвропейського ж зростання націоналізму в сусідніх з Україною народів виникають виразно **антиукраїнські історичні міфи**.

Так, слід згадати **румунський** міф про так звану «Трансністрію» – територію між Дністром, Південним Бугом і Чорним морем, яку нібито заселили румуни з Молдавії, які потім чомусь забули рідну мову. Ще більше настирливо подібний міф румунські історики розповсюджують про Північну Буковину і особливо про Дунайську землю, де східнослов'янське населення безперервно проживає з часів Київської Русі. Дійшло до того, що коли ці землі після Першої світової війни опинилися під владою Румунії, українців там офіційно називали «румунами, які забули рідну мову». В *Угорщині* досі є історики, які вперто доводять, що населення Закарпаття не є українцями, а окремою нацією «русинів», що, звичайно, мають об'єднатися з «матір'ю-Угорщиною».

Широко розповсюджений міф **єврейських** істориків про нібито особливий антисемітизм українців. Так, у шкільних підручниках Ізраїлю і досі розповідають про те, що українці при Б. Хмельницькому у 1648 р. нібито вирізали «понад 100 тисяч євреїв», там Хмельницького взагалі ставлять на один рівень з Гітлером. Різанина справді була, але за польським переписом на 1647 р. в українських землях жило всього 32 тис. євреїв, і до того ж більша їх частина врятувалася втечею. При цьому повністю замовчуються причини такого негативного ставлення до євреїв – їх ключова роль у закріпаченні українського селянства. Замовчується також той факт, що головними організаторами кривавих єврейських погромів на території України у 1918-1920 рр. були російські білогвардійці, а зовсім не українці. Отже, там вихваляють євреїв – радянських агентів, які не просто вбили у 1926 р. в Парижі *Симона Петлюру*, а й ще спромоглися організувати галасливу кампанію викриття «українських звірств», внаслідок якої французький суд присяжних виправдав вбивцю. Натомість у ізраїльських підручниках важко знайти бодай якусь згадку про чисельну перевагу євреїв у 1918-1938 рр. у керівництві Комуністичної партії України і в радянських каральних органах на території України.

Багато історичних міфів створено істориками сусідньої Польщі, якій довгий час належали українські землі. Головний польський міф – **міф про «цивілізаторську місію Польщі»** щодо українських земель. Польща дійсно відіграла значну роль у запозиченні українцями елементів західної культури. Проте головним тут були власні зусилля українців. Насправді українці більше опиралися польській культурі, ніж спиралися на неї. Тим більше незначною була роль власно Польщі в заселенні південноукраїнських земель. Взагалі всі досягнення Речі Посполитої, зокрема у боротьбі з турецькою агресією приписують Польщі, хоча до складу Речі Посполитої

входили також Україна, Білорусь і Литва. Багато перекручень було пов'язано і з висвітленням подій історії ХХ ст. Зокрема, в Польщі і досі дуже болісно сприймають тему польсько-українських конфліктів у 1918-1948 рр. Проте саме діалог між істориками України і Польщі на сьогодні є найкращім зразком плідного пошуку історичної істини. Зокрема, багато зроблено для чесного висвітлення подій так званої *«Волинської різанини»* у 1943-1944 р. та польської операції *«Вісла»* у 1945-1947 рр. Обидві сторони щиро вибачилися за взаємні жорстокості і звірства того часу. В цілому тепер Польща позбулася майже всіх своїх антиукраїнських міфів.

Та найгірша ситуація склалася щодо істориків сусідньої *Росії*. По-перше, там сьогодні взагалі мало спеціалістів з історії України. Наприклад, там в університетах ще з царських часів майбутні історики вивчають предмет «Історія південних і західних слов'ян», проте історію України як окремих предмет донедавна взагалі не вивчали. Бо ж Україна – це «те, чого не повинно бути»! Перша і досі єдина в Росії кафедра українознавства відкрилася в Белгородському університеті лише в 2004 р. У провідному Московському університеті таки створили «Центр україністики та білорусистики», але спромоглися читати з історії України тільки спецкурси. Лише в 2005 р. визнали, що треба розробити «навчальний посібник з історії України і Білорусії»! *Тобто переважна більшість не тільки звичайних громадян, а й навіть професійних істориків Росії досі є абсолютними невігласами щодо історії сусідньої з ними чималої держави Україна. Отже, очевидна для нас неадекватність багатьох реакцій щодо України як представників російської політичної та інтелектуальної еліти, так і широкого загалу є наслідком перш за все їх повної необізнаності з історією України. Замість об'єктивної інформації в Росії культивують цілу систему антиукраїнських історичних міфів.*

Перекручень не уникла навіть історія кам'яної доби. Зокрема, російські історики на відміну від німецьких і англомовних вперто і одностайно заперечують, що батьківщина всіх індоєвропейських народів знаходилася на території України. Вони ладні шукати таку прабаб'явину де завгодно, хоч в Арктиці, аби не в Україні. Натомість щодо більш пізніх часів працює інший механізм. Скажімо, в підручниках з історії Росії про скіфів досі написано, що вони жили «в южнорусских степях», або навіть «на юге России», хоча ті жили виключно на території України. Тобто *вся подальша історія України просто «привласнена» Росією. Навіть більше: найзапекліші російські «патріоти» привласнюють Росії ранню історію всіх слов'ян взагалі (тобто і поляків, і болгар, і хорватів тощо), ототожнюють Росію з усім слов'янством або з*

навіть «православною цивілізацією» (тобто і з греками, румунами, грузинами...), що нібито завжди протистояла «ворожому Заходу».

Це особливо стосується доби **Київської Русі**. Безумовно, ця держава подібно до держави Карла Великого на Заході Європи об'єднала величезні території Східної Європи, не тільки зі слов'янським населенням. У межах цієї держави справді відбулася певна культурна і навіть мовна уніфікація різних за походженням слов'янських племен, що й призвело тоді до формування східнослов'янської спільноти. Мала місце значна колонізація сучасної Центральної Росії з території українських земель. Західна частина Росії з містами Новгород, Псков, Рязань, Суздаль, Володимир входила до складу Русі. Все це так. *Проте головний центр Русі – Київ з тих часів відіграє роль загально визнаної столиці саме України.* Скажімо, київський князь Святослав з його вусами і «оселедцем» був набагато більш схожий на запорожців, ніж на московських царів. На відміну від пізно колонізованих слов'янами територій Росії саме Правобережна Україна є прабатьківщиною слов'янства, принаймні, зі скіфських часів. Саме Середнє Придніпров'я, тобто Центральна Україна з містами Києвом, Черніговом і Переяславлем стала історичним ядром Русі. *Отже, історія Києва, Чернігова та інших українських земель в жодному разі не є історією Росії.* Так само як місто Ахен – столицю Карла Великого ніхто не вважає давньою столицею Італії, а Рим ніхто не вважає давньою столицею Португалії чи Румунії (хоча мови румунів і португальців походять від мови стародавніх римлян). Взагалі у Росії була власна дуже цікава давньоруська історія – того ж Новгорода або Суздаля.

Але російські історики ще з початку XIX ст. обрали прямо протилежну позицію. Вони створили концепцію, згідно з якою єдиним спадкоємцем Київської Русі є сучасна Росія! Спочатку придворний історик *М. Карамзін* побудував свою **«Історію господарства Російського»** на основі династичного принципу: на його думку, ще до монгольської навали «центр державного життя» Русі переходить з Києва до Володимира на Клязьмі, а потім до Москви, тому що на території Росії продовжує панувати варязька княжа династія Рюриковичів. А оскільки Україна перейшла під владу чужоземних династій, вона перестала бути правонаступницею Русі. Насправді ж після монгольської навали саме на українських землях виникло Королівство Руське на чолі з Рюриковичами. А от територія сучасної Росії перейшла під владу династії Чингизидів на чолі з ханом Батием. І позбулася вона цієї влади тільки у 1480 р. А через сто двадцять років Рюриковичі остаточно втратили владу в Росії. Натомість на території України до

династії Рюриковичів належали такі провідні князі, як, скажімо, князь *Костянтин Острозький* (1526-1607 рр.) засновник знаменитої *Острозької академії*, що був воєводою Київським і фактичним правителем всієї України (а його батько був великим гетьманом Литовським).

У прагненні заперечити право українців на спадок Київської Русі російський історик *М. Погодін* доводив, що не тільки династія Рюриковичів, а взагалі все населення Київської землі після монгольської навали переселилося до Росії; а на їх місце згодом прийшли галичани. Цю відверто божевільну концепцію і тепер підтримує дехто з російських «патріотів».

У цілому ж в свідомості росіян і тепер панує ідея про те, що саме Московська Русь є прямою правонаступницею Київської Русі, а український етнос – це наслідок загарбання «исконних русских земель» Литвою і Польщею, яке призвело до деформації і культурного збочення. Власне, в російських історичних творах Україна взагалі – це збочення, яке треба виправити. Насправді ж саме російська культура виділилися як самобутня гілка східних слов'ян і набула азіатських рис під впливом татарської культури Золотої Орди. А суспільство Литовської держави безпосередньо успадкувало культурні та політичні традиції Київської Русі.

Подібними перекрученнями сповнена і вся подальша російська версія історії України. Зокрема, там не згадують, що так звані «польські інтервенти» початку XVII ст. насправді були переважно українськими козаками. Повністю замовчують пряму зраду росіянами України у 1656 р., натомість вперто іменують «зрадниками» гетьманів *І. Виговського* та *І. Мазепу*, замовчують вирішальний внесок українців у перемоги Росії під час Російсько-турецьких війн XVIII ст., не згадують про антиукраїнські заходи царських урядів XIX ст. Росіяни особливо старанно уникають згадок про український етнічний характер таких територій у складі сучасної Росії, як Кубань, Острогожчина та Стародуб'я. Сповнене міфів російське бачення Другої світової війни. Нарешті, найбільш ганебний крок сучасної Росії: офіційне заперечення нею факту голодомору 1932-1933 рр. – найжахливішого акту геноциду XX ст.

При всіх разючих недоліках історіографії сусідніх з Україною народів слід все таки підкреслити надзвичайну важливість діалогу з ними. До речі, історія України ніколи не була виключно історією українців: тут жили також інші народи, вплив яких на політичний, економічний і культурний розвиток України був дуже значним. Ми не зрозуміємо повною мірою феномен *Г. Сковороди*, якщо не порівняємо його з рухом євреїв-хасидів, що виник у той самий час на території України. Ми не зрозуміємо українських сектантських рухів XIX ст. без врахування впливу німецьких колоністів.

Ми не зрозуміємо перше українське відродження у Харкові без впливу польських романтиків тощо. Абсолютно очевидно, що дуже значна частина сучасної культури України розвивається російською мовою і етнічними росіянами. Отже, історія України – це історія всіх народів України.

У інших країнах, зокрема на Заході історії України приділяють набагато більше уваги. Так, у багатьох провідних університетах працюють потужні українознавчі центри. Але таке положення склалось лише в останні роки. До того історія України привертала увагу незначної кількості фахівців, здебільшого українців за походженням. Наприклад, в Україні набула великої популярності *«Історія України»* відомого канадського історика українського походження *О. Субтельного*. Проте і ця праця містить типові недоліки західних праць з історії України. Зокрема, там стверджується, що могутній рух капіталістичної модернізації другої половини XIX - початку XX ст. обходив українців, які залишалися виключно селянською нацією. Стосовно Східної України це абсолютно не відповідає дійсності: ми тут бачимо потужну українську буржуазію. Так само і серед таких верств робітничого класу України, як залізничники та телеграфісти, абсолютно переважали українці, що доводить їхню активна участь у створенні Центральної Ради у 1917 р. *Взагалі для «діаспорних» істориків, зважаючи на їх походження, характерна надто гіпертрофована увага до подій у Західній Україні, переважно в Галичині. Натомість дуже стисло і неточно висвітлюється історія Східної і Південної України. Часто вони взагалі не розрізняють росіян і російськомовних українців, що є далеко не одне і те ж. Адже такі провідні постаті історії України XX ст., як П. Скоропадський, Н. Махно або Л. Кучма, були цілком російськомовними.*

Найсучасніша світова історіографія України поступово виправляє помилки попередніх часів. Тепер Україну вже не плутають з Росією. Проте і зараз можна зустріти прикрі фактичні й методичні помилки. Наприклад, Київську Русь все ще іноді називають «Росією», а Південь України – «Півднем Росії». Згадують і про «особливий антисемітизм» українців, проте, навпаки, майже не згадують про такий важливий феномен, як махновський рух тощо. Але в цілому історія України поступово набуває гідного її значення як історія одної з найбільших країн Європи.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке історичні джерела?
2. Назвіть основні різновиди усних, письмових і речових джерел.
3. Назвіть основні різновиди зображальних джерел.
4. Які допоміжні історичні дисципліни Ви знаєте?
5. Які саме природничі дисципліни мають значення для дослідження історії?
6. У чому сутність сучасного етапу розвитку української історичної науки?
7. Який історик першим написав про Україну?
8. У чому цінність «ворожого» погляду на Україну?
9. Вкажіть на основні перекирування історії України з боку російських істориків.

Термінологічний словник

Антропологія – наука про людину. В нашій традиції антропологією називають науку про фізичну, біологічну природу і будову людини. У країнах Заходу антропологією часто називають комплексну науку про людину, тобто це слово є синонімом гуманітарних наук в цілому і особливо культурології.

Артефакти – будь-які предмети, явно оброблені чи змінені людьми.

Документи – письмові тексти й зображальні матеріали, що мають правове значення. Найбільш важливою особливістю документа є те, що він створюється безпосередньо під час тієї історичної події, про яку в ньому йдеться мова. Тобто документи створюють сучасники і безпосередні свідки, часто учасники подій.

Епіграфічні пам'ятки – давні надписи на твердих матеріалах – на якихось речах, стінах будинків і храмів, на камінні та уламках кераміки. Також будь-які давні надписи, які знаходять під час археологічних розкопок.

Історичні джерела – це все те, звідки ми дізнаємося про історію. Вони розподілені на декілька типів: усні, письмові, речові, лінгвістичні, зображальні, фото- і кінодокументи, електронні документи тощо.

Метод історичного дослідження – спосіб, в який різні історики залучають різні історичні джерела, дають різні тлумачення тих самих історичних джерел, по-різному оцінюють значущість тих чи інших історичних джерел.

Нарративні письмові джерела – письмові матеріали, що містять розповідь (нарратив) про певні історичні події.

НумізMATИКА – наука про стародавні й сучасні грошові знаки, тобто монети та паперові гроші.

Статистичні матеріали – це масові кількісні дані про важливі показники життя суспільства та співвідношення між ними. Статистичними є дані переписів населення, збирання податків, обрахунку земель тощо.

Література

1. Брайчевський М. Ю. Походження Русі. – К., 1968.
2. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX - XX ст. – К., 1996.
3. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. – Львів, 1991.
4. Жарких М.І. Бібліографія старої України 1240-1800 рр.: В 9 т. – К., 1998-2002.
5. Історичне джерелознавство: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів / Я. С. Калакура, І. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. – К., 2002.
6. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004.
7. Кісь Р. Фінал Третього Риму (російська ідея на зламі тисячоліть).— Львів, 1999.
8. .Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе (Проблеми суспільної трансформації). – К., 1999.
9. Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського / Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. – К., 1991. – Т. 1.
- 10.Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення.— К., 2000.

ЛЕКЦІЯ 2

***УКРАЇНСЬКА ЕТНОЛОГІЯ: ТЕОРІЇ ТА
ІСТОРИЧНА ПРАКТИКА***

2.1. Сутність етносу та теорії етногенезу

Сутність сучасного історичного розвитку полягає у пошуку в глибинах історії та національної традиції надійного світоглядного підґрунтя, знаходженні в минулому самобутніх зародків національного саморозвитку, чинників прогресу, інших можливостей надання суспільству динамічності.

Етноси є найбільш давніми, природними й усталеними спільнотами, з яких складається людство. Етнічна сфера людського буття така ж важлива, як і соціальна, економічна, політична, духовна. *В сучасних державах саме воля і згуртованість певного етносу (як правило титульного) може призводити до політичних, державотворчих трансформацій.*

На думку етнополітолога Д. Фішмена, **етнічність** існує «у формах етнічного відродження, повернення до свого етнічного коріння, етнічної пам'яті та етнічної лояльності». Вона може бути як потенційним джерелом дестабілізації, так і джерелом стабілізації етнополітичної ситуації у країні чи регіоні. Етнічність можна використати як «базу мобілізації» і «свідомо маніпулювати нею так само, як будь-якою іншою силою, яка об'єднує людей, зокрема економічною, релігійною, ідеологічною, політичною тощо». Історичний досвід переконує: якщо національна ідея висувається прогресивною соціальною силою, то прогресивним буде і її втілення; якщо її пропонує суспільству реакційна сила, то ідея стає руйнівною.

Сучасна суспільна наука оперує двома основними підходами до розуміння етнічності:

Перший – розглядає етнос як деяку **історично-спадкоємнісну спільноту**, котра має спільних предків і єдину расово-біологічну природу;

Другий – **модерністський**, що витлумачує етнос як уявну спільноту, сформовану на основі тотожності кожного її члена зі сформульованим культурною елітою національним міфом. Видатний англійський етносоціолог та етнополітолог Е. Сміт стверджував, що етнос – це спільнота, яка має: 1) спільну назву; 2) низку міфів про спільне походження; 3) певну спільну історичну пам'ять; 4) спільну «історичну територію» або батьківщину; 5) один або кілька елементів спільної культури – мову, звичаї або релігію; 6) почуття солідарності між членами спільноти. А видатний російський філософ М. Бердяєв зазначав: «...всі спроби раціонального визначення етнічності ведуть до невдач, бо ні раса, ні територія, ні мова, ні релігія не є ознаками, котрі визначають етнічність, хоча всі вони відіграють ту чи іншу роль в її визначенні... етнічність – таємнича, містична, ірраціональна...».

Процес формування народу (або етносу) називають **етногенезом** (від гр. «етнос» – народ і «генезис» – походження). Його вивчають представники декількох історичних дисциплін: антропології та археології (добувають та досліджують древні поховання в різні історичні періоди), етнографії та лінгвістики (аналізують походження, культуру, побут та мови народів).

Питання про час і причини виникнення перших етносів все ще остаточно не вирішене. Серед різних теорій і гіпотез, що претендують на пояснення феномену етногенезу, виділяються наступні:

Соціальна теорія: Етноси проголошуються соціальними спільнотами, тобто увага концентрується переважно на спільному соціальному походженні членів спільноти, їхній соціально-класовій приналежності. Наріжним положенням цієї теорії, що відстоювалася радянською наукою, є теза про відповідність кожному суспільному ладові певного типу етнічного утворення (зрілості), у первіснообщинній формації склалися **рід і плем'я**, при феодальній та рабовласницькій – **народність**, при капіталістичній – **нація**, а комуністичній формації повинно відповідати **інтернаціональне братерство народів**, у якому зникнуть класові та інші (отже, й етнічні) відмінності. Однак сучасна практика світового суспільного розвитку доводить, що етнічна самотність була і ще тривалий час залишатиметься важливим чинником суспільного розвитку й найвиразнішою ознакою виокремлення (ідентифікації) людських спільнот та окремих соціумів.

Природно-біологізаторська теорія. Російський вчений Л. Гумільов у своїй книзі «**Етногенез і біосфера Землі**» (1979 р.) стверджував, що кожний етнос має так зване «етнічне поле», або «пасіонарне поле». Під пасіонарністю він мав на увазі біохімічну енергію, яка є «двигуном подій». Пояснюючи її походження, він нагадував, що кожна людина має енергетичне поле, яке впливає на її поведінку. Внаслідок соціальної взаємодії виникає спрямована емоційна, психологічна і поведінкова цілісність, іншими словами – «єдиний ритм», що об'єднує людей і перетворює їх на етнос. Через різні обставини, і перш за все географічні, кліматичні та етнокультурні, етноси отримують різний за силою і характером заряд енергії, що й вирізняє їх серед інших та визначає їхню поведінку і діяльність. Діяльність етносів може бути пасивною і активною, миролюбною і агресивною, творчою і руйнівною тощо.

Отримавши певний заряд енергії, етноси поступово витрачають її, а потім переходять або до рівноваги із середовищем, або «розпадаються на частини, уламки», котрі потім можуть інтегруватися в інші етноси. *Етногенез – процес розвитку етносів від їх виникнення до розпаду – може тривати 1200-1500 років, тобто протягом життя приблизно 40 поколінь. Часто,*

але далеко не завжди етнос створює соціально-політичну і державну систему або націю-державу, яка забезпечує йому сприятливі умови існування.

Цивілізаційна концепція. Процес етногенезу зводиться до двох складників – **антропогенезу** (формування виду *homo sapiens*) й **соціогенезу** (зародження основних форм праці, мови, релігії і формування на цій основі людського суспільства). Такий підхід доцільний при вивченні етногенетичних процесів у глобальному світовому масштабі. Погоджуючись із гіпотезою про єдиний центр походження людини, можна уявити, як зі зростанням чисельності населення відбувалося опанування нових територій з різними природно-географічними умовами. Відтак змінювався вихідний антропологічний тип людини, посилювалися процеси расогенезу. На цьому тлі наростали контакти між різними народами.

В основі цивілізаційної концепції покладені також фундаментальні зрушення в життєдіяльності людських спільнот, зокрема технологіях, комунікаціях, способах самозабезпечення тощо. Зважаючи на втягування в етногенетичні процеси дедалі більшого числа різних етнічних спільнот, цивілізаційний підхід дозволяє визначити притаманні їм загальні й специфічні риси, а також відрізнити їх одну від одної.

Отже, з поміж різних теорій етногенезу найприйнятнішою, на нашу думку, є цивілізаційна, що дозволяє простежити процеси зародження і формування людських спільнот та з'ясувати сукупність чинників (історичних, культурних, географічних, біосоціальних та ін.), що визначають їх життєдіяльність.

Для розуміння етнічних процесів необхідно визначити **етногенетичну еволюцію** всього людства і окремих народів.

Близько 150 тис. років тому виник **палеоантроп** (неандерталець), а 40-25 тис. років тому – **неоантроп** (кроманьйонець) – тип сучасної людини – людини розумної (*homo sapiens*). З цього часу поряд з удосконаленням біологічної морфології людини йшло формування людського суспільства.

За часів пізнього палеоліту (35-11 тис. років тому) на зміну первісному стаду приходить родова община. Стрижнем родової організації суспільства був рід – об'єднання кровних родичів за материнською лінією.

З появою кроманьйонців невпорядковані ендогамні статеві стосунки поступаються місцем екзогамним: виникає звичай, що забороняв шлюб між членами однієї родової групи. Це сприяло зближенню різних родів, а потім родинні стосунки сприяють консолідації родів у племена, формується племінна організація суспільства, внаслідок чого поступово склався родовий первіснообщинний лад.

На основі сукупності родових общин, пов'язаних спорідненістю шлюбних стосунків або сусідством, починає формуватися нова етнічна спільність – *плем'я*, тобто *протоетнос*. Він визначався такими складовими, як спільна територія проживання, спільна, або схожа мова, усвідомлення власної самобутності й відмінності від інших спільнот.

У подальші часи (доба неоліту – VI-IV тис. до н.е.) були створені передумови для формування окремих спільнот – *етносів*. Основу для глибоких зрушень поклала «неолітична революція» – перехід від привласнюючих форм господарювання до відтворюючих (землеробство, скотарство). Основою людських об'єднань стає сім'я, яка, ґрунтуючись на кровній спорідненості, виступає власником землі, свійських тварин і знарядь праці. З упорядкованістю шлюбних стосунків зміцнюється інститут роду, який ведеться за батьківською чи материнськими лініями. На цій основі починається відлік генеалогічної спорідненості. Внаслідок освоєння нових земель родова община поступово замінюється сусідською, але її члени зберігають первісні традиції та звичаї, що стають основою для формування генетичної пам'яті про своїх предків, про власне походження.

Сучасна етнологія не виробила єдиного погляду на проблему типології етнічних спільнот. Древні люди жили таким спільним життям, яке називають *племінним*, що складається із декількох родів, тобто груп родичів, об'єднаних одним предком. Одним племенем народ первісного типу не вичерпується: частіш за все він складається з декількох племен, які живуть по сусідству, мають спільну мову, більш-менш однакові звичаї, іноді воюють між собою, але частіше знаходяться у союзницьких стосунках. Такі племена створюють *соплеменність*, тобто групу споріднених племен.

Потім почали формуватися нові етнічні спільноти – архаїчні *народності*, типові для древніх спільнот. У порівнянні з соплеменностями вони вже мали кордони, внутрішньо були згуртованими, хоча і неоднорідними (крім субетносів у вигляді асимільованих соплеменностей або їх окремих частин, народності вирізнялися різними соціальними групами).

Паралельно з архаїчними народностями на кордонах культурного світу продовжували існувати й колишні первісні соплеменності, що все частіше об'єднувалися у так звані *союзи племен* (скоріше політичні, ніж етнічні). Пізніше одні з них злилися з народностями, інші – продовжували співіснувати з ними, створюючи своєрідні культурні утворення.

Так, паралельно з етносами формувалися і більш крупні об'єднання – *метаетноси* (від гр. «мета» – після і «етнос» – народ), що склалися переважно з споріднених або близьких один одному за типом господарювання, мові,

віруванням або політичній орієнтації етносів. Вони мали спільні (хоча і неусталені) культурні характеристики, а іноді навіть зачатки етнічної самосвідомості.

Метаетноси характерні для античного та ранньосередньовічного періодів (етнічні об'єднання еллінів, древніх слов'ян, осілих та кочових древніх іранців та тюрків). У XIII-XVI ст., коли ці непостійні утворення розпалися, стали формуватися етноси сучасного типу – **нації** – з чітко вираженою етнічною самосвідомістю, внутрішньо достатньо згуртовані, хоча і складені з різнорідних та багаточисельних частин. Якщо буття етносу визначається спільністю походження, єдністю, так би мовити, «землі і крові», то буття нації – об'єднує людей, які мешкають на великих просторах і позбавлені навіть опосередкованих родинних зв'язків.

Отже, народ може існувати як стрижень поза державною формою як спільнота людей, яких об'єднує певний спосіб життя, характер тощо. Проте нація – то народ у його понятійному, дійсному розумінні, за Г. Гегелем, – розвинена індивідуальна форма духу, що досягає свого найвищого життя лише з появою держави. Тому в наявному бутті народу субстанційна мета полягає у тому, щоб бути державою і підтримувати себе як таку. Саме держава робить людей організованим цілим, тобто народом, в якого існують державна влада, закон.

2.2. Український етнос в історичній ретроспективі

Предметом дослідження історії є людські спільноти, сформовані нині в суверенні національні держави, а в минулому – в протодержави чи залежні держави. Будь-якому суспільству потрібні дані про свою анатомію, траєкторію руху, тенденції розвитку. Особливо потребують їх молоді незалежні держави, процес становлення яких відбувається у складних умовах зміни політичних полюсів і ціннісних орієнтирів, гострих кризових явищ. *Надзвичайно актуальним постало питання про сприйняття українським етносом своїх першовитоків, відтворенні генетичної пам'яті, глибокому пізнанні власної історії, усвідомленні історичних коренів, почуття господаря для ствердження себе як повноправного суб'єкта історичного розвитку.*

Територіальний обшир української історії – це є нинішня Україна, що більш-менш відповідає етнографічним кордонам, де живуть українці. Самобутність українців обумовлена в першу чергу своєрідністю їхньої етнічної історії.

Прадавнє населення України. Кам'яний вік

Українські землі населяли різні племена і народи, які мешкали на цій території вже близько 1 млн. років тому. За часів раннього палеоліту, на території України з'явилися пралюди – *архантропи*. Вони жили невеликими групами, що утворювали первісне стадо. Основою першої форми соціалізації людини були кровно родинні стосунки. Археологами знайдено на території України понад 30 найдавніших стоянок первісних людей – на Дністрі, Закарпатті, в Донбасі, Криму.

За доби мезоліту (10-6 тис. років тому) окреслюються перші ознаки етнічної ситуації на території України. Родова община, залишаючись головним осередком суспільства, розпадалася на невеликі господарські групи, найменшою з яких була сім'я. Відбувалося розширення меж спілкування людей, що сприяло формуванню схожої мови, самоусвідомленню певної спорідненості, що, ймовірно, знаходило вираження у спільній самоназві.

Важливим чинником розвитку етногенетичних процесів стали масштабні переселенські рухи, учасники яких поширювали свої культурні надбання на нові терени.

Балканська землеробська колонізація. Україна, як і вся Європа, не належала до територій, де зародилися первісні форми відтворювального господарства – воно було привнесене переселенцями зі Східного Середземномор'я. Переселенці з Малої Азії просувалися в Європу в двох напрямках: один – до Центральної і Західної Європи, другий – через Нижнє Подунав'я досяг на межі VI-V тис. до н.е. Правобережної України. Переселенці несли з собою агрокультурні досягнення, спосіб життя та мову не тільки близькосхідних, а й європейських (балканських) зразків. На цій основі формувалася і відповідний антропологічний тип.

Північноєвропейська (балтійська) мисливська міграція. Внаслідок затоплення великої частини балтійського узбережжя пізньомезолітичне мисливсько-рибальське населення Західної Балтії почало пересуватися в південно-східному напрямі, зайнявши простір від сучасної Данії до Сіверського Дінця, досягнувши навіть узбережжя Чорного моря в районі Криму.

Мідний (або мідно-кам'яний) вік.

Мідний вік (*енеоліт*) – перехідний етап від кам'яного періоду до епохи металу, в суспільних відносинах – перехід від матріархату до патріархату; зародження міжплеменних об'єднань; формування ієрархічної структури родів; збереження великої сім'ї, що складалася з кількох парних сімей як основної суспільно-економічної ланки.

Територія України стала ареною протидії і взаємодії трьох потужних етнічних потоків: носіїв трипільської культури, скотарсько-землеробських племен, які прийшли з Північно-Західної Європи, та численних євразійських скотарських степових племен. Найяскравішою археологічною культурою цієї доби є трипільська культура.

Трипільська протоцивілізація (V-III тис. до н.е.) – археологічна культура бронзової доби; існувала в IV-III тис. до н.е.; отримала назву від поселення, відкритого і дослідженого В. Хвойкою у 1890 р біля с. Трипільля на Київщині; поширена на території лісостепової і частково степової смуги Правобережної України, Молдови і Сходу Румунії; найрозвинутіша європейська землеробська енеолітична культура. Трипільці досить близько підійшли до рівня перших світових цивілізацій Малої Азії і Єгипту, але зрівнятися з ними не змогли.

Феномен Трипільської протоцивілізації полягає в тому, що за тривалий час на великій території України (Правобережна Україна, Середнє Подніпров'я) своєрідно поєдналися господарські, антропологічні, етнокультурні й суспільно-ідеологічні системи найстародавніших представників суспільств Півдня, Центру, Сходу і Полісся Європи, що належали до кількох антропологічних, мовних груп, і знаходилися на різних рівнях розвитку господарства й культури.

Головними елементами етносоціальної організації трипільців були **рід**, який дедалі втрачав свої господарські функції, а також **сім'я**, **громада (община)** і **плем'я**. Вже на ранній стадії у трипільському суспільстві починає поглиблюватися соціальне розшарування, що супроводжувалося виокремленням племінної верхівки, аристократії та рядових членів. Про елементи демократичного устрою свідчать інститути тимчасових вождів та колективні ради, які визначали розміри землекористування, стежили за цілісністю території тощо.

Трипільська протоцивілізація ввібрала й взаємозбагатила різноетнічні елементи землеробського балкано-дунайського регіону, скотарського євразійського степу та культур лісової й поліської зон Східної Європи, внаслідок чого виникали нові численні етнічні групи.

Серед учених існують різні погляди на роль і значення трипільської культури в **україногенезі**. Зважаючи на її зрілість, самобутність та важливе місце у давній історії України, чимало дослідників схильні вбачати у трипільцях свого роду базову основу формування українського етносу. До тепер дослідники «ламають списи», з'ясовуючи роль трипільців в етногенезі українців. Водночас тепер не підлягає сумнівам твердження про те, що окремі елементи трипільської культури (сімейний тип ведення господарства, топографія поселень,

декоративний розпис будинків, мотиви орнаменту на кераміці та ін.) стали невід'ємною частиною сучасної української культури.

Праслов'яни: індоєвропейське коріння. Загальну картину етногенезу слов'ян дозволяє відтворити мовознавство. Усі сучасні народи класифікуються вченими за мовними сім'ями, для кожної з яких відновили існуючу єдину древню мову. Так, **індоєвропейську сім'ю** складають германські (англійська, німецька, шведська тощо), романські (французька, іспанська, італійська, румунська), слов'янські (польська, болгарська, українська, російська тощо), індоарійські (хінді, бенгалі) та ін.

Індоєвропейські мови – сім'я мов, що розвинулися з **праіндоєвропейської мови; належать іранські, слов'янські, балтійські, германські, кельтські, італійські з романськими, грецька, вірменська, албанська, а також мертві мови – хетська, тохарська та ін.**

Приблизно VI тис. років тому, коли ні слов'ян, ні германців ще не було, вже існував народ, який говорив цією мовою, вчені умовно його називають індоєвропейцями. Більшість фахівців вважають, що індоєвропейці жили біля Чорного моря, хоча тривають дискусії, де саме: на півдні України, на Балканському півострові або у Східній Туреччині (Вірменське нагір'я).

Індоєвропейці вміли плавити мідь, робити колісниці та запрягати в них коней. Завдяки кінним колісницям вони були більш мобільними й сильними на відміну від всіх сусідніх народів.

Приблизно V тис. років тому індоєвропейці почали розселятися на схід і захід від Чорного моря і протягом тисячоліть підкорили практично всю Європу, з'явилися в Ірані та Середній Азії, а 3,5 тис. років тому (XV ст. до н.е.) вторглися у Північну Індію і захопили територію до річки Ганг. При цьому індоєвропейці не знищували народи, що мешкали на захоплених землях, а асимілювали, тобто поглинали їх. Місцеве населення переходило на індоєвропейську мову і через декілька поколінь разом з прибулими утворили новий народ. Так на території Європи у III-II тис. до н.е. сформувалися древні германські та італійські народи, пізніше – слов'янські.

Бронзова доба (II-I тис. до н.е.).

Доба бронзи позначилася активізацією міграційних процесів, посиленням міжплеменних контактів (війна, торгівля). У цей час на території України сформувалися три етнокультурні зони, що суттєво відрізнялися типом господарювання, етнічним складом населення – **Степ** (ямна, катакомбна, зрубна археологічні культури), **Лісостеп** і **Полісся** (тшинецько-комарівська, білогрудівська, бондарихінська археологічні культури).

У причорноморських степах формується спільнота з єдиним пріоритетним скотарським способом господарства, а також зі спільними ідеологічними уявленнями, що проявлялися у поховальних обрядах. Їхні етнокультурні риси представлені ямною культурою, яку в XX-XVII ст. до н.е. змінили носії катакомбної культури, що сформувалася під впливом племен, прибулих із Північного Кавказу.

Світоглядні риси степових скотарів проявляються у поховальних обрядах. Учені стверджують, що звичай насипати кургани на місцях поховань виник спочатку серед скотарських народів українського Степу і Північного Кавказу, а вже потім поширився на величезні простори Євразії. Прикметною етно-визначальною ознакою було засипання померлих вохрою червоного кольору, який символізував сонце, вогонь і кров, як прагнення до життя, світла та очищення. Учені дослідили багатофункціональне етногенетичне значення курганів, які, зокрема, позначали територіальні межі окремих груп населення та шляхи їхнього пересування. Будучи своєрідними храмами, де збиралися члени племен, кургани також засвідчували глибоке вкорінення культу предків, що згодом став важливою рисою етнічної пам'яті українського народу.

Балканська колонізація на території України призупинилася, досягши Поліської низовини та Середнього Дніпра, які зі своїми лісами й болотяними й піщаними ґрунтами були мало придатні для землеробства. На цих, укритих лісом та з численними ріками теренах, багатих на дичину й рибу, залишилося автохтонне населення, що зберігало традиції привласнюючих форм господарства (мисливство, рибальство, збиральництво).

На Лівобережній Україні та в басейні Сіверського Дінця склалася величезна етнічна спільнота, що ввібрала в себе автохтонний і балтійський субстрати. Автохтонне населення мало більшу генетичну спорідненість з кочовиками Степу, ніж землеробами Лісостепу. Однак поглиблення кризи архаїчного мисливсько-рибальського господарства змушувало населення цього регіону до активної взаємодії із землеробським суспільством. Вплив балкано-дунайських культур найвиразніше проявився у запозиченні технології виготовлення глиняного посуду.

Через змішування прибулих племен і місцевого населення у II тис. до н.е. на території України формується нова етнічна ситуація: скотарські спільноти, почергово змінюючи й асимілюючи одна одну, шукали шляхів економічної адаптації в українському Степу. Домінуючою формою їхньої діяльності залишалося скотарство, хоча вони подекуди також займалися землеробством. З іншого боку, протягом доби бронзи в лісостеповій зоні поглиблювалися процеси відновлення традиційного землеробського стилю

життя. Остаточний поділ на «скотарський» і «землеробський» світи відбулися в XIII-XII ст. до н.е. і проявилися в появі на Середній Наддніпрянщині землеробських спільнот (білогрудівська культура).

У формуванні на лісостеповому Лівобережжі зрубної культури (XVI-XII ст. до н.е.) брало участь населення, яке рухалося з Поволжя. Лісостепове землеробське населення переорієнтувалося на скотарство. Це зумовило повернення до архаїчних суспільних стосунків і сповільнення етногенетичних процесів. Проте з подоланням кризи знову поживляється землеробство. Воно утверджується в лісостеповій смузі з переходом від доби бронзи до доби заліза на зламі II-I тис до н.е., а в степовій зоні провідною галуззю стає скотарство, причому в своїй найзрілішій формі – кочівництві.

Рання залізна доба (I тис до н.е. – поч. I тис. н.е.).

Головний зміст етнокультурних процесів цього періоду становлять стосунки між двома головними етнічними масивами, представленими землеробськими й кочовими спільнотами. Одним з головних чинників їхнього розвитку виступили ***іраномовні племена***.

Іраномовні племена ***кіммерійців, скіфів, сарматів*** мігрували на територію України зі сходу кількома хвилями, змінюючи і витісняючи одне одного. Це були нащадки тих давніх індоєвропейських спільнот, які в IV-III тис. до н.е. мігрували з дніпровського Правобережжя на схід, дісталися Ірану, Індії, Монголії. Отже, цей процес деякою мірою можна вважати поверненням скотарів індоєвропейців на свою давню прабатьківщину, хоча, як в антропологічному, так і в культурному відношенні це, безумовно, була якісно інша спільнота, що на своєму багато тисячолітньому шляху ввібрала різні етнічні елементи. Степові кочовики відігравали провідну роль у налагодженні взаємозв'язків між чорноморськими грецькими містами-поселеннями і землеробським населенням України, яке таким чином наближалось до античної цивілізації.

Кіммерійський період став важливим етапом етногенезу українців, коли на тлі доволі строкатої етнічної ситуації кінця II- другої половини I тис. до н. е. вирізняється чорноліська культура, що стала невід'ємною органічною ланкою тривалої культурно-історичної еволюції населення українського Подніпров'я.

Антична цивілізація. Грецька цивілізація відзначається своєю унікальністю серед інших цивілізацій Стародавнього світу. Греки були єдиним з усіх давніх народів, котрому поталанило вийти на магістральний шлях історичного процесу, що поєднав античний світ з європейською цивілізацією Нового часу. Майбутні українці мали змогу контактувати з найпотужнішою

цивілізацією того періоду, виробити в собі на рівні генетичної пам'яті потяг до ідеалів особистої свободи. Міста-поліси: Ольвія (Миколаїв), Тіра (Білгород-Дністровський), Херсонес (Севастополь), Пантікапей (Керч).

Масштабні етнокультурні зрушення в Україні відбулися за *скіфської доби* (VII - III ст. до н.е.) в розрізі стосунків між грецькими північно-чорноморськими колоніями, скіфами, а також населенням Лісостепу, що простягався від Верхнього Дністра до Дніпра і середньої течії Ворскли.

Скіфське царство – одне з перших утворень у Східній Європі, заснованих на завоюванні з метою експлуатації переможених. У попередні часи племінні об'єднання створювалися у вигляді союзів для досягнення спільних ідей, а війни між племенами велися головним чином за території і призводили до знищення чи вигнання одного племені іншим. Експлуатація поширювалася не в середині племені, а між племенами. Одна частина – царські скіфи – володарювали над іншими. Скіфське «царство» знаходилося на межі перетворення у державу.

Населення лісостепової зони в цей час переживало процеси внутрішньої консолідації, що проявилось у виникненні міжплемінних об'єднань, центрами яких були великі городища. Піднесення орного землеробства сприяло виходу цього етнокультурного масиву з ізоляції та розвитку торговельних зв'язків із грецькими колоніями.

Сучасні вчені по-різному окреслюють історико-етнографічні межі Скіфської держави. Вирішення цієї проблеми передусім залежить від визначення її етнічного характеру. Якщо вважати Скіфію моноетнічним утворенням, що складалося зі скіфів, то її кордони можна обмежити північно-причорноморським степом. Якщо вважати Скіфію поліетнічним об'єднанням, то до її складу слід включати не тільки територію українського Степу, але й Лісостепу, де проживали численні племена та народи. Останній підхід вважається більш сприйнятливим, бо між скіфами та іншими етнічними спільнотами існувала чітка система взаємозв'язків і васальної залежності.

У Лісостепу мешкали племена, які зазнали потужного впливу скіфської культури, але в генетичному відношенні були нащадками носіїв попередніх культур. У зв'язку з цим виникає чимало проблем щодо етнічної ідентифікації населення Лісостепу, де вчені відокремлюють близько десяти локальних етнографічних груп. Більшість вчених погоджується з тим, що скіфи-орачі, які мешкали на лісостеповому Правобережжі, мали «праслов'янське» (чорноліське) коріння. Проте відкритим залишається питання щодо локалізації скіфів-землеробів. Є припущення, що можливо в цьому регіоні жили скіфи-скотарі, а скіфів-землеробів просто не існувало.

Племена Лісостепу зазнавали певних скіфських етнокультурних впливів, що яскраво проявилось у їх побуті, мові, релігійних поглядах, а також у поширенні специфічного «скіфського звіриного стилю», елементи якого ще й досі простежуються в народному мистецтві. Внаслідок проживання в єдиному етнополітичному просторі, особливо в районах найбільш тісних контактів (наприклад, Західне Поділля), відбувалося певне кровне змішування між землеробською праслов'янською спільнотою і кочовим іраномовним населенням.

Третьою хвилею іраномовних племен, які в III ст. до н.е. опанували українські причорноморські степи, стали сармати, прабатьківщиною яких вважається межиріччя Нижньої Волги і Уралу. Зі своєї прабатьківщини сармати розселилися на широкій території від Кримських гір на півдні до Києва на півночі й Прикарпаття і Поділля на заході. Прибуваючи у причорноморські степи в «первісному вигляді», вони стали основним етнічним угрупованням цього регіону. З одного боку, самі сармати набували нових рис, а, з другого, – відбувалася певна «сарматизація» етнічних спільнот, з якими вони вступали в контакти. Сармати стали одним з компонентів південно-західного варіанта поліетнічної черняхівської культури. Їхню участь в етногенезі слов'ян вчені не обмежують лише поповненням лінгвістичного запасу праслов'янського субстрату зарубинецької і черняхівської культур. Імовірно, що вони також мали помітний вплив на інші сфери суспільного життя, передусім на розвиток військової справи, скотарства, ремесла тощо.

Українці у слов'янському етногенезі

Українці, як етнічна спільнота, належать до слов'янської групи індоєвропейської етнолінгвістичної сім'ї. Праслов'янська мова як система формується наприкінці I тис. до н.е.

Слов'яни – група індоєвропейських народів; етногенез не усталений; у I тис. н.е. поділилися на три групи: венедів, антів, склавинів; займали близько 20% територій Європи від Балтійського моря до Адріатичного і від Лаби до Волги. Поряд з росіянами і білорусами українці генетично утворюють її східнослов'янську гілку. Як і будь-який інший етнос, українці є стійкою спільністю людей, що історично сформувалася на певній території і зберегла відносно стабільні особливості культури (включаючи мову) і психіки, а також етнічну самосвідомість.

Вивчаючи етногенез українського народу, важливо зрозуміти, що він формувався і залишається невід'ємною складовою слов'янського світу. Разом з тим історія, археологія, лінгвістика незаперечно доводять, що слов'янство ніколи не було якоюсь єдиною (тим більше монолітною) спільністю, яка від

самого початку і протягом тривалого розвитку представляла окремі, хоча і споріднені етномовні об'єднання – роди, племена, народи.

Слов'янські племінні князіння. Початок слов'янського періоду – праслав'янсько-венедський (I – IV ст.. н.е.) відповідає римському періоду в історії Європи. Римська імперія (V - VI ст.) почала швидко зростати та посилюватися древня соплеменність. Поширюючись по Східній Європі, вона розділилася на східних, західних та південних слов'ян. Східні слов'яни спочатку склалися з десятків племен, потім племінний поділ стерся та між окремими князіннями були встановлені кордони. V-VII ст. – поділ венедів: анти, склавини. Поділ слов'ян на згадані три групи не відповідає пізнішому поділові на західних, східних та південних слов'ян. Анти – не просто предки українців – до складу українського народу увійшли якісь нащадки антського населення. VIII-XIX ст. – диференціація слов'янського світу, племена свідомі свого слов'янського походження (сіверяни, поляни, древляни). Племінні союзи князівства вийшли на переддержавний рівень розвитку (протоцивілізаційна структура).

Процес східнослов'янського етногенезу на території України можна умовно поділити на три періоди: «венедський» (I-IV ст.), «антсько-склавинський» (V-VII ст.) і власне «слов'янський» (VIII-X ст.). Кожен з них являє собою етап розвитку слов'янської спільноті, зміна назви якої зафіксована у писемних джерелах і має відповідники серед археологічних культур. Новітні дослідження дозволяють стверджувати, що витоки українців слід шукати не тільки в антсько-пеньківській культурі, але й в склавино-празько-корчацькій, частина носіїв якої займала Верхнє Подністрів'я, Прикарпаття і Волинь. Хоча проблема походження етноніма «слов'яни» потребує подальшого уточнення, незаперечним залишається той факт, що це була самоназва великої етнічної спільноті, невід'ємну складову якої становлять українці.

У венедський період на території України відбувалися досить складні й динамічні етнічні процеси. Хоча до V ст. не існувало культур, які б мали праслов'янський чи слов'янський характер, домінуючою тенденцією стало збільшення слов'янського субстрату в процесі поетапного етнокультурного розвитку. В найбільш ранніх – зарубинецькій і пшеворській – культурах слов'янський елемент був основним поряд з відповідно балто-германським і германо-кельтським. Уніфікація і консолідація різних етнокультурних груп у напрямі формування єдиного етносу розпочалися в межах поліетнічної черняхівської культури, але поглибленню цих процесів перешкодило нашествя готів. Синхронна з нею київська культура в Середньому і Верхньому Подніпров'ї покрила балтський субстрат і стала найбільш моноетнічним і самобутнім

явищем. У безперервному етнокультурному розвитку слов'яно-венедське населення поступово витісняло або асимілювало іраномовні, фракійські, германські, балтські племена, які прибували ззовні. На цій основі створювалися передумови для формування слов'янських культур в добу раннього Середньовіччя.

Більшість сучасних вчених, які вивчають питання етногенезу слов'ян, вважає, що початок формування окремих слов'янських народів і, зокрема, праукраїнського етносу було покладено розселенням *антів* і *склавинів*. За даними сучасної археології, процес утворення *праукраїнського етносу* відбувався за такою схемою: в V-VII ст. носії пеньківської культури (анти) і празької (склавини) вирушили в південному напрямку. Антська хвиля покотилася на Балкани, а згодом на Ельбу, поступово інтегруючись із західними слов'янами. Склавини ж не пішли так далеко. Їхні нащадки утворили в VIII-X ст. між Дніпром, Дністром і Західним Бугом нові етнічні угруповання, підґрунтям яких була культура Луки Райковецької. Ця культура сформувалася на базі празької (склавини) із залученням певних елементів пеньківської (анти) культур. З культурою Луки Райковецької фахівці пов'язують племена древлян, бужан, волинян, уличів, тиверців, які й були безпосередніми пращурами українців.

Сім племінних об'єднань – дуліби, деревляни, поляни, уличі, тиверці, сіверяни і деякою мірою радимичі у VIII-IX ст. проживали на території України. Ця південна група східнослов'янського етнічного масиву найстаріша, її коріння сягає ранньосередньовічної доби, яка відіграла визначальну роль в україногенезі.

Сучасні українці є нащадками південних літописних племен («Повість минулих літ» Нестора), а інші два східнослов'янські народи – росіяни й білоруси – більш північних угруповань.

Через Середню Наддніпрянщину, яка стала етнокультурним центром давнього українства, проходили різні *міграційні потоки*. Племінний союз полян, економічний і політичний центр якого став столицею могутньої ранньофеодальної держави – Київської Русі, успадкував від своїх попередників схильність до індивідуальної свободи, землеробської культури, вміння захищатися від будь-якого ворога. А ще відсутність на Русі рабства, розвиток народовладного, із старійшинами, вічового ладу, природності буття.

Поляни і деревляни населяли Київське князівство; деревляни розселилися також далі на захід, на Волинь, де жили впереміж з волинянами, і на північ від Прип'яті. Поляни-русь покорили деревлян за часів княгині Ольги і врешті-решт асимілювали їх, проте різниця між цими двома етносами була ще відчутною. Полянин Нестор у літописі характеризує деревлян як варварів,

«живущих скотсько». Якщо поляни в цей період були християнізовані, ховали своїх небіжчиків хоч і в курганах, але за християнським обрядом, без кострищ і не клали їжу в домовину, то деревляни залишили характерні кургани без ям, із слідами ритуальних вогнищ.

Поляни-русь займали також південь Чернігівської землі і луки вздовж Десни аж до Новгород-Сіверського. Головна територія князівства населена була *сіверою*, яка залишила, зокрема, кургани вздовж ріки Сули і на схід аж до Курська.

Піднесення Галицької землі чималою мірою стало наслідком її колонізації з півночі, з боку Волині. У будь-якому разі, якщо назва «Червона Русь» («червенські городи») має просторову символіку, то вона означає території на південь від основної землі, отже, в цьому випадку – Волині. За антропологічними і культурними ознаками прикарпатське населення різко виділяється із слов'янського масиву: галичани й гірці менші на зріст, темніші, граційніші, їх музичний і танцювальний фольклор дуже різниться від загальноукраїнського. Радше за все, це наслідки змішування прийшлого слов'янського населення з місцевими нащадками кельтського або фракійського етносу.

Три південноруські землі – Галицько-Волинська, Київська і Чернігівська – розташовані на території найдавнішого слов'янського розселення, базовій території для наступної слов'янської колонізації лісової півночі Східної Європи та її південного лісостепу, а згодом і степу.

Етноісторичний розвиток українців у XIV-XIX ст.

Геополітичні чинники, що впливали на менталітет українців, були здебільшого несприятливі, тобто приваблювали чужинців багатством природи, добробутом. *Живучи на межі європейської цивілізації і кочового варварства, наші предки були приречені на постійний двобій із непередбачуваною небезпекою.* Спочатку жахлива татаро-монгольська навала, а потім безперервні напади кримських татар змушували українців протягом століть жити, не випускаючи з рук зброю. Виснажлива боротьба формувала тип людини-воїна, поглинаючи енергію народу, вона ставала на заваді його політичного самовизначення.

Упродовж XIV-XV ст. в документах Константинопольського патріарха вживаються терміни ***Велика*** і ***Мала Русь*** (по-грецьки *Rosia*), що означали, відповідно, пізніші Росію і Україну. Протягом століть ізоляції Північно-Східної Русі зовсім різними стали одяг, побут, особливо міський, навіть у культурі посилювалися розбіжності. Відчуття етнічної ідентичності українців і росіян тоді не було в жодній із сторін – можна говорити лише про релігійну близькість (але не ідентичність).

У побуті поступово утверджується розрізнення між власне русином (тобто українцем) і литвином (білорусом і литовцем). Водночас білоруси в народній масі усвідомлюють себе або як «руських» (коли це пов'язано з релігією), або просто як «тутейших», місцевих. Упродовж окресленого періоду символічна назва західної (щодо татар) етнічної території починає закріплюватися за власне Західною Руссю – Білоруссю (білий колір у тюркській просторовій символіці означає західну сторону).

Не меншу загрозу, ніж криваві напади кримських татар, для середньовічної України становила духовна експансія з боку Польщі.

Опинившись у середині XVI ст. у складі Польщі, українські землі зазнали багатьох трагедій, пов'язаних з нестримною польською колонізацією земель, нав'язуванням місцевому населенню загарбницької політичної доктрини «Польща від моря і до моря», трактуванням українського народу як «підступного, віроломного, бунтівливого і приреченого на рабство». Проблема виживання українського етносу і боротьба за політичне його самовизначення була поставлена у залежність від протистояння між визискувачами-чужинцями і українцями, православ'ям і католицизмом, з одного боку, і від результатів селянсько-козацьких повстань, з іншого.

Після того, як і українські магнати почали масово переходити в католицизм і ополячуватися, функції захисту національних форм життя перейшли до селянства й середніх верств населення, що зміцнювало демократизм українства. У цьому ж напрямі діяли ще принаймні дві обставини:

по-перше, принципи німецького (Магдебурзького) права, за яким управлялися українські міста, розвивали навички корпоративних, виборних форм організації;

по-друге, потужним важелем зміцнення демократичних форм суспільної організації стало узаконення польським урядом статусу козацтва як окремої суспільної верстви і самостійної політичної й воєнної сили, на яку покладалося завдання оборони південних рубежів від нападів турків і татар.

В Україні козацтво прищеплювало принципи виборності й відповідальності, республіканські в своїй основі принципи суспільного ладу, а козацькі традиції й через кілька століть лишалися в народній уяві втіленням справедливості. Наприкінці XVIII ст. аташе французького посольства в Петербурзі *Жан Бенуа Шерер* писав, що батьки українських козаків «переказували своїм синам горде почуття незалежності, як найдорожчу спадщину, причому клич «Смерть або Воля!» – був їх єдиним заповітом, що переходив від батька до сина, разом із прадідівською зброєю... Народ цей, багатий на перекази про своїх прадідів, скинув ярмо неволі, й цього йому не можуть простити».

Визвольна війна середини XVII ст. ліквідувала залежність України від Речі Посполитої, відновила українську державність. Сучасники не випадково ставили події в Україні в один ряд з англійською буржуазною революцією, проводячи паралелі між Кромвелем і Хмельницьким. *Антифеодальна за своїм змістом, визвольна війна була водночас національною революцією, в якій ставилося завдання возз'єднання всіх українських земель «по Холм і Галич».*

Трагічними для України виявилися криваві війни між Московщиною і Польщею, в які втягувалися Туреччина і Швеція. Поділ України навпіл по Дніпру, цілковите запусіння Правобережжя, десятки тисяч людей, що опинилися в турецькій неволі – такою страшною виявилася плата за прагнення до незалежності. Наявність двох, а то й трьох гетьманів по різні береги Дніпра і в Січі, роз'єднували суспільство, а безперервні турецько-татарські й польські набіги завдавали непоправної шкоди генофонду українців. Для тієї частини України, яка входила до складу Росії, слід додати тяжкий політичний і соціальний гніт самодержавства, повсюдний гніт, що дійшов до гострої суперечності із вільнолюбною українською ментальністю. Ліквідація Гетьманщини і зруйнування Запорозької Січі підвели ризику під багатолітньою боротьбою українства за своє національне самовизначення. Були окремі виступи, як, наприклад, гайдамаччина, але це вже бунт за соціальне визволення і частково – за національне.

Отже, в той час, коли в Європі активно йшов процес створення незалежних національних держав, Україна лишалася розчленованою. Поразка її визвольних устремлінь мала трагічні наслідки і для всієї центральної Європи, оскільки в результаті поділів Польщі українські землі опинилися у складі двох великих імперій – Російської і Австро-Угорської. Новий виток історичної драми народу України був зумовлений не тільки об'єктивними складнощами розвитку єдиного етносу у двох різних державах, але й консерватизмом обох правлячих династій – Романових і Габсбургів. Інтереси українців були для них, особливо для російських царів, чужими і навіть ворожими.

Своє право на Україну царизм намагався обґрунтувати за допомогою ідеї «повернення». Офіційна пропаганда витрачала чимало зусиль, щоб довести: Україна є невід'ємною частиною Росії, і тільки внаслідок історичної випадковості, яка на певний час відірвала Україну від Росії, виникли відмінності між українцями і росіянами. Українському етносу, отже, було відмовлено не тільки у праві на власну державність, але й у праві на природне існування взагалі. Представників української еліти переконували, що в їхніх інтересах стати «справжніми росіянами», діставши водночас права дворянства. У

процесі посиленої русифікації виховувалася специфічна ментальність, прищеплювався комплекс меншовартості всього українського порівняно з російським.

А втім, виховуючи «настоящих русских», царизм досягав і протилежного ефекту – появи «справжніх українців». Політична думка українства у ХІХ ст. розвивалася переважно в руслі ідей автономізму (висловлені декабристами з «Товариства об'єднаних слов'ян», у документах Кирило-Мефодіївського товариства, працях М. Драгоманова, національними політичними партіями). Заборони й репресії не вбили прагнення українців до самоідентифікації і усвідомлення свого місця в колі інших європейських народів. За нерівним двобоєм поборників української національної ідеї з царизмом з симпатією стежила передова Європа. Спостерігали як українці боролися за свою мову.

В Австро-Угорщині українські землі разом із землями Південно-Східної Польщі відійшли до Австрії; вся ця територія («коронний край») дістала назву Королівства Галичини і Лодомерії. Об'єднання в «коронному краї» польських і українських етнічних земель являло собою типово колонізаторський прийом, що ставив українців у не вигідне, принизливе становище.

На тлі гонінь на все українське в Московській імперії в Австро-Угорщині все ж існували кращі умови для розвитку української науки, культури, мови. Після 1848 р. галицькі українці брали участь у виборах, мали парламентське представництво, свої партії і громадські організації, власну пресу. Більш ліберальне ставлення властей до українського національного руху, а також постійна необхідність протистояти польським впливам сприяли тому, що тут активніше проходили процеси національного самоусвідомлення, оформлення політичних доктрин.

Штучне об'єднання історії Росії і історії неросійських народів в єдину «Історію СРСР» стало фундаментом *російськоцентристської* моделі історичного минулого України, де затушовувалися саме ті сторінки історії, що давали уявлення про її внесок у розвиток демократичних форм суспільної організації. Найменші спроби об'єктивного висвітлення історії Запорозького козацтва, національних різновидів соціалістичної думки тощо однозначно трактувалися як прояви «буржуазного націоналізму».

Демографічні катастрофи – голодомор 1932-1933 рр., втрати населення під час Другої світової війни, депортації населення Західної України, голод 1947 р. – позначені зрушенням етнодемографічній структурі: зменшення частки українців і збільшення частки росіян, русифікація (асиміляція) частини українців. Один з найголовніших компонентів національної свідомості – *мова*, – досить швидко усувався зі сфери соціально-культурних взаємин. У

результаті, якщо в 1959 р. 93,5 % українців за національністю називають рідною мовою українську, то в 1979 р. цей показник зменшився до 89,1%. Найбільше русифікованих українців зосереджувалося в південно-східних регіонах республіки. *В Україні існували такі соціокультурні й політичні умови, за яких національна меншість фактично асимілювала більшість.*

Етнодемографічні зміни в республіці віддзеркалювали наростання кризових явищ у житті нації як такої, занепаду національної ідентичності, розмивання і декультуризації українського етносу. Відведена українцям у Радянському Союзі роль «молодшого брата» була спрямована на перетворення українця на «блідну тінь» росіянина. Постійні кампанії боротьби проти «пережитків капіталізму в свідомості людей», «носіїв буржуазно-націоналістичної ідеології», «низькопоклонства перед Заходом», «космополітизму» тощо дуже слабо маскували державний шовінізм. Йшлося, по суті, про ідеологічний прес, що мав перекрити канали формування національної самосвідомості, підтримувати в суспільстві атмосферу страху, нервозності, цькування всього, що не вписувалося у рамки узаконеного стандарту.

Формування етнографічних груп українців.

Етнографічні групи виникали у зв'язку з особливостями етнічної історії конкретних народів, довготривалою ізоляцією населення тих чи інших народів природними перепонами або політичними кордонами, культурно-побутовими взаємовпливами з сусідніми народами тощо. *В етнографічні групи могли перетворюватися субетноси – проміжні між етносом та локальною його групою спільності.*

На появі етнографічних груп українців позначилося, безсумнівно, перебування їх на тих чи інших етапах історії у складі різних держав (Литви, Польщі, Росії, Австро-Угорщини, Чехословаччини, Угорщини, Румунії), розлогість їх етнічної території і наявність на ній таких природних перепон, як великі ріки, гірські хребти (Карпати), отже, природні чинники і напрямки господарства в тих чи інших районах залежно від цих чинників. До найбільш значних і найбільш досліджених локальних груп українців належать ***бойки, гуцули, лемки***, а також ***литвини і поліщуки***.

Слід зазначити, що терміни «бойки», «гуцули», «лемки» не були в минулому самоназвами для вказаних груп карпатського населення і сприймалися ними як дещо образливі. Всі вони називали себе здавна «русинами», а з ХІХ ст. поряд з цією самоназвою і «українцями». «який я бойко, я такий же русин, як і ти» – зазначав з цього приводу *І. Франко*. Але з початком ХХ ст. ставлення бойків, гуцулів, лемків до своїх прізвиськ почало змінюватись. У

конкретних умовах соціально-економічного, політичного й національного розвитку, етнокультурних взаєностосунків із сусідніми народами, під впливом певних, нерідко зацікавлених політичних сил в особі офіційної влади, громадських рухів та угруповань, а також і в зв'язку з розвитком освіти, народознавчих досліджень терміни ці ставали все більше вживаними в суспільній практиці, офіційних документах, національному русі краю.

Місцеві, локальні групи всередині етносів – явище характерне і найбільше для середньовіччя. Надалі культурно-побутові особливості ставали менш виразними. Тож спроби з боку деяких політичних кіл усіякоко вип'ячувати, перебільшувати, культурно-побутову специфіку етнографічних груп, видавати ці групи за окремі самостійні етноси, протиставляти їх одна одній, а також українцям в цілому з наукової точки зору позбавлені будь-яких підстав.

Ведучи мову про складання регіональної своєрідності культури, слід зазначити, що *процес історико-етнографічного районування різко посилювався у зв'язку з колонізацією окремих частин України сусідніми державами в XV-XX ст.* Територіальне роз'єднання українських земель стримувало процес етнокультурної консолідації українського народу, одночасно формуючи регіональні риси його культури. *Адже кожна держава, котра заволодівала частиною України, відрізнялася своєрідністю політичного устрою, соціально-економічного розвитку, національного складу, релігії. Це відобразалося на локалізації етнотериторіальних спільнот, закономірність формування яких така, що, чим більше етноізоляційних бар'єрів і чим довше вони зберігаються, тим чіткіше виявляються етнокультурні ареали, тим значніше виявляються відмінності в традиційно-побутовій культурі населення, що проживало в межах цих ареалів.*

З часом створився **таксономічний** (різнорівневий) ряд регіональних одиниць – великі історико-етнографічні регіони, в які входили більш дрібні «землі». Ті ж землі, кордони яких в цілому не порушувались колонізацією в межах однієї держави, склали окремий тип регіональних утворень – щось середнє між історико-етнографічним регіоном та історичною зоною «землею».

*Особлива роль в етнічній історії українців належить **Середньому Подніпров'ю**, з яким пов'язане зародження українського народу, його консолідація та формування державності. Саме тут сформувалася «Руська земля» у вузькому значенні цього терміну (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина). На півдні цього регіону в середньовічні часи сформувалася самостійна земля «Надпорожжя», яка стала родоначальницею Запорозької Січі – однієї з історичних зон Середнього Подніпров'я і етнічного ядра козацтва. Воно як етносоціальне явище виникло задовго до того, як отримало свою назву.*

Східні й південні землі України були освоєні українцями відносно недавно, в XVII-XVIII ст., в результаті колонізації таких вільних територій, як *Дике поле*, *Гуляйполе* та інших, після впертої боротьби з кримськими татарами й турками, котру вели Росія і Україна. Всі новоосвоєні східнослов'янські землі мають загальну етнографічну основу, а значна частина їх об'єднується дослідниками в один регіон.

Наприклад, все Причорномор'я, Приазов'я, Подунав'я і Донщина зводяться в Південний історико-етнографічний регіон – *Південь України*, хоча таке об'єднання не вповні правомірне, позаяк значні частини цього регіону відрізняються і історією, і складом населення, і його культурою. Південь України включає Південну Бессарабію, Новоросію, Таврію й Донбас, котрі отримали свої назви в різний час, але були сформовані як історико-етнографічні регіони відносно недавно, в XVII-XIX ст.

Етнічна територія українців розширювалася і за рахунок розселення на східних і південно-східних вільних землях, котрі теж звільнилися від татарських набігів. Це *Слобожанщина* (Харківська й суміжні області), що була освоєна в середині XVII ст. переважно переселенцями з Дніпровського Правобережжя, а також Донщина (Донецька й Луганська області), що інтенсивно заселялась в XVIII-XIX ст. вихідцями з України та Росії. Пізніше Донбас, з освоєнням тут вугільних родовищ, інтенсивно заселявся російськими мігрантами.

2.3. Історіософські концепції щодо формування та розвитку українського етносу

Теорії походження українського етносу.

Питання про походження і формування українського етносу представлено багатьма концепціями та теоріями. Серед різноманітних теоретичних конструкцій можна виділити два підходи: *автохтонний* і *міграційний*. Прихильники першого відштовхувалися від тези, що після появи первісної людини на території України вона вже ніколи не залишалася обезлюдненою, тому саме ці автохтони становили головну «етногенетичну підоснову», в яку вкраплювалися всі пізніші іншоелементи.

Прихильники міграціонізму доводили, що постійні потужні переселенські хвилі по території України були настільки всеохоплюючими й мали такі глибокі наслідки, що докорінно змінювали етнічну ситуацію, спричиняючи виникнення щоразу якісно нових *поліетнічних* спільностей. Так, згідно з норманською теорією варяги відіграли вирішальну роль не тільки у

соціально-політичному (утворення Давньоруської держави), а й в етнічному процесі – формуванні східних слов'ян, набувають поширення ідеї скандинавського походження етноніма «Русь», який дав назву етнічній спільноті стародавніх східних слов'ян, землі літописних полян – Рось, Росава та ін.

Дослідженню і вивченню цих процесів присвячена фундаментальна праця М. Грушевського «*Історія України-Руси*». На основі археологічних та писемних джерел вчений засвідчив, що давнє населення території України не було етнічно і культурно однорідним протягом тисячоліть. Міграції певних груп населення були звичайним явищем, але вони ніколи не призводили до повної заміни або зміни населення. Завжди значна його частина продовжувала стабільно проживати на своїх предковічних землях. Це стосувалося в основному землеробського етносу на території лісостепу України.

Автохтонна концепція спирається на теорію культурно-історичної безперервності розвитку етносів, коріння яких шукають у первіснообщинному ладі. До «нашої історії» включається все, що з палеоліту знайдено на сучасній території розселення українців. Історія українського народу уявляється як просте продовження історії тих народів і культур, які колись жили на території України. Прихильниками автохтонного підходу до проблеми походження українського етносу є В. Хвойка, М. Брайчевський, Г. Василенко, Б. Рибаків.

Відгалуженням автохтонної теорії вважається **Трипільсько-арійська концепція**. Канадсько-український дослідник-археолог Я. Пастернак наприкінці ХІХ ст. етногенетичні витоки українців вбачав у наддніпрянських племенах часів трипільської культури; далі вони еволюціонували в одне з скіфських племен, потім – в антську культуру, і нарешті – в Київську Русь. Вони еволюціонували в спільноту часів Київської Русі, пройшовши декілька етапів і ґрунтуючись на ідеї самотності українців, які нібито не мали нічого спільного зі слов'янами.

У сучасних умовах ця теорія активно відроджується і має все більше прихильників як серед вітчизняних, так і серед зарубіжних дослідників даної проблеми. У 1990-х роках об'єктом гострої критики з боку українських учених став роман-есе Ю. Канигіна «*Путь ариев*» (К., 1995). Перенісши арійські міфи на давню Україну-Праукраїну, автор хотів довести, що людство саме з української території отримало санскрит, писемність, землеробську культуру та інші здобутки цивілізації. На цій основі проводиться ідея духовної вищості арійів-орачів, які вважаються прямими пращурами українців.

Ранньослов'янська концепція багатьма вченими визнається найбільш прийнятною. Питання про витоки українців пов'язується з проблемою походження слов'ян, тим більше, що прабатьківщина останніх частково збігається з ядром українських етнічних територій (Київщина, Волинь, Прикарпаття, Поділля). *Поряд з територіальним аспектом важливим аргументом на її користь є фактор часу. Український етнос як частина слов'янського світу з'явився не раніше V ст. Саме з середини I тис. можна простежити безперервність етноісторичних процесів на українських землях.*

На основі писемних джерел М. Грушевський висунув припущення, що предками українців можна вважати наддніпрянський союз східних слов'ян, відомий візантійським авторам VI ст. під іменем **антів**. Відповідно до цієї концепції найдавнішою етнічною назвою українців були **«русини»** (руси, русичи, в латинській трансформації – rutheni), яка в X-XII ст. стосувалася тільки українців, а згодом поширилася на інших східних слов'ян – росіян і білорусів. Однак північно-східна група прийняла лише прикметникову назву – «русские» (у первинному значенні – підлеглі Русі).

У світлі сучасних археологічних досліджень його гіпотеза дещо уточнена й розширена В. Бараном. Відомий сучасний археолог-дослідник давньої історії слов'ян доводить, що предків українців слід шукати не тільки в пеньківських старожитностях Подніпров'я, залишених антами, а й у празько-корчацьких на території Верхнього Подніпров'я і Волині, де відкриті численні поселення склавинів.

Сучасний етнограф і історик Л. Залізняк зазначає, що корені українського етносу виникли на Волині, в Прикарпатті, Київському Придніпров'ї. Етногенез слов'янства являв собою процес відокремлення слов'янських народів від праукраїнської етнокультурної спільноти. Разом з тим, Л. Залізняк визнає, що в культурі українців є також ірно-аланські й тюркські (хозарсько-болгарські) елементи.

Києворуська (давньоруська) концепція представлена двома підходами. Перший – обґрунтовує консолідацію Київської Русі на основі праукраїнського субетносу, що склався з південноруських союзів племен – волинян, полян, древлян, хорватів, уличів, тиверців. *Тобто руси-українці були консолідуючим ядром Давньоруської держави, а інші спільноти, зокрема пращури білорусів і росіян були лише одними з етнічних субстратів, що входили до цього поліетнічного організму.* Чимало дослідників (І. Брайчевський, Я. Ісаєвич, М. Дашкевич, Л. Залізняк та ін.), розвиваючи ідеї М. Грушевського, намагаються обґрунтувати різні варіанти «окремішності» українського народу, вважаючи саме його засновником Київської Русі.

Другий підхід доводить існування так званої **давньоруської народності**, на основі якої потім почали формуватися три східнослов'янські народи – росіяни, українці й білоруси. Теорія «єдиної колиски» заблокувала наукову розробку проблеми етнічного складу Київської Русі. Тривалий час теза про єдину давньоруську народність стала своєрідним підґрунтям для формування постулату про «нову етнополітичну спільність – радянський народ».

Визначення етнічної структури в Київській Русі – проблема актуальна і складна. Актуальна, оскільки її вирішення є ключем для визначення спадкоємця киеворуської культурно-історичної спадщини, складна – тому що розв'язанню цього питання заважають не тільки обмеженість та фрагментарність джерел, а й політична кон'юнктура, політико-ідеологічні впливи.

Пізньосередньовічна концепція тісно пов'язана з теорією давньоруської народності і є її своєрідним продовженням. Суть цієї теоретичної конструкції полягає в тому, що процес виокремлення українців як самостійного етносу розпочався у XII-XIII ст., а завершився лише в XIV-XV ст., після монголо-татарської навали, яка саме й спричинила розпад давньоруської народності. Такою була позиція офіційної радянської науки, що відроджувала реакційну великодержавну концепцію виникнення та існування українців (малоросів) тільки в межах російського етносу, заперечуючи тим самим їхній саморозвиток.

Ідея етнічної єдності східних слов'ян у російських істориків – *М. Карамзіна, С. Соловйова, В. Ключевського* – висвітлюється через історію Київської Русі як перший період існування Російської держави. Праукраїнці й прабілоруси зображувалися не як окремі етнічні утворення, а лише як гілки єдиного російського народу. Ще далі в середині XIX ст. пішов *М. Погодін*: за його концепцією, у Києві до XIII ст. жили росіяни, які тільки після татарського нашестя емігрували на Верхню Волгу, а на їхнє місце з Галичини й Волині прийшли українці.

Насправді, виводити походження українського етносу з давньоруської народності, а тим більше з пізнього Середньовіччя є невиправданим хоча б тому, що таким чином фактично «відсікається» і заперечується весь попередній складний і тривалий процес його формування. З моменту проголошення незалежності України розпочинається новий етап дискусій, у центрі яких опинилися проблеми формування східнослов'янських народностей та етнічної-структури Київської Русі. Тезу про існування єдиної східнослов'янської етнокультурної спільності (в літературі зустрічаються також терміни «давньоруська народність», «давньоруська етнічна спільність», «єдиний давньоруський етнос» тощо) обстоюють *П. Толочко, М. Котляр, О. Моця, В. Ричка та ін.*

«Азійська теорія». Ще за доби середньовіччя з'явилася версія **слов'янського етногенезу** – скіфо-сарматська або азійська теорія, яка визнає предками слов'ян скіфів і сарматів, які пройшовши Передню Азію узбережжям Чорного моря, осіли в південній частині Східної Європи. До початку ХІХ ст. здійснювалися спроби віднайти історичну прабатьківщину слов'ян, зокрема українців в Азії. *Походження українців пов'язувалося зі сармато-аланськими, скіфськими, тюркськими, кавказькими племенами. Зокрема топонім «Русь» вважався іранського походження.* Але ці гіпотези не мають серйозного наукового обґрунтування.

Таким чином, дослідження етногенезу українського народу ґрунтуються на ідеї **автохтонності**. Рівень вивчення питання про походження українського народу свідчить, що одна з найважливіших і найскладніших проблем ще чекає на своїх дослідників, представників різних галузей знань: археології, етнографії, історії, мовознавства, антропології.

2.4. Народ-Нація: шлях до національного самовизначення

Семантична еволюція терміну «нація».

Термін **«нація»** у сучасній науковій літературі представлений розмаїттям підходів, версій, узагальнень і теорій.

У ХVІ ст. в Англії термін «нація» почали застосовувати щодо населення цієї країни, воно стало синонімом слова **«народ»** (в латині слово «populus» – «народ» мало зовсім інше значення, ніж слово «natio»). Ця семантична трансформація означала ідентифікацію терміну не тільки з певною територією, але й з державою та її населенням. Водночас слово «народ» (populus) та його відповідники в європейських мовах (people, popolo, pueblo) поки що залишалися, крім Англії, чужими слову «нація».

Згодом, за часів формування «національних» держав у Європі, розвитку «національних» мов, які заступили латину, і «націоналізації» церков відбувалися і зміни в понятті «нація». Поступово протягом ХVІІІ ст. цей термін використовувався в деяких європейських країнах як відповідник поняття «народ» і пов'язувався з такими категоріями, як **«громадянство»**, означаючи належність до певної територіально-політичної, а не суто етнічної чи мовної спільноти. «Нація» дедалі більше ототожнювалася з «народом», тобто населенням країни загалом.

В останній чверті ХVІІІ ст. слово «нація» у французькій мові фактично було еквівалентом слова «народ» (peuple) і вживалося як відповідник останнього. У знаменитій **«Енциклопедії» Д. Дідро** «нація» визначалася як

велика кількість людей, що живе на певній території і керована одним урядом. Абат *Ватель* у 1758 р. ототожнював «націю» з державою.

*Отже, англійська і французька мови (мови економічно й політично найпередовіших у XVIII ст. народів) культивували політичне значення терміну «нація», саме в них це слово стало синонімом суверенності народу, незалежності держави, політичним символом. Етнічні складники терміну не відігравали суттєвої ролі – до «нації» включалося все населення країни, незалежно від етнічного походження. Рівні права різних етнічних груп гарантувалися належністю до однієї – політичної нації. Французька «нація» складалася не тільки з етнічних «французів», але й з бретонців, провансальців, ельзасців та ін. Саме в цьому випадку тисячолітня межа між поняттями *patris* і *populus* зникла. «Нація» стала синонімом «народу».*

З часом, особливо після Французької революції це розуміння набуло дальшого поширення. Стали популярнішими й нові його формальні компоненти. Зокрема, в XIX ст. поняття «нація» дедалі частіше (наприклад, у Франції, США чи Англії) ототожнювалося з поняттям «держави». Утворена у 1920 р. Ліга Націй була, як відомо, об'єднанням держав, як і її наступниця – Організація Об'єднаних Націй.

В німецькій мові слово «нація» вже в модерну епоху, тобто в *«епоху націоналізму»* мало дещо інший зміст, ніж в англійській і французькій. Старе поняття «нація», успадковане від часів існування «Священної Римської імперії Німецької Нації», підкреслювало єдність німців не за політичною ознакою (як єдність суверенного народу та його держави), а за такими характеристиками, як спільність мови, культури, традицій. Для німців, розпорошених між сотнями, а після наполеонівських воєн – кількома десятками німецьких держав, «вільних міст», князівств тощо, слова «нація» (Nation) і «народ» (Volk) були синонімами саме в цьому розумінні. Проте терміни «нація» (Nation) і «держави» (Staat), на відміну від англійської і французької, в німецькій не були тотожними. Німецьке значення слова «нація», з наголосом на етнічно-культурних складниках, вплинуло на формування цього поняття в мовах слов'янських і центральноєвропейських народів (зокрема, в українській). Слово «нація» ототожнювалося у них передусім з культурно-мовною спільністю значною мірою через вплив німецького «культурницького» чи «органічного» націоналізму. Справа у тому, що німецька мова за часів «національних відроджень» слов'янських народів панувала в суспільних науках, а університети з німецькою мовою викладання були тими осередками, де навчалися інтелектуальні еліти цих народів.

Та обставина, що особливого значення культурно-мовні характеристики поняття «нація» набули саме для тих, хто щойно вступав в «епоху націоналізму», розпочату Французькою революцією, виглядає цілком природною та історично обумовленою. Ще в XVIII ст. видатний німецький філософ і просвітитель *Йоган-Готфрід Гердер* охарактеризував «націю» передусім як мовно-культурну спільноту. Його ідея стала домінантною серед народів центрально-східної Європи, які в XIX ст. вступили у фазу так званого «національного відродження» і яким доводилося робити наголос на культурних і мовних компонентах цього відродження за браком міцних політичних та економічних еліт, власної державності чи, припустимо, територіальної єдності (чехи, українці, словенці, балканські народи та ін.). *Отже, «ера націоналізму» принесла з собою і відновлення «етнічного» розуміння поняття «нація», яке мало досить чіткий політичний контекст.*

Загалом у XIX ст. визначилися дві основні лінгвістичні традиції у вживанні слова «нація», які відображали певні політичні й культурні традиції. Кожна з них мала власні «сфери впливу» в науці, політиці, на рівні побутової свідомості. Після Другої Світової війни, коли домінуючою мовою світового суспільствознавства стала англійська, зріс вплив англосаксонського розуміння слова «нація», і не тільки в наукових сферах (національно-визвольні рухи третього світу здебільшого ототожнювали «націю» з «державою»).

Зростання національних рухів в Європі у другій половині XIX ст. сприяло тому, що зміст поняття «нація» дедалі більше урізноманітнювався, зокрема, до нього додавалися соціально-психологічні «компоненти». Видатний французький історик і лінгвіст (бретонець за походженням) *Ернест Ренан* зазначав: «Нація – це душа, це духовний принцип», підкреслюючи цим морально-етичний, соціально-психологічний зміст поняття.

*Загострення боротьби між «передовими» і «відсталими» націями, останні з яких також прагнули стати «передовими», поширення «соціального дарвінізму» і расових теорій в Європі кінця XIX ст. призвело до того, що, як і тисячоліття тому, націю почали ототожнювати з «расою» і «кровними зв'язками». (Можна, зокрема згадати заклик *Отто фон Бісмарка* до німців «думати кров'ю»). Слово «нація» як синонім расової винятковості увійшло в арсенал агресивної, шовіністичної, расистської риторики.*

Зрештою, в середині XIX ст. зміст поняття «нація» доповнився і характеристиками, які стосувалися економічного буття того чи іншого народу. Сучасні дослідники пов'язують це з впливом промислової революції і появою теорій економічної і політичної модернізації.

Отже, семантична еволюція слова «нація» охоплює не одне століття людської історії. Незважаючи на те, що воно абсорбувало певні «об'єктивні» характеристики (територія, реально існуючі спільноти), вже значно більшою мірою залишалося символом, інтелектуальним знаряддям, суб'єктивним витвором, штучною конструкцією, знаком, абстракцією і в цьому відношенні не відрізняється від усіх інших понять-символів, винайдених людством в ході культурної еволюції. Можливо, саме це і стало однією з основних причин розмаїття наукових, ідеологічних, політичних та інших інтерпретацій та визначень поняття «нація».

Історіософія українського націотворення.

В українській етнополітичній думці український народ розглядається як окрема етнографічно-культурна одиниця, що має спиратися на власні демократичні традиції, обґрунтовується неповторність та своєрідність українського народу, необхідність опори в державному будівництві на власний політичний досвід, на історичні традиції.

Вчені, представники національно-державницького напрямку, обґрунтовуючи концепцію національної держави і право народного самовизначення для України, спиралися на свої дослідження історії національно-визвольного руху українського народу, його давніх демократичних традицій. В. Винниченко наголошував: «Народ, позбавлений національної форми, не може прийняти ніяких здобутків».

Українство здавна вважало центром реалізації національного духу саме державу, якої було позбавлене на сотні років, державу як гаранта внутрішньої злагоди, зовнішньої незалежності. Ще у XIX ст. Й. Гердер висловив пророче припущення: «...є всі підстави вірити, що Україна стане новою Елладою. Її м'який, щедрий клімат, багата природа, обдарованість та музикальність народу, історія, трагічна і героїчна, дають підстави вважати, що з розрізнених частин зароджується велика нація».

Зрештою, на початку XX ст., сама політика стимулювала формування національної ідеї, що могла об'єднати демократичні сили під гаслом утворення самостійної України.

На початку XX ст. набрав сили український національний рух. Соціальні перевороти небачених масштабів прискорила Перша світова війна. Особливо трагічні її наслідки для України були зумовлені тим, що Росія і Австро-Угорщина опинилися у ворожих воюючих блоках, і українці по обидва боки фронтів змушені були стріляти один в одного. Результати

війни для обох імперій виявилися катастрофічними. Першою впала Російська імперія, відкривши смугу майже цілковитого безвладдя в країні.

Україна у тяжкий період випробувань здійснила кілька спроб утвердити самостійну українську державність. Втім революційна хвиля не принесла Україні політичного визволення. Її становище навіть погіршало, оскільки замість двох її землі виявилися зрештою поділеними між чотирма державами.

Більшовикам вдалося відновити – хоч і за федеративним фасадом – державну єдність колишньої Російської імперії. З побудовою федерації практично було використано ту політико-правову ієрархію етносів і національних територій, що склалася ще у дожовтневий час. Але у своїй національній політиці більшовики були змушені йти на певні компроміси, рахуватися з виразно виявленими намірами народу щодо творення власної державності і національно-культурного розвитку. Значних корективів зазнала їхня мовна і кадрова політика, насамперед у напрямі «коренізації» апарату управління, сфери освіти й інформації. Ці зміни вписувалися у контекст реформістських заходів, зв'язаних з переходом до НЕПу і сприймалися у суспільстві як часткова реалізація нездійснених у час революції національних прагнень.

Втім ідеологічний монополізм, нетерпимість до інакомислення, невисокий рівень політичної культури в суспільстві швидко перекрили кисень для «політики українізації». Ентузіасти нового курсу були оголошені «буржуазними націоналістами» і майже усі знищені. Черговий експеримент закінчився новими русифікаційними заходами, гоніннями на українську культуру, різким звуженням ареалу застосування української мови.

Не набагато кращим було становище українців і на цій частині української етнічної території, яка в ході післявоєнного врегулювання була поділена між трьома державами – Польщею, Румунією, Чехословаччиною. Статус Галичини й Волині, які опинилися знов у складі Польщі, наближався до окупаційного. *Законом 1924 р. було заборонено користуватися українською мовою в урядових установах.* Українські території оголошувалися Східною Малою Польщею, східними кресами – навіть самі поняття «українець», «український» витіснялися з ужитку. У відповідь на спроби радикально настроєних націоналістів боротися проти антиукраїнського режиму шляхом терору польський уряд запровадив політику умиротворення (пацифікації), яка вилілася у масові арешти, руйнування осередків національного життя, скасування самоврядування у селах.

Значно більш толерантним до українства виявився уряд Чехословаччини. Не випадково ця країна стала у міжвоєнні роки центром української еміграції. Переведення у Прагу з Відня Українського вільного університету, створення

Української Господарської академії у Подєбрадах, Українського педагогічного та Українського соціологічного інститутів у Празі значно просунули вперед справу наукового осмислення понять «держава», «суспільство», «нація», «етнополітика», як і тих змін, які принесла в життя українців доба революцій. «Від революції і спричинених нею змін, – говорилося в проекті Інституту громадознавства, підготовленому *М. Шаповалом*, – починається Нова Україна, котра в сучасному своєму стані є ще й Невідома Україна, вивчення якої є необхідним для кожної громадської людини».

Але шлях до нової України на той час був ще не близьким. В УСРР осмислення національної ідеї відбувалося в руслі тісно зв'язаного з українізаційними процесами «українського відродження», яке дослідниками з діаспори влучно було названо «розстріляним». Найбільш прямий шлях подолання комплексу меншовартості, провінціалізму української культури «націонал-комуністи» вбачали в дистанціюванні від Москви, у зверненні до європейського досвіду.

Реакція офіційної Москви була такою, якою і мала бути в суспільстві, що твердо ставало на шлях тоталітаризму: штучний голод в Україні 1932-1933 рр., що забрав понад 8 млн. людей, шалений терор проти української інтелігенції і свідомого селянства, депортації за національною ознакою.

Таким чином, на відміну від ряду народів Східної Європи, яким після Першої світової війни вдалося реалізувати своє право на самовизначення шляхом створення власної державності, Україні довелося змиритися з черговим розшматуванням своїх земель. На думку засновника української політичної географії *С. Рудницького*, пізніше радянського академіка, який загинув у лабетах ГУЛАГу, це був акт величезної історичної несправедливості. «Страшний суд історії, – писав він, ніколи не схвалить рішення, яке сорока-мільйонний народ шматує при живому тілі на кусні, і його (на жаль!) таку велику і багату батьківщину розпайовує, наче стрілець добичу поміж сусідів».

Отже, **етнонаціональні** спільноти на певному щаблі одного розвою самоідентифікують себе як націю, визначають свої національні пріоритети, формують свою національну самосвідомість. Національна самосвідомість активно виявляється в період боротьби за незалежність, за національне об'єднання роз'єднаних частин нації (етносу), за створення своєї державності. При цьому національна самосвідомість дозріває до розуміння глибоких національних інтересів, які фокусуються у формі національної ідеї. Без такої ідеології національної злагоди неможливі ні розвиток державності, ні соціально-політичний розвиток суспільства. Як зазначає сучасний американський

політолог Г. Лодж, розвиток вимагає ідеологічної впевненості. Без цього не буде консенсусу, не буде смислу намірів.

Відсутність загальнонаціональної ідеології уповільнює державотворчі процеси, гальмує духовно-культурний розвиток української нації. Анклави новоприбулих і давніх етносів, імітуючи чужий досвід, часто діють на користь соціальним силам, не зацікавленим у відновленні української державності. Це може призвести до етнічного розриву і руйнування етнонаціональної цілісності.

Теоретична етнологія інтерпретує феномен нації як глибинне, сутнісне ядро буття народу, а не тільки зовнішній вияв чи форму такого буття. Нація в сучасному розумінні – це не тільки етнокультурна спільнота (народ) і не демографічна єдність, а цілісний етнополітичний організм. Специфіка, особливість і складність сучасної соціально-політичної ситуації в Україні полягає в тому, що в ній синхронно відбуваються три різноспрямовані, але взаємопов'язані процеси: державотворення; внутрішня консолідація української нації (етносу); міжетнонаціональна консолідація. Сьогодні переважаючим серед них є державотворення.

*Розбудова саме української національної держави обумовлюється перш за все тим, що український народ є визначальним етнокультурним та державотворчим чинником на власній етнічній території. На сучасному етапі розвитку України оптимальною формою організації буття нації може бути тільки **національна держава**, яка має забезпечити динамічне самовідтворення українського етнополітичного організму, як цілісної системи етнокультурної самобутності української нації, а не конгломерату регіональних груп та національних меншин, самовідтворення українського етнополітичного організму. Зрозуміло при цьому, що в українській національній демократичній правовій державі повинні бути абсолютно усунуті можливості приниження громадянських і національно-культурних прав національних меншин. Україна прагне стати національно-демократичною державою. Саме ж підкреслення національного характеру держави не суперечить гарантуванню рівних прав всім етнічним меншинам, які проживають в Україні.*

Разом з тим прагнення до національної злагоди, єдності може постати і в негативному ракурсі, якщо певні суспільні сили чинять спробу використати концепцію національної єдності як інструмент для здійснення своїх вузько-егоїстичних цілей. Так, російськомовна частина населення Криму під гаслом «національної єдності» з Росією фактично підриває державну цілісність України. Отже, стоїть нагальне завдання – знайти правильні шляхи, способи

та механізми, які сприяли б об'єднанню української нації і процесам міжнаціональної (міжетнічної) злагоди народу України.

Все сказане дає підстави стверджувати, що політична культура громадян України, що тісно пов'язана з етнонаціональною культурою, набуває в сучасних умовах важливого внутрішньополітичного значення і зовнішньополітичного звучання.

Етнонаціональна політика сучасної України.

Етнонаціональна політика має забезпечити життєдіяльність української нації як титульної нації. Необхідно сприяти створенню механізму відбудови основних компонентів етнічної системи, забезпечувати її собітотожність у просторі й часі через «усвідомлення себе, етносу як нації і як дійової особи історії і сучасного світу» (Р. Шпорлюк).

Існує поширене уявлення, що Україна – багатонаціональна держава й утворена вона насамперед за територіальним принципом. Якщо визначити цей принцип, то немає великих переешкод для подальшого територіального дроблення і утворення нових держав на зразок Кримської республіки або Прикарпатської Русі. Але ж чи має територія право на державне самовизначення? В системі міжнародного права визнається право нації на визначення при наявності певних умов. Українська нація цим умовам відповідає, бо є окремим народом зі своєю історією, культурою, самоусвідомленням, живе спільним життям на компактній території. Ідея української державності не повинна ігнорувати ту обставину, що то є держава українців як окремої європейської нації, інакше губиться сенс її існування. Україну слід вважати державою, побудованою за національно-територіальним принципом. Інші народи, які живуть в Україні, є національними меншинами. Вони користуються всіма правами громадян України.

«Творцем України, – наголошував В. Липинський, – є той, хто в святе діло унезалежнення української колонії приносить все найкраще, що є у ньому: в тій культурі, з якої він до українства прийшов». Вітчизняні етнополітологи недавнього минулого наголошували на тому, що основною умовою здійснення української державності є єдність – політична, національна, регіональна. Вагомими є думки В. Липинського, який зазначив: «регіоналізм» теоретично не шкідливий, але практично вносить ще більший хаос в життя нашої землі, тому його треба поборювати», «українці єсть всі мешканці України».

Варто подбати про те, щоб ознаки української ідентичності відігравали б функціональну роль самозбереження і відтворення українського етносу як цілісного організму, важливої складової українського соціуму. Це – діяльність

з реалізації національних потреб, втілення в життя принципу самовизначення націй: це – реалізація на практиці національного виміру, етнополітичних устремлінь, збільшення поля української незалежності, своєрідної української емансипації і відстоювання загальноукраїнського, загальнонаціонального інтересу. Йдеться про необхідність «перебудови економічних і соціальних відносин відповідно до нових умов, аби зв'язати перебудову з національним будівництвом, так, щоб воно було органічним впливом її, а не зовнішньою українофільською приставкою» (М. Грушевський).

Перед розробкою етнонаціональної політики слід було б вирішити питання щодо мовної політики в Україні: надання державного, національного й офіційного статусу українській мові як тій, що дає назву народові, землі, державі і є мовою переважної більшості основних етнічних груп, незважаючи на тривале нищення.

На жаль, етнополітика часто розуміється переважно як налагодження життя етнічних меншин.

Невідкладним є всебічне сприяння консолідаційним процесам в середовищі української нації, перетворення її на суспільний, дійсно етносоціальний організм у середовищі українського соціуму; вироблення чи закріплення самобутнього стереотипу не тільки поведінки, але й світосприймання і світоосмислення, створення ефективного системовідтворення всіх рівнів суспільності – індивідуальної, колективної, етнічної, національної; подолання комплексу меншовартості, вторинності.

Нагальним є також перетворення національної самосвідомості на дійсовий чинник державотворення, маючи на увазі і концептуальну сутність – концентрацію національного «духу» в площині саморозвитку, самореалізації етносу, з одного боку, формування державницької волі народу, розбудову самої держави, культури – з іншого.

Звертаючись до сьогодення, слід погодитись з твердженням, що українська нація, вступаючи в третє тисячоліття, долає свою тривалу ізоляцію, поповнює свою присутність у європейському культурному просторі, адаптується до світового досвіду, водночас пропонуючи світові свої оригінальні культурні цінності.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть чинники, що впливали на формування українського етносу.
2. Звідки походять назви «Русь», «Україна»? Коли вперше письмово була зафіксована назва «Україна»?
3. Які історичні джерела свідчать про те, що українці – слов'яни?
4. Розкрийте зміст основних концепцій походження українського етносу.
5. Проаналізуйте основні теорії про слов'янську прабатьківщину.
6. Наведіть аргументи, що ставлять під сумнів існування єдиного східнослов'янського народу за доби середньовіччя.
7. Які етноси впливали на формування українського народу?
8. Які археологічні культури на території України свідчать про її древню культуру?
9. Яку роль відіграла Трипільська протоцивілізація в українському етногенезі?
10. Які землеробські племена мешкали на території України?

Термінологічний словник

Автохтонний (від грецьк. authos – сам, chtones – земля) – належний за походженням до даної території, місцевий); Автохтони – корінні жителі певної території, країни (тубільці, аборигени).

Асиміляція – злиття етносів, з якого один з них засвоює чужу культуру і повністю втрачає свою. А. буває природною (як результат тривалих культурних контактів) і примусовою (пов'язана з державною політикою обмеження або придушення розвитку мови і культури етнічної меншості).

Етнічність – сукупність специфічних спільних ознак у вигляді традиційних цінностей і вірувань, норм життєдіяльності, усвідомлення індивідуальної чи групової спорідненості, прагнення зберегти свої ендогамність та ідентичність, які забезпечують розуміння внутрішньої єдності етнічної групи та її відмінності від інших спільнот.

Етногенез – процес оформлення етнічних груп.

Етнолінгвістична класифікація народів – класифікація згідно з якою народи поділяються за мовними сім'ями, пов'язаними генетичною спорідненістю.

Етнонім – назва народу. Термін «Україна» утвердився в Середньому Подніпров'ї – Київщина, Переяславщина, Чернігово-Сіверщина. Згодом ця назва поширилася на всю етнічну територію українського народу. Ще в київських літописах, зокрема Іпатіївському, термін «Україна» вживався

стосовно різних південних і південно-західних частин давньоруських земель у значенні «край», «країна»; пізніше ця назва закріплюється в офіційних актових матеріалах відносно більшої частини України, широко розповсюджується і стає етнонімом українського народу.

Етнос – історично усталена на певній території стійка біосоціальна сукупність людей, які мають відносно стабільні спільні риси й особливості культури й мови, а також усвідомлюють свою внутрішню єдність та відмінність від інших спільнот (самосвідомість), що зафіксовано в самоназві (етнонімі).

Метаетнічні спільноти – групи народів, які мають загальні риси культури і спільну етнічну самосвідомість (наприклад, слов'яни).

Мікроетнонім – назва субетнічних груп, окремих частин народу з визначеною етнічною самосвідомістю (наприклад, бойки).

Політонім – назва мешканців країни, її громадян.

Субетнос (етнографічна група) – частина народу (етносу) зі специфічними рисами культури, що виникла внаслідок територіального відособлення (наприклад, лемки, бойки).

Традиції (лат. *traditio* – передача) в етнографії: процес позабіологічної передачі від покоління до покоління усталених культурно-побутових особливостей.

Шовінізм (від фр. *chauvinisme* – імені Н. Шовена (солдата, прихильника завойовницької політики Наполеона) – реакційна політична ідеологія і практика, спрямована на розпалювання національної ворожнечі й ненависті між народами, підкорення і поневолення інших народів. Для Ш. характерні войовнича проповідь національної винятковості, поширення національного чванства, національного егоїзму, панівної зверхності однієї нації над іншими, намагання поставити їх у залежність (великодержавний шовінізм), позбавити суверенітету. Ш. проявляється у пропаганді расизму в політиці колоніалізму, протиставленні й роз'єднанні різних національностей, переслідуванні етнічних меншин, вчиненні геноциду проти цілих народів та ін. Терміном Ш. називають різні прояви національного екстремізму.

Етнічна толерантність (від лат. *tolerantis* – терплячий) – це відсутність негативного ставлення до іншої етнічної культури, наявність позитивного образу іншої етнокультури при збереженні позитивного сприймання своєї власної. Це відсутність або ослаблення реагування на відмінність взаємодіючих етнічних культур.

Етнічна толерантність не є наслідком асиміляції як відмови від власної культури, вона є характеристикою міжетнічної інтеграції, для котрої властиве сприйняття або позитивне ставлення до власної етнокультури і до культур інших етнічних спільнот.

Явище *етнічної інтолерантності* являє собою переважно негативне сприйняття іншої етнокультури при понадпозитивному сприйнятті власної етнічної культури.

Толерантність як відсутність або ослаблення реагування на певний несприятливий фактор в результаті зниження чутливості до його впливу, у міжетнічній сфері має свою специфіку. Етнічна толерантність сприяє підвищенню стійкості, терпимості до різних етносуб'єктів та їх суджень, думок, установок, вона пов'язана з неупередженою оцінкою представників різних етнічних спільнот та їх вчинків.

Етноцентризм – переконаність у зверхності, порівняно з іншими власної етнічної групи та її культури.

Націоналізм – позиція та ідеологія, що надають особливого значення приналежності до нації та ставлять національні інтереси понад інтереси інших суспільних груп; у вужчому значенні – тільки та позиція й ідеологія, в яких позитивна оцінка власної нації невідривно зв'язана з неприязню чи ворожістю до інших народів.

Патріотизм (від грец. *patre* – батьківщина) – любов до батьківщини, якість особистості, її вище моральне почуття. Це вище синтетичне почуття, яке відбиває органічний зв'язок людини із своїм народом, його історією, традиціями та перспективами і характеризує ставлення людини до них.

Література

1. Відейко М.Ю. Трипільська цивілізація. – К., 2003.
2. Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. – К., 2005.
3. Етнічна історія Давньої України. – К., 2000.
4. Ісаєвич Я. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів, 1996.
5. Курас І.Ф. Етнополітика: історія та сучасність. – К., 1999.
6. Моця О., Ричка В. Київська Русь: від язичництва до християнства. – К., 1996.
7. Основи етнодержавства / За ред. Ю.І. Римаренка. – К., 1997.
8. Основи українознавства. Матеріали для самостійної підготовки студентів 1 курсу усіх спеціальностей / Демченко Н. І., Куниця Г. Г., Стрілець Ю. І., Такмакова В. П. – Харків: ХДАМГ, 1998.
9. Рассоха И.Н. Украинская прародина индоевропейцев. – Харьков, 2007.
10. Савчук Б. Українська етнологія. – Івано-Франківськ, 2005.
11. Сегеда С. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. – К., 2001.

ЛЕКЦІЯ 3

ОСВІТА І НАУКА В УКРАЇНСЬКІЙ ДУХОВНОСТІ

3.1. Освітній рух в Україні у XVI-XVII ст.

Звертаючись до пізнього середньовіччя в розвитку української культури, потрібно зважати на історичні обставини й умови цього розвитку. Це той період, коли Україна-Русь, уже відмежувавшись від північно-східного сусіда, поступово втрачала свою державність, тому що її землями заволоділи литовсько-польські завойовники. Своєрідність ситуації полягає в тому, що, успадкувавши високорозвинену культуру, незважаючи на руйнування і пограбування її матеріальних і духовних багатств, Україна зуміла відстояти і зберегти власний потенціал для створення нової **етнокультури**. Саме на цей період припадає інтенсивне формування національних ознак України-Русі, чіткіше вираження її мовних, етнографічних особливостей, самоусвідомлення себе як нації – спадкоємниці давньої історії – і водночас свідка та учасника нового культурно-світоглядного загальноєвропейського досвіду.

Втрата власної державності не могла не позначитися на розвитку культури. Але навіть у найскладніші періоди руйнування столиці духовності – Києва – не припинялося культурне життя, воно нарощувало свій потенціал. У цій культурі співіснували ознаки трагічності й оптимізму, віри, надії і краси. У цей же період створювалися передумови для входження України в безпосередній процес ренесансних змін, що відбувалися в Європі. Йшло поступове звільнення від застарілих, консервативних традицій **східновізантійського канону**. Ідеї Відродження здобували свій новий еквівалент на ґрунті українських земель і культури. Це стосується передусім освіти, письменства, поширення релігійної і світської літератури, ренесансного художнього світосприймання. Україна робила свій внесок у загальноєвропейську культуру, пройняту духом гуманізму, утвердження прав людини й нації.

Певне пожвавлення культурно-освітнього руху в Україні розпочинається ще з кінця XV ст. Внаслідок несприятливих історичних умов цей процес розгортався дещо сповільнено: інтенсивним він стає аж в останній чверті XVI ст. До того ж у різних регіонах України цей процес мав свої особливості, які були зумовлені відмінностями конкретних форм їх соціально-економічного й культурного розвитку.

Найскладніші умови існували на землях, що перебували під владою Польщі ще з другої половини XIV ст. Встановлений тут режим національно-політичного гноблення негативно позначився на культурному розвитку цих земель. Відносно кращі умови склалися на землях, які відійшли до Великого князівства Литовського (Підляшшя, Східна Волинь, Київщина, Східне Поділля). Відбулось це внаслідок того, що деякі галузі духовної культури корінного населення литовських земель за рівнем розвитку відрізнялись від завойованих

ними територій України і Білорусії. У результаті частина литовської верхівки слов'янізувалась, перейнявши віру й культуру підкорених народів, «руська мова» (українсько-білоруська) стала загальнодержавною. Тут королівській адміністрації доводилося рахуватись із православними внаслідок їх економічного (найкращі землі, чисельні й заможні міста) і політичного (певного тяжіння до Московської держави) становища, військово-стратегічного положення (межування з татарами і відповідно роль українців у боротьбі з ними). Національний гніт на землях, що відійшли до Великого князівства Литовського, у деякі періоди був менш відчутний, ніж на західних окраїнах. Мізерна кількість католиків не могла відігравати домінуючої ролі через слабкість свого економічного стану. До 1569 р. вихідцям з Польщі, по суті, не дозволялось володіти тут маєтностями, а місцева адміністрація рекрутувалася переважно з православної шляхти. Католицькі культурно-пропагандистські осередки (косяоли, монастирі) були в цілому нечисленними, хоч кількість їх порівняно з чисельністю поляків була вже непропорційно великою. Все це деякою мірою стримувало польсько-католицьку політичну і культурну експансію – принаймні до Люблінської унії 1569 р.

Щодо стану тогочасної освіти, то треба відзначити відсутність тут будь-якої централізації. Певною мірою це було наслідком відсутності власної державності. Виникнення і функціонування освітніх осередків стало результатом ініціативи здебільшого окремих осіб чи вузьколокальних груп. Початки освіти в ті часи можна було здобути в парафіяльних школах, більшість яких концентрувалась при міських храмах. Щоденне міське життя, розвиток ремесла і торгівлі більшою мірою відчували потребу в освічених людях, ніж натуральне сільське господарство. І не випадково найдавніші прямі вказівки про православні парафіяльні школи відносяться саме до міст Львова (1546 р.), Перемишля (1548 р.), Красностава (Холмського 1550 р.) і Сянока (1551 р.). Свідчення про існування освітнього закладу в Києві міститься в петиції сейма київської шляхти 1571 р., яка заявляла, що «кгдаж з млодости іншого письма отцове наші учити нас не давали, одно свого руского. І школи тех полское в Києве немаш...». Отже, ми маємо посередню вказівку на існування тут «руської» школи. Можливо, це школа при монастирі Михайла Златоверхого, згадана в іншому джерелі під 1563 р. Навчання світських в монастирях було досить поширеним явищем, хоч чернечі статuti і забороняли це робити (з метою підтримки моральності). Наприклад, тоді ж вчився в Учнівському монастирі один із чільних пізніше антикатолицьких діячів *Іов Княгиницький*, а в Жидичинському – автор відомого сатиричного вірша *Ян Жоравницький*. Слід думати, що рівень викладання в школах великих монастирів був значно вищим, аніж у парафіяльних. Зокрема,

тут були кращі умови для широкого ознайомлення з давньоукраїнськими літературними пам'ятками, з греко-візантійською літературою.

Шляхта й багаті міщани мали змогу давати освіту дітям вдома, де до їх послуг були спеціально запрошені вчителі, так звані бакалаври, педагоги. Так, при 16-річному К.-В. Острозькому був бакалавр, добрий знавець латини. Вдома вчився спершу і Іов Княгиницький. *Ісайя Кам'янчанин* здобув при батьках не тільки початкову освіту, а й початкові знання з теології. Звичай наймати домашніми вчителями бакалаврів прийшов в українські землі десь у кінці XV ст., коли знатних дітей почали навчати за кордоном.

Найближчим і найдоступнішим був єдиний на території Речі Посполитої **Краківський Ягеллонський університет**. Списки його студентів свідчать про те, що кількість вихідців з українських земель упродовж XVI ст. постійно зростала. Магнатські діти «їздили на науку» і до відомих західноєвропейських університетів. Серед них особливо популярною була **Падуанська академія** в Італії, що значною мірою пояснюється відносною віротерпимістю цього закладу.

На початку XVI ст. ми вже зустрічаємо поза межами Русі на професорських посадах українців – вихованців європейських університетів. Перш за все на нашу увагу заслуговує життя і діяльність *Юрія з Дрогобича*, професора Болонського і Краківського університетів, автора першої друкованої книжки, написаної нашим співвітчизником. Цей учений народився близько 1450 р. у західноукраїнському місті Дрогобичі, в родині міщанина Михайла Доната. Прізвище його було Котермак. Здобувши ступінь магістра у 1472 р. у Краківському університеті (це свідчило про його наукові здібності і наполегливість, оскільки із 208 тих, хто вступив водночас з ним до університету, ступінь магістра у 1472/1473 навчальному році одержали лише дев'ять чоловік), юнак поїхав для продовження навчання у славетний Болонський університет. Тут він досягнув ступінь доктора вільних мистецтв, а пізніше – і медицини. Життя його на чужині не було легким. У листі до краківського знайомого 6 лютого 1578 р. він писав: «Мені судилося бути бідним, постійно в клопоті й злиднях. Невеликий заробіток, який щодня здобуваю, дістається ціною постійної праці і величезних зусиль... Багато міг би я досягнути в науці, якщо б не мусив турбуватись про найнеобхідніше».

У 1481/1482 навчальному році *Ю. Дрогобича* було обрано ректором «університету медиків і артистів у Болон'ї». Ця посада була найважливішою в університеті. До обов'язків ректора входило стежити за дотриманням університетських статутів, готувати з професорами розклад лекцій, заповнювати вакансії, встановлювати порядок оплати професорів,

контролювати їх роботу, розподіляти лектури і організовувати диспути. Ректор був «головою університету», як називає його один із статутів. До того ж ректори мали цивільну і кримінальну юрисдикцію над усіма особами, залежними від університету, передусім над студентами.

У цей же час була надрукована одна з його наукових праць – трактат *«Прогностична оцінка поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича з Русі, доктора філософії і медицини Болонського університету»*. Ця рідкісна брошура збереглася на сьогодні у двох примірниках. Перша друкована книга, написана цим автором з України, стоїть на одному рівні з іншими аналогічними західноєвропейськими виданнями того часу.

Подальше життя Ю. Дрогобича відоме лише в загальних рисах. Він відвідав ряд міст Італії і щонайпізніше у 1487 р. повернувся до Краківського університету, де на той час уже почав поширюватися гуманістичний світогляд. Тут він викладав астрономію і медицину саме в ті роки, коли ці предмети студіював у Кракові *Микола Копернік*. Є підстави вважати, що майбутній славетний астроном був серед слухачів Юрія Дрогобича.

Ю. Дрогобич проводив також *ресумпції* – оплачувані студентами заняття, на яких з метою підготовки до екзаменів під керівництвом викладача повторювався і глибше вивчався поданий на лекціях матеріал. *Ресумпції відбувались в студентських бурсах. Викладачі-гуманісти користувались цією формою навчання, щоб, уникнувши контролю університетських властей, тлумачити античних авторів у гуманістичному дусі*. Водночас доктор Ю. Дрогобич займався медичною практикою. Він навіть здобув титул «королівського лікаря». Цей магічний титул був мрією кожного, хто мав вищу медичну освіту і надавався лише висококваліфікованим спеціалістам.

Помер Ю. Дрогобич 4 лютого 1494 р. у Кракові, там його і поховано.

Серед інших відомих українців слід назвати *Павла Русина* (близько 1570-1517 рр.), родом із Кросна, учився у Грайфсвальді, був професором у Кракові. У Польщі працювали також *Григорій Чуй* (близько 1523-1573 рр.), син самбірського шевця, автор поем, панегіриків; *Григорій Тичина* (Тичинський) з міста Тичин на Галичині, *Іван Туробінський* та інші вихідці з українських земель, які мали добру європейську освіту – ні в Галичині, ні на Волині того часу, про Київ взагалі не йдеться, не знайшлося для них місця.

Загальна освіченість суспільства відчутно підвищується з кінця XVI ст., хоч загалом культурно-просвітній рух ще не набрав масовості і здебільшого освіту можна було здобути в окремих малосильних осередках (православних, протестантських, католицьких). Але саме в цей час виникають і нові за характером центри – *миляновицький і острозький*. Їхня

докорінна відмінність від вже існуючих – наявність численного і постійного складу науковців та власної програми, важливою стороною котрої була активна православна пропаганда; широкі та інтенсивні зв'язки з Білорусією, Московією, Балканами.

Осередок у Милянєвичах був заснований у волинській маєтності російського емігранта *Андрія Курбського* в кінці 60-х років XVI ст. і діяв аж до його смерті у 1583 р., тобто близько 15 років. Він став хронологічно першим значним православним культурно-освітнім осередком України з власною, наперед окресленою науковою програмою, світським складом співробітників. До праці в ньому залучалися як російські інтелектуали, що проживали в Речі Посполитій, так і місцеві діячі. При осередку діяла школа. Культурна й агітаційно-пропагандистська діяльність протікала тут досить інтенсивно і поширювалась на значну територію: від сусідів-шляхтичів та Острога до Вільнюса, Львова, Слуцька, а ідеї А. Курбського та його сподвижників користувалися неабияким авторитетом.

До основних культурно-освітніх та ідеологічних центрів України перелому XVI та XVII ст. належить центр, заснований у Острозі. Власником Острога в цей час був *Костянтин-Василь Костянтинович Острозький* (1526-1608 рр.). Від батька, гетьмана Великого князівства Литовського, князь успадкував значні володіння, які з часом в декілька раз збільшив, ставши найбільшим після короля магнатом речі Посполитої. У 1603 р. йому належало 59 міст, містечок, замків, 857 сіл, 111 фільварків. Він володів територією, що простягалась на третину Волині, землі Київського, Подільського, Руського воєводств, Малопольщі. Щорічні прибутки від цих латифундій досягали 1 млн. злотих. Такі маєтності, як і знатне походження, дозволили К.-В. Острозькому посісти впливові державні посади. Концентрація великої влади і багатств давала змогу йому протягом 50 років відігравати значну роль у політичному житті *Речі Посполитої*. Королівська адміністрація мусила рахуватися з князем, який утримував чи не найбільше військо серед магнатів. Сила завжди викликає повагу особливого характеру – з елементами остраху. Людина широких поглядів і устремлінь, князь Острозький дбав про майбутнє України-Руси, бачив його перш за все у розвої освіти та культури. Перше відоме починання князя на цій ниві відноситься до 1572 р., коли в Турові, місті, де він народився і провів дитячі роки, було виділено землю для школи.

Зусиллями князя-мецената освітнім центром став і Острозький, де в 1576 р. було засновано першу вищу школу в Україні – *слов'яно-греко-латинську академію*. По різному називали цей навчальний заклад сучасники – «тримовним ліцеєм», колегією, академією. При всій

різноманітності висловлювань про острозький навчальний заклад усі відзначають високий рівень викладання у ньому, зокрема те, що тут викладались грецька, руська (старослов'янська) і латинська мови. *Обов'язковими були предмети «тривіуму» (граматика, риторика, діалектика) та «квадривіуму» (арифметика, геометрія, астрономія, музика).* Серед острозьких діячів кінця 70-х – початку 80-х років були *Іван Федоров, Герасим Смотрицький* (перший ректор), *Андрій Римша*, вчені греки *Діонісій Раллі, Феофан Грек*, математику і астрономію викладав доктор медицини і філософії Краківського університету *Ян Лятош* та інші.

Протягом 60-річного існування Острозької академії (1576-1636 рр.), за найскромнішими підрахунками, її закінчило близько 500 осіб. Вихованці академії ставали вчителями, літераторами, друкарями, проповідниками. Національно-визвольний рух в Україні й Білорусії отримав значний загін культурно-пропагандистських діячів.

Школи, які засновували або реорганізовували вихованці академії, мали велике значення у поширенні освіти серед народу, в підготовці наступного покоління просвітителів. Навіть на основі тих нечисленних даних, що збереглися до сьогодення, можна стверджувати, що більшість відомих українських і білоруських діячів кінця XVI- першої третини XVII ст. були безпосередньо пов'язані з Острогом (походженням, навчанням, тісною співпрацею).

Від самого початку академії відводилася відповідальна політична роль: протидіяти колонізаторському впливові на українську та білоруську молодь католицько-єзуїтських учбових закладів. Тому в навчальному процесі багато уваги приділялося вихованню в учнів почуття патріотизму, любові до культури, мови, традицій свого народу. Недарма посланець Папи Римського в Речі Посполитій А. Поссевіно стурбовано писав, що «князі Острозькі й Слуцькі мають друкарні і школи, якими схизма підтримується» і багато зусиль спрямовував на те, щоб надати острозькому культурно-ідеологічному центру прокатолицького спрямування.

Одночасно з академією в Острозі виникли літературно-перекладацький гурток і видавництво. Поряд із загальнокультурними функціями великим було їх значення у формуванні національної самосвідомості. Саме в Острозі вийшли друком та розповсюджувалися в рукописах найбільш відомі українські полемічні твори. *Одним з найкращих слов'янських друків стала острозька «Біблія», видана Іваном Федоровим 12 серпня 1581 р.*

3.2. Світопростір українських братських шкіл XVI - XVII ст.

Виникнення і роль *православних братств* у процесі розвитку української духовності в пізньосередньовічну й барокову епохи важко переоцінити. *В. Антонович* відмічав: «Міщани й нижче духовенство скупчують свою боротьбу в Церковних братствах. Братства позасновувано в багатьох західноукраїнських містах ще перед повстанням церковної Унії. Зразу вони мали завдання *дбати про православ'я і про збереження в чистоті християнської моральності, яка дуже потерпіла через те, що шляхтичі захопили вищі церковні посади*. Патріархи Константинопольські признали Братствам значення зберігачів чистоти церковної науки і християнської моральності, й забезпечили їх існування ставропігіальними Грамотами, які звільняли церковні Братства від залежності від місцевих ієрархів».

Першорядної уваги в діяльності православних братств заслуговують «школи й друкарні» як новітні засоби боротьби за людину, засоби поширення думок найкращих полемістів й мислителів-захисників православ'я. *Поширення між українським населенням освіти для братських шкіл означало також «оборону» канонічного православ'я від інокультурної експансії польсько-католицьких впливів, що було нововведенням. Взявши на озброєння науку і освіту, братства розширили межі світосприйняття як православних «наставників», так і учнів шкіл. Це сприяло загальному виходу народу на інший, більш високий духовний та культурний рівень.*

Особливе місце в історії розвитку освіти в Україні посідає *Львівське Успенське братство*. Перші відомості про нього датуються 1463 р. У 1586 р. братство отримало окремі права від антиохійського патріарха *Іоакима*, які були закріплені й поширені константинопольським патріархом *Єремієм*. Тоді ж було засновано і першу братську школу. За її зразком створювалися аналогічні навчальні заклади в різних містах України. У першій половині XVII ст. братські школи відкривалися і в деяких селах.

Слід зазначити, що історичні свідчення про перші навчальні заклади, організовані братствами, обмежені. Так, організація навчального процесу Львівської братської школи зафіксована у Статуті, який мав назву «*Порядок шкільний*», був одним з найстаріших шкільних статутів Європи і став зразком для інших братських шкіл.

Відомо, що шкільна кімната розміщувалась у братському будинку. Заняття влітку розпочиналися о 9-й ранку, а взимку вчитель сам визначав час початку навчання. Учень займав місце в класі, яке визначалося результатами його успіхів. Учнів, як правило, ділили на три групи: одні вчилися розпізнавати

літери, інші – читати і вчити напам'ять певний навчальний матеріал, треті – міркувати, пояснювати прочитане. Читати й писали вчилися слов'янською мовою.

Навчальний день починався з молитви, потім школярі відповідали домашнє завдання і перевірялися виконані вдома письмові роботи. Після цього вчитель пояснював новий матеріал і видавав учням завдання, щоб вони переписали їх вдома. Іноді урок проходив у формі бесіди чи диспуту. Обов'язковим був відпочинок. Діти обідали і знову поверталися до школи, виконували й перевіряли домашні завдання один в одного. За поведінкою вихованців стежили спеціально призначені вихователі або старші вихованці школи. Таким чином, у школах запроваджувались елементи класно – урочної системи навчання, а також різні методи: пояснення, бесіда, самостійна робота, диспут, взаємне навчання. Для закріплення навчального матеріалу широко практикувалось повторення. За порядком у школі, поведінкою учнів і виконанням домашніх завдань стежили виділені на кожний тиждень чергові учні.

Статут передбачав не тільки режим навчальної діяльності учнів, а й регламентував роботу вчителів. Вчителя, який виконував обов'язки дяка та писаря, обирали на загальних зборах братства. Крім високих професійних якостей, *дидакал* мав бути «благочестивим, смиренномудрим, лагідним, витриманим, не п'яницею, не блудником, не краснобаєм, не посібником єресей, а сприяти благочестю і в усьому являти собою взірець благих справ». Платню він отримував з прибутків церкви, а також із коштів, які платили батьки за навчання дітей. За добру роботу вчитель міг отримати «святкові» – 5,5 гроша.

Особливої уваги заслуговують стосунки братської школи і батьків, які були зафіксовані у Статуті. Коли батько приводив сина до школи, то підписував угоду з ректором, де зазначалося, чому школа має навчити учня. Крім того, в угоді визначались і обов'язки батьків чи опікунів – сприяти навчанню та вихованню своєї дитини. Угода підписувалась у присутності двох свідків, найчастіше це були сусіди. Обов'язком батьків була перевірка домашнього завдання.

Головною ідеєю Статуту була ідея станової рівності. До школи приймалися діти усіх станів. Дітям з убогих сімей надавалась матеріальна допомога, а сироти були під повною опікою братства, яке вимагало від учителів своєї школи однакового ставлення до всіх учнів. «Дидакал має вчити й любити всіх дітей зарівно, зазначено у Статуті Львівської братської школи, – як синів багатих, так і сиріт убогих, і тих, що по вулицях ходять, поживи просять».

Становище учня в школі залежало не під матеріального стану батьків, а від його особистого успіху у навчанні та поведінці.

Що стосується змісту освіти, то він мав гуманітарний характер. Зокрема, вивчали граматику грецької, слов'янської, латинської, польської мов.

Діалектику і риторику викладав один учитель. Підручники з цих предметів були написані латинською мовою, але у Статуті Львівської братської школи були вказівки щодо вивчення цих дисциплін та філософських наук за посібниками, написаними слов'янською мовою. Серед предметів, які вивчали в школі, був курс інтегрованої математики. Наприклад: арифметику вивчали разом з геометрією і астрономією. Були поширені і предмети естетичного циклу: малювання, співи. До змісту освіти в школах першого типу, крім читання і письма, входила лічба, малювання, вивчення катехізису, особливе місце займали співи. Як відомо, церковний хор складався з учнів. У деяких братських школах, наприклад у Київській, практикувався багатоголосий спів у 4, 6, 8 голосів.

У 1592 р. при підтримці гетьмана запорозьких козаків *П. Сагайдачного* Львівське братство одержало від короля *Сигізмунда III* право викладати в школі сім вільних наук (граматику, діалектику, риторику, арифметику, геометрію, астрономію, музику).

Першим ректором Львівської братської школи був грек *Арсеній*, архієпископ Елассонський, який склав граматику «*Адельфостер*» і викладав грецьку мову. Львівська братська школа мала сильний викладацький колектив. Це *Стефан Зизаній* – викладач грецької мови, *Лаврентій Зизаній* – викладач слов'янської, *Кирило Транквіліон Ставровецький* – автор релігійно-моральних міркувань, *Іов Борецький* – викладач грецької та латинської мов, *Памва Беринда* – лінгвіст, укладач першого друкованого азбуковника – словника енциклопедичного типу.

Львівська братська школа не тільки постачала братським школам навчальні посібники, а й готувала для них учителів.

Неабияку роль у розвитку освіти і культури в Україні у першій половині XVII ст. відіграла **Київська братська школа** підвищеного типу, яка пройшла шлях від школи через колегію до академії. Заснована вона була Київським Богоявленським братством у 1615 р. на землях, які передала відома українська меценатка *Галика Гулевичівна*, її статут затверджений у 1620 р. за зразком Львівської братської школи. *Першим ректором Київської братської школи став Іов Борецький*. З цим навчальним закладом пов'язані імена таких видатних

діячів культури, як *Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович, Захарія Копистенський* та ін.

У цілому в кінці XVI- на початку XVII ст. в Україні діяло близько тридцяти братських шкіл: у Перемишлі, Луцьку, Кременці, Кам'янці-Подільському, Городку та інших містах. Основою створення братських шкіл були добровільні пожертвування членів братств. Саме цей фактор і визначав їх становий характер.

Братські школи внесли в тогочасне духовне життя повноцінний діалог як форму пошуку адекватних часові відповідей на нагальні потреби сучасності й майбутнього. Діалог цей розгортався не тільки у формах полеміки з уніатами, а й у межах одного світоглядного спрямування. Спрямований він був на пошук ідеї збереження духовної ідентичності українського народу.

У друкарнях паралельно з духовними книгами братські школи друкували підручники, наукові трактати, ведучи цим самим ідейний наступ по всіх ділянках й в усіх вимірах культурного життя ранньобарокової української людини. На думку дослідників, саме «цією діяльністю було започатковано формування нового типу людської особистості, в якому органічно єднались духовний пошук консервативних орієнтирів, панорамна культурна картина самого буття людини і, зрештою, творче світоосягнення, яке вилилось у повноводну ріку барокового різнобарв'я. Врешті-решт це, певно, й стало порятунком духовно-національного дискурсу в Україні від розчинення в більш потужних експансіоністських культурах».

Українська церква, церковні братства, діяльність братських шкіл стали епохальним явищем в історії українського шкільництва, що забезпечило його дальший бурхливий розвиток. Вони виплекали й перед усім світом показали нову генерацію освічених людей України, творчих інтелектуалів, палких патріотів, мужніх захисників свого народу від нашествия польських колонізаторів, носіїв і пропагандистів ідей української державності, будителів українського національного відродження, утвердження людської гідності українця, почуття поваги до представників інших народів.

*Таким чином, братські школи відіграли величезну роль не тільки в поширенні освіти й розробці педагогічної теорії, а і в боротьбі українського народу за своє визволення від гніту польських загарбників, їх вплив можна вбачати в завзятій національній боротьбі, що охопила міста, і в селянських повстаннях; і в початках козаччини, і в народженні нових могутніх духовних і наукових центрів, зокрема **Києво-Могилянської академії**.*

3.3. Києво-Могилянська академія як духовний, навчальний і науково-культурний центр східного та південного слов'янства

У 1631 р. визначний культурний діяч, на той час архімандрит Києво-Печерської лаври, *Петро Могила* (1596-1647 рр.) заснував при лаврі нову школу за латинськими взірцями, яка вже у 1632 р. була об'єднана з Київською братською школою. Так утворився Києво-Могилянський колегіум, який в майбутньому став одним з провідних центрів освіти і науки не тільки в Україні, а й в усьому слов'янському світі. *Заслуга П. Могили полягає в тому, що він перетворив Колегію на такий навчальний заклад, який згодом став взірцем для всіх духовних шкіл.* *О. Оглоблін* так характеризував цей період: «Доба Могили – то була доба великих досягнень... Створення Києво-Могилянської колегії, цієї слави і гордості Київських Атен, що незабаром стане «альма-матер» для всього православного Сходу, і її величезна наукова історично-археологічна праця зробила Київ панівним центром усієї Східної Європи».

Під невтомним і подвижницьким патронатом митрополита Київського і Галицького (з 1632 р.) *Петра Могили* колегія інтенсивно розвивалася і за порівняно незначний, десятирічний період піднялася до рівня, що перевершував найкращі показники уніатських і католицьких шкіл. Вона давала православному народові й Церкві «багато благочестивих і вчених мужів».

Для забезпечення закладу викладацькими кадрами найвищого рівня Митрополит посилав в закордонні університети кілька юнаків, а зі Львова запрошує колишніх однокласників по *Замойській академії Сильвестра Косова* та *Ісайю Трофимовича-Козловського*, який і став першим її ректором. Він також є першим українським доктором богослов'я, одним з авторів «*Катехісису*» (1645 р.). *Йосиф Кононович-Горбацький* також приїхав до Києва зі Львова, читав риторику, а пізніше – у 1639-1642 рр. – перший філософський курс. Пізніше цей курс читали його учні *Інокентій Гізель* і *Іоасаф Кроковський*. *І. Гізель* є автором книги «*Синопис*» (1674 р.), що служила підручником історії багатьом поколінням українців, росіян та білорусів. Найпоширенішою книгою для домашнього читання стає «*Києво-Печерський патерик*» (1674 р.), у підготовці нового видання якого також брав участь *І. Гізель*. *Мирослав Попович* зазначає, що саме навколо професорів колегії склалося інтелектуальне ядро староукраїнської культури. У переважній більшості це було освічене духівництво. Вони писали вірші, ставили трагедії, драми й інтермедії силами спудеїв та городян, вчили співу і філософії, видавали різноманітну літературу в лаврській друкарні, тобто *вчили мудрості*.

Як вчений, П. Могила був автором ряду книг: «Євангеліє учительне» (1616 р.), «Анфологійон» (1636 р.), «Требник», численних полемічних

проповідей. У 1629 р. для української церкви він склав «Літургіон або Службеник». У роботі над ним П. Могила користувався грецькими оригіналами й древніми руськими виданнями.

П. Могила був співавтором катехізису «Православне ісповідання віри». У ньому подано основи віри православної церкви. Цей твір мав епохальне значення. Як основна богословська книга для всіх православних церков він був у 1643 р. затверджений патріархами східних християнських Церков. «Православне ісповідання віри» залишилося в Україні єдиним підручником в навчанні віри аж до XIX ст.

Влада Речі Посполитої вороже поставилася до колегії в Києві. Король Владислав IV в 1633 р. наказав ліквідувати там «латинські школи», сейм у 1635 р. заборонив викладати філософію. Однак всупереч урядовим заборонам в колегіумі і далі викладали повний філософський курс, а також елементи теології. Остання як «цариця наук» в добу середньовіччя вважалася неодмінним атрибутом вищого навчального закладу.

Києво-Могилянська колегія прилучила українську інтелектуальну еліту, а через неї і весь народ до надбань світової цивілізації та культури, створеної людством упродовж його історії. П. Могила закупив за свій рахунок близько сотні коштовних фоліантів з творами отців Церкви, а також кращі на той час історичні трактати, латинські словники, твори Сенеки, Ювенала, Горація, Овідія, Цицерона та інших письменників з коментарями, підручники з тригонометрії, логіки, метафізики для академічної бібліотеки і послав вихованців свого закладу для вдосконалення знань за кордон. За спостереженнями Дмитра Чижевського, найбільше посланців їхало до Італії та Німеччини, але були й такі, що вчилися в Іспанії і Португалії, Англії і Франції, Голландії і Данії, Чехії і Польщі.

Завдяки синтезу духовних надбань Заходу і Сходу Європи, який здійснювався на основі власних вітчизняних традицій і якому П. Могила надав нового значного прискорення, Україна повернулася обличчям до Заходу без прийняття католицьких догматів і без утрати національної ідентичності.

Діяльність П. Могили як митрополита Київського і Галицького тривала 14 років. Вона охопила всі сторони церковного й культурного життя. Тому Київ називали тоді Могилянськими Атенами, а той період історії України по праву можна назвати Могилянською добою. Діяльність та твори П. Могили сприяли духовному єднанню українського народу, утворенню в Україні єдиного комунікативного простору культури, а отже, й націотворенню. В'ячеслав Липинський говорив про наявність у той час духовних вождів «типу Могили» і

політичних «вождів типу Хмельницького», з яких перші передують, а великою мірою і зумовлюють появу других.

Перед смертю Петро Могила записав у своєму заповіті: «Ще заки став я архімандритом Печорського монастиря, бачучи, що занепад віри й побожності серед народу походить від повної нестачі в нас освіти та школи, дав я обіт моєму Богові все своє обертати почасти на відбудову зруйнованих Божих руїн, від яких полишилися нужденні руїни, почасти на заснування шкіл і закріплення прав і вольностей українського народу».

У 1701 р. Києво-Могилянська колегія стала офіційно називатися Академією завдяки старанням гетьмана Івана Мазепи, ректора Йосифа Кроковського і Київського митрополита Варлаама Ясинського. У світлі реформ Петра I її становище виявилось двозначним: академія залишалась університетом західноєвропейського типу з гуманітарною орієнтацією освіти. Імперська ж влада намагалася перетворити її на пересічний російський духовний заклад. Незважаючи на наполегливий опір українських православних ієрархів, які вказували на всестановість і світський характер академії, кількість дітей священнослужителів там повільно, але зростала (із ¼ у кінці 40-х років XVIII ст. до приблизно половини загальної кількості школярів в кінці 80-х років цього століття). Перетворення її на духовний навчальний заклад відбулося уже на початку XIX ст.

Чисельний склад академії коливався в межах 1000 чоловік, у часи лихоліття падав до 100 чоловік. Матеріальне становище студентів було дуже тяжким, заробляли на прожиття *миркуванням*, тобто співали канти під вікнами у часи вакацій по всій Україні.

Навчання в академії продовжувалося 12 років, але поступали на навчання протягом всього року, коли хто хотів, у деяких класах залюбки сиділи по декілька років (наприклад, у класі риторики). Закінчували навчання так само довільно, як і вступали до академії. Більшість залишала її після риторики – це давало пристойну загальну освіченість і навіть уміння розмовляти латиною. Богослов'я не любили навіть ті, хто збирався стати священником. Це зумовило появу указу митрополита в 1761 р., згідно з яким ті студенти, які готуються стати священниками, мають закінчувати навчання класом богослов'я, в противному випадку їм не будуть надавати багаті парафії. Священникам наказувалось «дочок своїх за невчених не видавать під загрозою втрати місць». Якщо спудей закінчив клас богослов'я, він мав право на тестя з парафією у 80-100 дворів, якщо покинув після філософії – 60-80 дворів, риторики і нижче – менше 60 дворів.

Києво-Могилянська академія стала не тільки престижним центром освіти і науки, а й, як відмічають дослідники «велетенською лабораторією нової культури, в якій формується не тільки оновлене літературне мислення, а й нова індивідуальність, «людина Бароко», чий критичний допитливий розум подолає обмеження геоцентричної культури і забезпечить народження світської ментальності, без якої неможлива новітня культура вже нашого часу». Важливою рисою цієї культури була виразна багатомовність місцевих елітарних кіл, соціальну й культурну потребу в якій визначала велика мобільність кордонів того політичного, соціального й культурного простору, на маргінесі якого століттями опинялися етнічно українські регіони. Академік Ярослав Ісаєвич стосовно цього зауважував, що «користування латинською і польською мовами на елітарних рівнях культури продовжувалось у другій половині XVII- першій половині XVIII ст. в автономній Лівобережній Україні-Гетьманщині, яка посіла у той час провідне місце в розвитку української культури».

І хоч культурні процеси другої половини XVIII- початку XIX ст. істотно змінили мовні пріоритети місцевої освіченої публіки, її багатомовність, сформована не найменшою мірою завдяки навчанню в Києво-Могилянській академії, збереглася повністю.

Підвищення загального культурно-освітнього рівня українського народу створювало передумови для успішного змагання оновленої української культури за право на самостійний розвиток. Як показали далші події, загальний баланс змін був позитивним. Значно збільшилася кількість письменних людей. Сирієць *Павло Алепський*, який проїздив у 1654 і 1657 роках через Україну, навіть стверджував, що «у країні козаків усі діти вміють читати, навіть сироти». Італійський історик і юрист *Бісаччіоні Майоліні* у своїй «Історії громадянських війн...», надрукованій у 1653 р. в Болоньї, з великою симпатією та прихильністю відгукувався про український народ, підкреслюючи в українців одну примітну рису – «потяг до освіти надзвичайно розвинений серед цих простих людей». Коли це й перебільшення, то немає підстав сумніватися в тому, що Україна зуміла не тільки зберегти, але й модернізувати свою культурну спадщину.

3.4. Становлення університетської освіти в Україні

Реформа освіти стала одним з важливих напрямків діяльності уряду гетьмана *Кирила Розумовського* наприкінці 50-х – на початку 60-х років XVIII ст. Перебудову шкільництва певною мірою полегшувала та обставина, що останній український гетьман одночасно був президентом Петербурзької академії наук, і, отже, міг використовувати її потенціал для підготовки нових

проектів розвитку освіти в Україні. З ініціативи гетьмана Розумовського у 1760 р. постав проект першого в Україні університету, який мав відкритися в тогочасній столиці України – *Батурині*. Майбутній навчальний заклад орієнтували на тогочасні німецькі університети з їхньою корпоративною автономією. З німецьких земель передбачали запросити в Україну й перших університетських професорів, службовців і ремісників. При батуринському університеті планували збудувати приміщення для викладачів, церкву, бібліотеку, друкарню, книжкову ятку, анатомічний театр, ботанічний сад, лікарню. Особливу роль відводили університетській семінарії – підготовчому навчальному закладу для майбутніх службовців і студентів університету.

До навчального плану Батуринського університету мали ввійти лише світські науки гуманітарного і природничого циклів, у тому числі філософія, латинська мова, історичні науки, географія, старожитності, юриспруденція, а також теоретична та експериментальна фізика, математика, геодезія, астрономія, хімія і ботаніка. Головною метою діяльності Батуринського університету мала бути підготовка нового, світського покоління української інтелектуальної еліти – учителів, докторів, магістрів і професорів. Термін навчання мав становити три роки. При цьому університет планували зробити відкритим для вихідців з різних станів суспільства.

Здійснити цей проект не пощастило. Гетьманський уряд виявився надто слабким. Така сама доля спіткала й спроби реформування початкової освіти, в системі якої козацькі діти мали навчатися грамоти, ремесла та «воїнської екзерциції». Сама гетьманщина незабаром потрапила в жорна російських реформ освіченого абсолютизму *Катерини II* й припинила свою існування 1764 р. Проте українське суспільство на той час виявило достатню зрілість, щоб сприйняти ідею нової, світської освіти й почати боротьбу за втілення цього задуму. Цей факт підтверджують побажання та програми розвитку освіти в колишній Гетьманщині, зокрема ідеї шляхти й козацтва щодо відкриття дворянських кадетських корпусів, училищ для шляхетних дівчат, станових навчальних закладів для міщан і духовенства, розширення навчальних курсів у колегіумах за рахунок світських дисциплін. Тоді ж прозвучала ідея відкриття університету на українських землях.

Підтримував наміри місцевого дворянства щодо створення університетів російський намісник Малоросії *П. Румянцев*. Заснувати їх передбачалося у Києві, Чернігові (1764 р.), у Глухові (1781 р.). У 1786 р. було навіть видано указ про заснування університету в Чернігові. Але цим планам не судилося збутися. Подібна доля спіткала й проект заснування університету в Катеринославі (1784 р.).

Реальну підтримку російським урядом освітніх реформ ми бачимо на Слобожанщині, де плани остаточної інкорпорації регіону в імперську систему почалися раніше і де місцева верхівка не мала власних політичних амбіцій. *Головною причиною відкриття університету в Харкові є унікальне геополітичне положення Слобожанщини в Російській імперії, що було зумовлено перетворенням краю на форпост у просуванні російської держави на південь, у напрямку до Чорного моря.* Харків, який від другої половини XVIII ст. здобув статус головного адміністративного осередку краю, посів чи не найважливіше місце в регіоні великою мірою завдяки шляхам сполучення, що через нього з'єднували центральні регіони Росії з Новоросією і Кавказом. За харківським університетським проектом стояли цілком конкретні інтереси й мотиви російського уряду, слобідських станів, польського дворянства тощо. Нова, централізована система російської освіти й науки, що передбачала мовну та культурну уніфікацію окраїн імперії, об'єктивно була спрямована проти місцевої освітньої та культурної традиції. Харківський університет як центр величезного навчального округу, мав привести культурні кордони Російської імперії на півдні у відповідність з адміністративно-політичними.

Крім об'єктивних чинників, на вибір місця відкриття університету не меншою мірою впливали і суб'єктивні фактори: жодне з українських міст не мало свого Каразіна. *Василь Назарович Каразін* – відомий громадський діяч, просвітитель, публіцист і реформатор, народився 30 січня 1773 р. у батьківському маєтку Кручику Богодухівського повіту на Харківщині. Вже в десятирічному віці розпочалася в нього звична для дворянина військова кар'єра, яка його не приваблювала. Молодого дворянина тягло до книжок, науки та освіти, і все це він знайшов у столичному Гірничому корпусі. Широта інтересів, природна допитливість спонукали до вивчення математики, фізики, метеорології, медицини, історії, сільського господарства, педагогіки, законодавства, державного управління тощо.

У вільний від громадської діяльності час, живучи у власному маєтку, Василь Каразін вивчав новинки наукової літератури й намагався застосовувати їх у власних дослідженнях. Відомі, зокрема, його експерименти з електрикою, виробництвом консервів, селітроварінням, вирощуванням різних сортів сільськогосподарських культур, хімічні й фізичні досліди. Важливе практичне значення мали організовані заходами Каразіна постійні метеорологічні спостереження, сільське самоврядування.

На час приходу до влади Олександра I В. Каразін служив у Петербурзі канцеляристом, був колегою М. Сперанського. В анонімному листі до імператора В. Каразін виклав власне розуміння ситуації в країні, сподівання

на реформаторську місію нового монарха в її житті, висловив побажання законодавчого обмеження самодержавства та кріпацтва. Олександр І, захоплений анонімним автором, розшукав і наблизив його до себе. Василь Каразін належав до вузького кола авторів освітньої реформи. Захоплений ідеєю відкриття університету на українських землях саме в Харкові, цей освітній діяч домогся успіху ціною своєї кар'єри. На свято з нагоди відкриття університету його навіть не запросили. *Офіційно Харківський університет розпочав свою діяльність 17 січня 1805 р.*

На роботу в університет було запрошено багатьох відомих людей. З Ієни, що була тоді одним із центрів європейської гуманітарної культури, за рекомендацією Й.-В. Гете і Міллера приїхав *Йоган Баптист Шад* (1758-1834 рр.), філософ хоча й не дуже оригінальний, але принаймні приналежний до німецької інтелектуальної еліти. На викладання математики з Петербурга було запрошено *Т. Осиповського* (1765-1832 рр.), який належав до школи, залишеній в Росії *Леонардом Ейлером*. Його переклад «Небесної механіки» Лапласа і курси диференційного, інтегрального та варіаційного числень були унікальними в Російській імперії.

В університеті були викладачами: відомий письменник *Петро Гулак-Артемівський* (1790-1865 рр.), історики *Микола Іванович Костомаров* (1817-1885 рр.), *Дмитро Іванович Багалій* (1857-1932 рр.).

З Харківським університетом зв'язане й ім'я відомого філолога-славіста, професора *Ізмаїла Івановича Срезневського* (1812-1880 рр.). Крім педагогічної, І. Срезневський займався науковою роботою. У 1833-1838 рр. він видавав у Харкові *«Запорожскую старину»* – фольклорну й історико-літературну збірку, яка була дуже популярною на той час. Всього вийшло шість книг, в яких вміщено історичні пісні й думи XVI-XVIII ст., уривки козацьких літописів, переказів, уривки з *«Історії Русів»*. Крім того, І. Срезневський включив до збірки і свої статті й стилізації під фольклор. Він же першим виступив в 1834 р. у пресі за якнайширше використання української мови, висловивши тверде переконання в тому, що її чекає літературна слава.

Український фольклор, зібраний І. Срезневським, зацікавив *Миколу Васильовича Гоголя* (1809-1852 рр.), який мріяв тоді написати історію України. Високо цінував публікації молодого вченого *Михайло Олександрович Максимович* (1804-1873 рр.), який постійно з ним листувався. Своє захоплення збірником «Запорожская старина» висловив у листі до П. Корольова 22 травня 1842 р. *Т. Шевченко*: «Лежу п'яту добу і читаю «Старину», добра книга, дякую вам і Срезневському. Я думаю дещо з неї зробити, якщо здоровий буду, там багато такого, від чого навіть облизуєшся, дякую вам».

Російський Харківський університет став не просто науково-освітнім центром Слобідської та Лівобережної України, а й провідником, колискою нової української романтичної культури, одним з перших осередків українського національного-культурного відродження XIX-початку XX ст. При університеті була заснована друкарня і книгарня, започатковано видання газет, журналів, альманахів. У Харкові з 1816 до 1819 рр. випускався перший в Україні літературно-художній, науковий і громадсько-політичний журнал **«Украинский вестник»**, який проголосив своїм девізом: «Сприяти всебічному піднесенню науки й літератури». Часопис першим започаткував друкування українською мовою. Він радив широко її використовувати на сторінках друкованих видань, публікувати нею друковані праці вчених, які, «можливо, змагатимуться з найосвіченішими народами Європи». У січні 1816 р. почав виходити перший в Україні журнал сатири й гумору **«Харьковский Демокрит»**.

Заснування першого у Східній Україні університету, видання перших українських журналів, діяльність найвизначніших культурних сил того часу сприяли тому, що на початку XIX ст. Харків став найбільшим культурним центром в Україні.

Справа заснування **університету в Києві** затягнулася на декілька десятиліть. Цьому протидіяли польські сили, які не бажали втрачати свої традиційні впливи на Правобережній Україні. Тільки після придушення польського повстання 1830 р. відбулося відкриття в південно-західному краї російського університету. Це набуло великого політичного звучання. **Київський університет було відкрито 15 липня 1834 р. замість польського ліцею, переведеного з Кременця, під офіційною назвою «Університет св. Володимира».** За сподіваннями уряду, він мав остаточно «придушити дух окремої польської національності і злити її з загальним російським духом» і, таким чином, виконував функції форпосту для поширення російської освітньої системи в західних губерніях. Про українців уже ніхто не згадував. Але незважаючи на це, університет долучився до справи українського національного-культурного відродження.

Спочатку університет мав у своєму складі лише один факультет – філософський з відділеннями історико-філологічним та природничо-науковим, які в 1835 р. виділилися у самостійний факультет. У цьому ж році утворено ще юридичний факультет, а в 1841 – медичний. Студентський контингент в університеті протягом 1834-1841 рр. збільшився з 62 до 651 чоловік. До 1861 р. з нього вийшло 1500 вихованців. У 1860 р. при університеті засновано дворічні педагогічні курси для підготовки вчителів.

До 1842 р. університет, не маючи власного приміщення, містився на Печерську в кількох приватних будинках. У 1842 р. він був переведений у нове приміщення, побудоване в стилі російського класицизму за проектом і під керівництвом архітектора, академіка *Вікентія Івановича Беретті* (1781-1842 рр.).

Першим ректором Київського університету став професор *М. Максимович* – вчений-енциклопедист, природознавець, історик, фольклорист і літературознавець, друг М. Гоголя і Т. Шевченка. До Києва М. Максимович працював професором кафедри ботаніки в Московському університеті. Відома його двотомна книга *«Основи ботаніки»*. Крім того, М. Максимович був пристрасним шанувальником історії та культури українського народу. Він стояв біля витоків української фольклористики, яку, по суті, започаткував своїми фольклористичними працями (*«Малоросійські пісні»*, 1827 р.; *«Українські народні пісні»*, 1834 р.; *«Збірник українських пісень»*, 1849 р.).

М. Максимович був ректором всього рік – в 1834-1835 рр., потім – деканом філософського факультету. У 1845 р. він пішов у відставку і жив у себе на хуторі Михайлова Гора біля с. Прохорівки під Каневом.

На Півдні України центром освіти став *Рішельєвський ліцей*, заснований 1 травня 1817 р. в Одесі і названий в честь герцога *А. Е. Рішельє дю Плессі* – градоначальника Одеси і генерал-губернатора Новоросійського краю (1803-1814 рр.). До 1820 р. викладання в ліцеї велось французькою мовою.

Стан пореформенної країни гостро потребував створення на Півдні України вищого навчального закладу. Крім фінансових проблем, існували й інші. Одна з них була висловлена міністром освіти: «...Далекоглядність уряду вимагає ні в якому разі не створювати нових університетів у великих містах, де будь-який нагляд за студентами незрівнянно важчий і де вони перебувають під впливом дуже ненадійної частини населення». *Тільки в 1864 р. було прийняте рішення про заснування в Одесі Новоросійського університету, який було відкрито 1 травня 1865 р. на базі Рішельєвського ліцею.*

У 1875 р. було засновано *університет у Чернівцях*.

У ХІХ ст. поборники ідеї української самостійності ніяк не могли знайти легального ґрунту для своєї роботи в Росії. Урядова політика зводилась до того, щоб не допускати ніякого українства – ні радикального, ні поміркованого, ні клерикального, проводячи традиційний курс асиміляції українського населення в напрямку його русифікації. Власти ретельно слідкували за тим, щоб не розвивалися будь-які елементи української культури. Це особливо стало помітним після придушення польського повстання 1830 р. Якраз у цей час зникли залишки українських національних елементів у

місцевому самоврядуванні. Було навіть розформовано київську міську міліцію у кількості 2000 чол., які за традицією носили козацьку форму.

У цій тяжкій ситуації в Україні залишилася одна сила, що рятувала український народ від денаціоналізації. Цією силою була національна свідомість, носієм якої була українська інтелігенція. У розвитку української самосвідомості поворотними були 30-ті роки, коли в українську культуру прийшло нове покоління – покоління колишніх випускників університету. Цю ідею успадкували українські діячі XIX ст. Це позитивно вплинуло на українську культуру, сприяло її розвитку у XX ст.

Запитання для самоконтролю

1. Чи сприяла польсько-литовська доба розвитку культури в Україні?
2. Під впливом яких чинників в українській освіті відбулися істотні зміни на межі XVI-XVII ст.?
3. Яка система освіти використовувалася в Острозькій академії?
4. Які особливості характерні для українських братських шкіл?
5. Коли і ким було започатковано книгодрукування в Україні?
6. Як мандрівники, зокрема Павло Алепський, характеризували рівень освіти в Україні?

Термінологічний словник

Апостол – перша друкована книга в Україні. Видана в лютому 1574 р. Іваном Федоровим у Львові.

Братства – національно-релігійні й громадсько-культурні організації в Україні, які почали виникати в кінці XVI ст., відстоювали права українського народу, ставали на захист його віри, насаджували освіту.

Дидакал (грецьк.) – означає вчитель.

Ігумен – настоятель (управитель) монастиря у православній церкві. Настоятелі великих монастирів називались архімандритами.

Ієромонах – священник-чернець.

Катехізіс – короткий виклад (у формі запитань та відповідей) догматів християнського віровчення.

Обскурантизм – крайня реакційність, вороже ставлення до освіти і науки: мракобісся.

Панегірик – святкова, урочиста промова: недоречне звеличення. надмірне, нещире вихваляння кого-небудь, чого-небудь.

Поетика – розділ теорії літератури, в якому вивчаються форма, структура і творчі прийоми поетичних творів.

Полеміка – аргументована суперечка при обговоренні або з'ясуванні чого-небудь.

Полемічна література – церковно-теологічна і публіцистична література XVI-XVII ст. в Україні й Білорусі, яка спрямовувалася проти спроб інших конфесій поширити свій вплив на православне населення. Була важливою зброєю в боротьбі за соціальне і національне визволення народу, яскравим явищем української культури.

Право ставропігії – звільнення братств з-під влади місцевих єпископів, яке проводили в Україні в XVI-XVII ст. константинопольський та інші східні патріархи, які брали братства під свою опіку.

Префект – заступник ректора в колегії, академії.

Устав – каліграфічне письмо великими літерами.

Шкільна драма – вистави, що ставилися у XVII-XVIII ст. учнями Києво-Могилянської колегії, а потім академії та братських шкіл за творами переважно викладачів цих закладів. У них використовувалися релігійні, біблійні та історичні сюжети дидактичного характеру.

Література

1. Попович М. Нарис історії культури України. – К., 2001.
2. Ісаєвич Я. Освітній рух в Україні XVII ст.: східна традиція і західні впливи // Київська старовина. – 1995. – №1. – С. 2–9.
3. Ісаєвич Я.Д. Юрій з Дрогобича // Аксіоми для нащадків: Українські імена у світовій науці. – Львів, 1992. – С.277-287.
4. Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI – XVIII ст. – К.,1996.
5. Шаров І. 100 видатних імен України. – К., 1999.
6. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – К., 1990.
7. Кравченко В. Університет для України // Схід/Захід. - 2005. – Вип.7. - С.120-166.
8. Кордон М. В. Українська та зарубіжна культура: Курс лекцій. – К., 2003.
9. Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. – К.,1988.
10. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. – К.,1994.
11. Нічик В.М. Петро Могила в духовній історії України. – К.,1997.

ЛЕКЦІЯ 4

***ЕТНОГРАФІЧНІ СТУДІЇ В КОНТЕКСТІ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ***

4.1. Поняття «етнографія» та етапи становлення етнографічних досліджень

На основі особливостей традиційної матеріальної і духовної культури й побуту народу визначаються певні *етнографічні групи* й *історико-етнографічні* зони чи регіони території його розселення. Локальні відмінності й різновиди традиційної культури характерні для всіх великих народів, які займають значну територію. Походження етнографічних груп у складі народності чи нації різне. Часто це нащадки колишніх племен, котрі злилися у народність, зберігши певні особливості побуту, матеріальної і традиційної духовної культури, мови тощо.

Етнографія (з грецької етнос – народ і графо – пишу) – це наука, яка вивчає культуру і побут народів світу, їхній етногенез, розселення та культурно-побутові взаємозв'язки. Крім того етнографія дає розуміння свого народу, його відмінних рис у порівнянні з іншими народами, особливості ментальності, світосприйняття. *Це усвідомлення себе як «ми» і протиставлення «вони».* «Ми» – всі, хто говорить нашою мовою, живе одним життям, володіє національною пам'яттю, знаннями, досвідом, мораллю, релігією, певною територією. «Ми» – український народ, із набором специфічних рис характеру – *«ментальністю».*

Безпосереднє спостереження і опис звичаїв, побуту світогляду народу – це основний метод етнографії. Крім того, вона широко використовує письмові джерела, речові пам'ятки, дані археології, антропології, географії, фольклористики, мовознавства.

Першою спробою описати етнографічні особливості племен і народів в Україні можемо вважати *«Повість минулих літ».* Літописець намагається накреслити генеалогію народів світу, іноді подаючи їхні культурно-побутові особливості, описує племена Київської Русі, вказуючи місця їхнього розселення, відмінності у звичаях, обрядах. Спроби етнографічних описів наявні в *«Галицько-Волинському літописі»*, в якому згадуються народи, які межують з Руссю: ляхи, литовці, угри, чехи, половці, жмудь, ятвяги, татари, німці, євреї. Тут же знаходимо відомості про звичаї кожного народу, описи костюмів (наприклад, костюм князя Володимира Васильковича).

До цінних етнографічних джерел можна віднести стародавні малюнки, ілюстрації до книжок, фрески, скульптурні чи рельєфні зображення людей, споруд, предметів побуту. Так, у хроніці *Георгія Арматолу* міститься 127 ілюстрацій, що відтворюють архітектуру, церкви, одяг, обряди, народні вірування. Описи звичаїв, одягу часто знаходимо у

фольклорі, особливо в *козацьких думах*. Чимало цікавих відомостей про українців залишили нам іноземні мандрівники, посли, купці, які подорожували Україною: *Амвросій Контаріні, Гійом Л. де Боплан, П'єр Шевальє, Павло Алєський* та інші. XV-XVII ст. стали початком української етнографії. Це був період нагромадження етнографічних знань.

Другий етап – період наукового збирання та осмислення етнографічних матеріалів. У 1772 р. з'явилась праця *«Описание свадебных украинских простонародных обычаев в М. России и в Украинской губ., також и в великороссийских слободах, населенных малороссиянами, употребляемых»*. Автором цієї унікальної пам'ятки української фольклористики був *Григорій Калиновський*, офіцер російської армії, українець за походженням.

Становлення української етнографії як окремої наукової дисципліни відбулося в середині XIX ст. Її розвиток тісно пов'язаний з іменами *Михайла Максимовича, Миколи Костомарова, Павла Чубинського, Миколи Сумцова, Володимира Шухевича, Федора Вовка, Дмитра Яворницького* та багатьох інших видатних діячів української культури. Значний внесок у розвиток українського народознавства зробили письменники *Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Іван Нечуй-Левицький, Іван Франко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський* та інші. Провідну роль в дослідженнях з етнографії відіграло *Львівське наукове товариство ім. Т. Шевченка*, при якому у 1898 р. була створена *Етнографічна комісія*, яка видавала *«Етнографічний вісник»*, *«Матеріали до українсько-руської етнології»* та ін.

Тепер дослідженнями з етнографії займаються інститути Академії наук України, етноцентри, музеї, навчальні заклади, які видають наукові записки, монографії, науково-популярні журнали, методичні посібники тощо. Народознавчі студії друкують журнали *«Народна творчість та етнографія»*, *«Родовід»*, *«Берегиня»*, *«Український світ»*, *«Пам'ятки України»*, *«Українська культура»*, інші видання, серед них і регіональні.

Самобутність українського народу зумовлюється специфічністю його історичної долі, що включала, зокрема, драматичні сторінки міждержавного членування України на окремі частини. Це підсилюється особливостями традиційної етнокультурної основи, котра навіть біля своїх витоків не була цілісною, а складалася з різних етноплемінних об'єднань. У подальшому дроблення Київської Русі на окремі князівства заклало основу для історико-етнографічного районування.

4.2. Етнографічне районування України

На появі етнографічних груп українців позначилося, безсумнівно, перебування їх на тих чи інших етапах історії у складі різних держав (Литви, Польщі, Росії, Австро-Угорщини, Чехословаччини, Угорщини, Румунії), розлогість її етнічної території і наявність на ній таких природних перепон, як великі ріки, гірські хребти, природні умови. Територіальне роз'єднання українського народу стримувало його **етнокультурну консолідацію**, поглиблювало **локалізацію культури**. Таким чином, **етнографічне районування** – це поділ території на локальні культурно-побутові групи населення, які мають спільні риси мовного, звичаєвого, господарського характеру, зумовлені природним середовищем та історичним розвитком кожної групи, а також етнокультурними взаємозв'язками з сусідніми народами. Сьогодні прийнято виділяти в Україні шість **історико-етнографічних** земель: *Полісся, Карпати, Поділля, Середня Наддніпрянина, Південь і Слобожанщина*.

Кожна з вищеназваних земель, в свою чергу, ділиться на декілька **історико-етнографічних областей**, які складаються з **регіонів**, а ті – з **історичних зон**, на терені яких нерідко формувалися **етнографічні райони**. Але слід зазначити, що всі ці поділи мають досить умовний характер. Сучасне життя веде до прискорення міжетнічної інтеграції, згладжує етнографічні особливості окремих регіонів.

Полісся

Почнемо з Полісся, яке поділяється на три історико-етнографічні області: **лівобережну, центральну і західну**. Кожна з них складається з декількох історико-етнографічних регіонів. Це північ Сумської, Чернігівської, Київської, Житомирської, Хмельницької, вся Рівненська і Волинська області (крім південно-західної її частини). Літописна назва племені сіверян трансформується в пізнішу самоназву північних сумчан – «**севрюки**». На Чернігівщині населення середньої течії Десни іноді називають **литвинами**, що в давнину означало належність їх до Литовської держави. Населення, яке живе на північ від Ковеля, Луцька, Рівного і до кордону з Білоруссю, називається **поліщуками**.

У центральному Поліссі збереглися дуже архаїчні культурно-побутові риси, успадковані ще від племен древлян і сіверян. На жаль, чорнобильське лихо не обминуло як людей – носіїв цієї давньої культури, так і пам'яток, створених ними. Масове переселення в інші регіони України, змішування їх з місцевим людом має призвести до втрати їхньої етнографічної цілісності.

Основні особливості Полісся виявляються в типі поселень: це переважно вуличні (без провулків) з невеликою кількістю дворів села. Хати з дерева, не мазані, з великими сіньми. В умовах ведення лісового скотарства розвинувся тип замкнутого двору, схожий до гуцульського.

Свої особливості мало і поліське землеробство; орали сохою-литовкою, яка в інших землях не збереглася. Північно-волинське ярмо теж не має аналогів в Україні, воно схоже на південнослов'янське. Тут застосовували також одноколісний плуг. Поліське ткацтво – найархаїчніше явище української культури. Тут прями на веретені з пряслицем.

Одяг жінок відзначався головними уборами – білими хустками, які пов'язувалися на зразок найдавніших *наміток*. Чоловічі головні убори – повстяні шоломи, або смушкові шапки, які називали *йолом*. Чоловіки традиційно носили сорочку поверх штанів. Природні умови (наявність лісових боліт) стали причиною збереження архаїчного взуття – *личаків*, які носили і чоловіки, і жінки. На думку деяких дослідників, це пояснюється порівняно великою бідністю населення.

Чернігівське Полісся близьке за культурою до Полтавщини. Тут, як і на Полтавщині, жінки носили *плахти*, які не відомі на Волині. Одноколісний плуг затримався тільки на Чернігівщині.

Волинь

Цікавими етнографічними особливостями відзначається Волинь. З VI ст. ці землі належали племенам дулібів, волинян, бужан. *Волиняни* були могутнім племенем, мали 70 міст типу замків із столицею в місті Волинь. Це єдиний район, мешканці якого зберегли свою назву ще з князівської доби.

Архітектура Волині зазнала значних змін, які тут відбуваються швидше, ніж в інших місцевостях: хата, кухня і присінок уже схожі з південними зразками. Дахи хат мають фронти різної форми. Жінки носили кольорові вовняні спідниці-літники й кольорові фартухи. Деякі елементи одягу тут подібні до подільських і галицьких. Так, жіноча сорочка і чоловіча шапка схожі на подільські. Архаїчний звичай відтинання коси у молодої на весіллі зберігався у західній Волині, як і в гуцулів і галичан, ще на початку XX ст.

Західна Україна

Галичина з прилеглими до неї Закарпаттям і Буковиною тривалий час були ізольовані від основної частини України. Тут помітні впливи культур поляків, угорців, словаків. Назву Галичина пов'язують з племенем Геродотових *алазонів (галізонів)*. Геродот розмістив їх у межиріччі Дніпра і Південного Бугу. Така гіпотеза була б правомірною, коли припустити, що ці племена

перемістилися на захід. Цікавою гіпотезою є думка *Олексія Стрижака* про кельтське походження назви і самого населення Галичини. Це підтверджується багатьма топонімами та етнонімами спільного походження як у Галичині, так і в Галлії у Франції, в Галатії у Малій Азії, тобто на всьому шляху, який подолали ці племена. Греки називали кельтів *галатами*, римляни – *галлами*. Цікаво й те, що в південній Галлії є історична провінція *Руссийон*, столицею якої було місто *Русцино*, а трохи північніше – місто *Рутени*, населення якого ще й тепер називає себе *рутенами*.

Галицьке Прикарпаття є перехідним етнографічним районом між Карпатами і Поділлям. Зберігаючи основні риси культури, спільні з населенням Карпат, воно має і оригінальні особливості. До наших днів в Чернівецькій області збереглися *хати-мазанки*, які можна вважати поліпшеним варіантом трипільських будівель: стіни, стеля, підлога для спання, двері і лави – все це виплетене з лози. На Тернопільщині переважають садиби на кількох терасах: на верхній – хата, на нижній – господарські будівлі. Такого типу забудови характерні також і для Поділля.

Одяг жінок відрізнявся від одягу інших регіонів тим, що жінки тут не носили корсета, замість нього була коротенька безрукавка з перехватом на талії – *камізелька*. Чоловічий одяг – полотнянка, опанча з відлогою – схожий на подільський. Жіночий кожушок – *кабат*, кофтоподібний одяг приталеного крою, близький до закарпатського сіряка. Дівчата заплітали коси в дрібушки. Головним убором у дівчат був вінчик.

Мешканці гірських районів Карпат зберегли найархаїчніші риси культури. Ще до 40-х років ХХ ст. тут зберігалися залишки ручного землеробства (в Закарпатті залишки підсічно-вогневого землеробства), а в деяких місцевостях обробіток землі з допомогою рискаля і сапи (на Івано-Франківщині). У гірському скотарстві багато спільних рис зі степовим, проте воно має свої особливості: тільки в гірських скотарів жінки не допускаються до роботи на полонинах, тільки вівчарі зберегли обряди, пов'язані з культом вогню. Пастухи полонин вдягалися в сорочки, прокип'ячені в лою, змішаному з іншими жирами. Архаїчні риси збереглися також в обрядах по покійнику, які, вірогідно, залишилися ще з княжої доби.

У гірських районах і влітку, і взимку носять *кентар* (куртка до пояса, часто багато вишита вдягалась через голову і була без рукавів). Його подальшим розвитком став *кожух*. І той, і інший робили з овчини. Потрібно зазначити, що вишивка на заході й півночі України носить геометричні форми, а на всій іншій переважає рослинний орнамент. Щоб закінчити з вишивкою зазначимо, що на цій землі використовувались чорні, жовті, зелені,

червоні кольори. На Поділлі переважали чорні барви ниток, а на Слобожанщині більше полюбляли червоні й чорні, менше сині й білі. Причому чим більше вишивки і чим вона яскравіша, тим молодший вік господаря.

Давні типи житла з коморою, розміщеною позаду хати, характерні також для поляків. Житло має галерею, в інших районах вона поширилася значно пізніше.

У цьому регіоні можна виділити дві етнографічні області: **Буковину і Покуття**, які мають свої особливості. Назва Буковини походить від назви дерева бук, буковий ліс. Така назва зафіксована у грамотах молдавських господарів з XIV ст., коли ця територія підпала під владу Молдавії. В господарстві Буковини переважає землеробство, був поширений безколісний плуг, який застосовувався аж до початку XX ст. Хати частково нагадували гуцульські, частково мазались як на Правобережжі. Чоловіки-буковинці носять широкі шкіряні пояси й кольорові торбинки через плече, як і гуцули. Жіночі сорочки двох типів: тунікоподібна й волоська. Запаска називається горбатою. Вона схожа на гуцульську, але має горизонтальний крій, як молдавська катринца. Верхній одяг – **кирея** або **манта**.

Назва Покуття походить від назви смт. Кути Косовського району Івано-Франківської області. Тепер Покуттям прийнято вважати рівнинну частину Івано-Франківщини між Дністром і Прутом.

Етнографічні особливості Покуття мають багато спільного з Буковиною і Гуцульщиною, проте є й оригінальні риси. Подвір'я має своєрідне планування типу **«дворянної зв'язі»**. Інтер'єр хати відзначається великою кількістю барвистих тканин, вишивок. На ліжках викладають по кілька вишитих подушок, на жердках вивішують рушники, а над ліжком – одяг. Мальовнича кераміка також була окрасою покутської хати: миски, глечики різної форми і різного призначення. Одяг відрізняється від гуцульського і буковинського переважно візерунками, вишивками, а не кроєм. Чоловіки носять сорочку поверх штанів, одягають торбинку через плече. Жінки підтикають запаску, як на Буковині. **Сердак** тут носили довгий, **опанчу** – подільського типу.

У Карпатському регіоні є три етнографічні групи: **лемки, бойки, гуцули**. Розглянемо особливості культури і побуту кожної з них. Лемки живуть по обидва схили Бескиду, між річками Сяном і Попрадом. Це автохтонні жителі Карпат: перші згадки про них у писемних джерелах заявляються в VI ст. До лемків за етнографічними особливостями культури належать русини, які через різні історичні обставини опинилися на територіях різних держав: Угорщини, Польщі, Словаччини, України. Значна частина цих українців асимілювалася місцевим населенням. Так, у Словаччині їх було близько

200 тис., тепер лишилося близько 40 тисяч; у Польщі під час операції «Вісла» в 1947 р. русинів було примусово вивезено з рідних земель і розселено по всій країні. Тому визначити місця їхньої локалізації нині важко.

Отже, лемки є найзахіднішою групою українців. Назву свою, вірогідно, отримали від сусідніх народів за вживання поширеної тут діалектної частки лем, що означає «*тільки*», «*лише*». Самоназва їх – *русини* або *лемаки*.

Народний одяг Лемківщини має специфічні риси, що сягають коренями князівської доби. Це *плащоподібна чуга* з широким коміром та шнурками. Інші стародавні види одягу: *сіряк*, *лейбик*, *опанча*, *сірманя* (одяг з пелериною). Тільки у лемків лишився *обрус*, який накидається (а не пов'язується) на голову, а також чоловіча сорочка з розрізом іззаду.

Жінки лемків носили *фарбан* – спідницю з безліччю складок. *Катанка* по формі була схожа на кептар, але шилась із вовняної тканини. Лемки любили синій колір. Всього лемками себе вважають 250 тис. українців в Америці, скільки ж в Галичині, 150 тис. в Закарпатті, 50 тис. в Сербії, інші в Словаччині й Угорщині. Отже, разом усіх лемків-українців живе в світі більше 700 тис.

Бойківщина – історико-етнографічний регіон на заході України, який охоплює гірські райони сучасної Львівської і Івано-Франківської областей між верхів'ями річок Сяну і Лімниці та Закарпатської області між річками Уж і Торець, а саме південно-західну частину Рожнятівського, майже весь Долинський район Івано-Франківської області, Сколівський, Турківський, південну частину Стрийського, Дрогобицького, Самбірського, більшу частину Старосамбірського районів Львівської області, північну частину Міжгірського, Велико-бerezнянського і Воловецького районів Закарпатської області. Сьогодні частина етнографічної Бойківщини входить до складу Польщі, Словаччини. Територія розселення бойків складає близько 8 тис. кв. км. Походження назви Бойківщина пов'язують з найменуванням корінних жителів бойків, які часто вживали в мові слово «*бойе*» в значенні «*так*». Самі бойки цю назву не люблять, дехто вважає її глузливою, тому віддають перевагу назві «*верховинці*».

Для поселень бойків характерний замкнутий двір, де будівлі розташовані в одну лінію. Клуня називається *боїско*. Оригінальний стародавній звичай мали жінки для укладання волосся. У буденні дні заміжні жінки від закладених під очіпок кіс відділяли по пасму волосся з обох боків так, щоб воно спускалось на груди. На свята ж волосся повністю розпускали на спину, навіть якщо воно було довшим, ніж до пояса. Розпущене волосся покривали *півкою*, давнім видом намітки (прямокутне полотно або перкаль з вишивкою на одному з країв). Чоловіки також носили довге розпущене волосся, яке

іноді заплітали в дві коси – це було дуже архаїчне явище, зафіксоване тільки у бойків. Бойки любили темно-сірий колір. У бойків як і у лемків верхня і нижня частини сорочки були відокремлені, верхня була дуже короткою, нижня називалась подолкою. Чоловічий *сердак* довший від гуцульського і був більше схожий на свиту. *Взагалі, одяг бойків відзначається біднішою гамою кольорів порівняно з лемками і гуцулами.* Для чоловіків був характерний *бриль* (широкий капелюх), *личаки* (легке міцне шкіряне взуття) і *черес* (широкий шкіряний пояс). Головним заняттям традиційно було землеробство і скотарство, лісові роботи, нафтові промисли, художні ремесла.

Гуцули проживають в сучасних Верховинському, Косовському, Надвірнянському районах і Припрутських селах Коломийського району та територія Яремчанської міськради Івано-Франківської, Винницький і Путильський райони Чернівецької, Рахівський район Закарпатської областей. Їх територія становить 9200 км². Тут у 6 містах, 13 містечках і 243 селах проживає 470 тисяч мешканців.

Походження назви гуцулів досі викликає дискусії серед вчених. Найпоширеніші гіпотези – від молдавського *гуц, гоц*, що означає «розбійник». У XVII-XVIII ст. серед гуцулів було чимало *опришків* – повстанців, народних месників, благородних розбійників, які вели партизанську війну з гнобителями. Мовознавці пов'язують цю назву з дієсловом кочувати через форми *кочул, гочул*, що не зовсім переконливо. Немає також достатніх аргументів на підтвердження гіпотез про походження цієї назви від назви тюркського племені уци, або давньоруського племені уличі. Отже, назва досі лишається не зовсім зрозумілою. Самі гуцули не називають себе цим словом, яке, можливо, в давнину було для їхніх предків образливим.

В. Шухевич писав: «Всім укладом свого життя, своїми нравами і звичаями гуцули відрізняються від своїх співвітчизників, які живуть у Карпатах і далі на захід. Зокрема, гуцульський костюм являє собою особливе й видатне явище; більш за все він відзначається великою кількістю металевих прикрас, що дуже красиво виділяються на темно-червоному фоні їхнього одягу».

Оригінальність культури гуцулів стала причиною гіпотез про походження їх від кавказців, котрі змішалися з українцями (*Ф. Вовк*), або фракійців. *В. Січинський* знаходить в гуцульській архітектурі чимало спільних рис із культурою давніх етрусків. Архаїзм давніх гуцульських будівель полягає насамперед у типовому замкненому подвір'ї – своєрідній фортеці, яка має тільки ворота і хвіртку. Кожна гуцульська хата нагадує своєрідний музей народного мистецтва: всі речі повсякденного вжитку (посуд, меблі, килими, одяг, зброя) прикрашаються різноманітними візерунками, різьбою, вишивками, художнім розписом тощо.

Традиційно-побутова культура гуцулів відрізняється багатьма особливостями. Вони були єдиними у складі українців, у кого скотарство, а не землеробство, було провідною галуззю господарства. Але живучи в горах, гуцули не забули землеробства, тим більше, що в жнива вони спускалися в долини на заробітки. Землеробська термінологія гуцулів уся слов'янського походження, тоді як термінологія тваринництва має багато слів волоського (молдавського) походження *бербениця* – діжка, *бриндзя*, *будз* – назва сирів, деякі назви рослин і тварин.

Типові гуцульські прикраси *клокічки* – намисто з плодів, яке носять як жінки, так і чоловіки. Можливо, в давнину воно було ритуальним або оберегом. З часів Київської Русі збереглися жіночі *чільця* – налобні прикраси. *Згарди* – литі з металу хрести, нанизані на ремінець, які носять жінки, не зустрічаються більше ніде в Європі. Тільки в гуцулів зберігся плащевидний ритуальний одяг нареченої гуля, який нагадує давньоруське корзно.

Особливі й гуцульські штани: *холоші* вишиваються із зворотного боку яскравою вовною, а потім вивертаються вишивкою наверх. Сорочка носить поверх штанів. *Онучі* та *шкарпетки (капчурі)* вишиваються по краях. Жінки носили *доколінниці* – ногавиці з білого сукна (в холодну пору року). Доколінниці – стародавніші від жіночих штанів. Гуцулки також носили головні перемітки – *убруси*. Безрукавний одяг називався: *гуля, гуня, манта, чуга*.

Характерна дівоча налобна прикраса, схожа на давньоруські рясна, потребувала багато праці і була святковою. Її готували всі дівчата і жінки для старшої дочки: поки старша не виходила заміж, молодші не мали права вдягати цей головний убір.

Культурно-побутові особливості населення *Закарпаття* позначені деяким впливом сусідніх народів: так звана *волоська сорочка* з чотирикутним вирізом нагадує молдавську (не слід плутати: волохи – молдавани, а валахи – румуни). На Закарпатті до початку ХХ ст. збереглися будівлі кількох сімей в одному подвір'ї, відомі ще з описів ХVІІІ ст. Типовим для закарпатців є народний верхній одяг з ворсу *гуня*, який має плащеподібну форму і поширений також серед угорців. Збереглося також кілька видів короткого чоловічого і жіночого верхнього одягу *уйош, сірак, кожух (губа)* без рукавів. Дівчата носили гірляндочки з квітів (косиці) над вухами – традиційна прикраса. Набедреним одягом жінок є лише *фартух* (плат), який закриває сорочку тільки спереду. З їжі тут цікаві ячні коржики. Землеробство, як і в горах, підсічно-вогневе.

Поділля

Поділля відоме в українських літописах під назвою **Пониззя**, тобто «Русь нижня», а з XIV ст. ця назва оформилась як Поділля, тобто «Русь долішня». З кінця XVIII до початку XX ст. тут була Подільська губернія, до якої входило 12 повітів. Нині це території між Південним Бугом і Дністром: Вінницька область, південь Хмельницької і Житомирської, північ Одеської, східні частини Чернівецької й Тернопільської областей.

Особливості культури та побуту Поділля зумовлені історичною долею цього краю. На рубежі XVI-XVII ст. постійні напади татар призвели до руйнування поселень, господарства, занепаду економіки й культури. Крім того, тривале проживання на Поділлі поляків спричинилося до взаємовпливів у культурно-побутовій сфері. За свідченням деяких етнографів польські жінки запозичили в українок чимало прийомів та візерунків вишивок, крою сорочок та інших елементів одягу.

Поділля умовно можна поділити на три етнографічні області: **Західне, Східне Поділля та Подністрів'я**. Кожне з них має свої локальні особливості.

Пагористий рельєф цієї місцевості створив неповторну картину подільських поселень: житла розташовують на різних рівнях, щось схоже до карпатських сіл. Іноді садиби вивищуються над вулицею на 10 метрів. Подільські житла мають дуже мальовничі настінні розписи, нанесені на свіжо вимазані глиною і побілені стіни, піч, сволок тощо. Стіни також прикрашаються різноманітною розписною керамікою. Одяг подолян надзвичайно барвистий і, мабуть, найбагатший у різноманітності візерунків. Жіноче вбрання складалося з таких елементів: **сорочка, плахта**, а пізніше **спідниця, фартух, пояс** або **крайка**. Фартухи, на відміну від польських, вже в XVII ст. вишивалися. Голову жінки пов'язували **наміткою, рантухом**, які кілька разів складали і обвивали голову під підборіддям, закриваючи чоло, а обидва кінці опускали через плечі. Як на Гуцульщині і Західній Волині, заміжні жінки мали втяте волосся, тому вони одягали **кибалку** – дерев'яний обручик, що гарно тримав хустку. Чоловічі сорочки були тунікоподібні з високим стоячим коміром. Взимку жінки і чоловіки носили **кожухи** з приталеною спинкою, вишиті кольоровим шовком. Нашийними жіночими прикрасами були **пацьорки** (скляне намисто), **ланцюжки, гerdани** (плетені з бісеру прикраси), **монети, хрестики**.

Середня Наддніпрянщина

Цей регіон ще називають *Центральною Україною*, або *Подніпров'ям* (хоча остання назва може стосуватися всієї течії Дніпра). Тому точнішою назвою краще вважати саме Середня Наддніпрянщина. Мова йде як про Лівобережжя, так і про Правобережжя. Сюди належать південні райони Київщини й Чернігівщини, південно-західні райони Полтавщини, північні Кіровоградщини, Черкащина та північно-західні райони Дніпропетровщини. Це території, де найактивніше відбувалися процеси етнічного формування українців.

Середня Наддніпрянщина завжди відігравала провідну роль у політичному й культурному житті України. Тут виростили значні центри торгівлі як внутрішнього ринку, так і зовнішнього, міцніли міста, що особливо вплинуло на розвиток матеріальної культури. Здавна ці терени України були густо заселені, адже сприятливі умови для життя створила сама природа краю: рівнинний, спокійний рельєф, чорноземні родючі ґрунти, повноводні ріки.

Хати будували з дерева, каменю, очерету, лози, вкривалися соломною, обмазувалися глиною. Широко застосовували фарби для створення чудових розписів на причілках хат, а також всередині: *фризи, сволоки, печі*. На Уманщині такі розписи були поширені ще на початку ХХ ст. Як і на Поділлі, в Середній Наддніпрянщині любили керамічний посуд, який виставляли у відкриті шафи. На Полтавщині будувалися хати з *рундуками* – своєрідними ганками. Часто вікна обмальовувалися різними візерунками, що створювало надзвичайно барвисту картину поселення. Подекуди залишалися *хати-мазанки, глинобитні хати* (в Хорольському та Миргородському районах Полтавщини). *На Київщині ще до ХІХ ст. зберігалися хати з плетеними стінами, обмазаними з обох боків глиною – залишок трипільської традиції*. Лише з кінця цього століття почали ширше застосовувати новий будівельний матеріал – цеглу. Міські будинки не відрізнялися від сільських, проте з ХІХ ст. було запроваджено кілька указів уряду про дотримання єдиного стилю в приватному будівництві.

На Подніпров'ї представлена майже вся різноманітність сільськогосподарських знарядь: плуги, соха, борона, волокуша, мотика, серпи, коси, лопати тощо. Це свідчить про високий рівень плужного землеробства, який Україна виробила з давніх часів. Жіночий одяг тут класичний: *свита, юпка* (верхній одяг типу довгої керсетки з рукавами), *кирея, кожух, кофта, плахта, запаска*. Чоловічий одяг: *жупан, безрукавка, різного роду куртки*. Ще до ХІХ ст. затрималися широкі козацькі штани – *шаровари*. Дівчата заплітали волосся переважно в дві коси; на Правобережжі носили вінки зі штучних квітів як святковий або весільний головний убір, щедро прикрашаючи його стрічками.

Придніпров'я відзначалося багатством тканих виробів: килимів, ряден, якими застелялася долівка, лави, скрині, піл. Традиційними тут були й розписні скрині, в яких зберігали святковий одяг та цінні речі, які були в родині. На Київщині, Полтавщині, Черкащині широко побутував настінний розпис, який робився спочатку мінеральними та рослинними барвниками, а з початку ХХ ст. використовувались анілінові барвники фабричного виробництва. Орнаментами підкреслювались деталі й виступи печі: призьба, причіпок, лежанка, комин. У композицію входили квіткові орнаменти або букети у вазонах (дерево життя), а також улюблені сюжети з птахами: півнем, зозулею, казковою жар-птицею тощо. Дерев'яні деталі інтер'єру часто прикрашалися різьбленням, особливо *сволок* – поперечна балка, яка стягувала дві протилежні стіни хати (на стелі). На сволоках найчастіше вирізьблювались обереги у вигляді хрестів, кружечків – сонячних знаків, які сприяли добробуту родини і оберігали хату від нечистої сили.

Південь України

До південного етнографічного району належать Запорізька, Херсонська, Миколаївська, південь Дніпропетровської і Одеської областей, а також Крим. Південь, або Степовий етнографічний район можна поділити на три групи: *південно-східна (Приазов'я), нижньоподніпровська, південно-західна.*

Історичний розвиток південних теренів України, як і Слобожанщини, зумовив яскравий вплив різних культур – і кочових народів, і еллінської Середземноморської цивілізації, і кавказців, і слов'ян. Тут поруч з українцями, білорусами, росіянами живуть болгари, серби, молдовани, греки, німці, вірмени, татари та ін. Проте переважає все ж українська традиція. Хати будували з товстими стінами, глибокими амбразурами для вікон і дверей, вкривалися високими дахами з соломи або очерету. Причілки хат виходили на вулицю, тому вони найкраще оздоблювались розписом. На фронтонах встановлювали дерев'яного коня (вершило) або голуба, в деяких районах – різьблене зображення змії, що є дуже архаїчним елементом у культурі південних українців. Подвір'я обгороджувалося кам'яними мурами, за якими було видно всі господарські будівлі: погріб із високим накриттям і дверима, плита (кабиця), на якій готували їжу влітку. Біля причілку хати обов'язково був квітник (палісадник), де росли мальви, нагідки, чорнобривці, бузок.

В інтер'єрі хати значну роль відігравали *домоткані доріжки (ряднинки), настінні килими, налавники*, а також вишиті хрестиком і гладдю *рушники*; вікна прикрашали мережаними *фіранками*, ліжка –

вишитими і мережаними **простирадлами**, край яких виглядав з-під ковдри, а також вишитими подушками.

На Дніпропетровщині широко побутував декоративний розпис: всередині хати розписували все – **комин, верхні фризи стін, припічок**, навіть **стеля**. Дуже поширеним був керамічний посуд.

Одяг південного регіону України відзначається поєднанням найкращих рис народного вбрання з елементами міської моди. Так, для пошиття одягу як чоловічого, так і жіночого, тут використовували переважно фабричні тканини, адже в цих районах не вирощувався ні льон, ні коноплі. Жінки носили **приталені кофти** з вузькими комірцями або традиційні **українські сорочки** з пишно зібраною горловиною, дуже **рясні й довгі спідниці** з нашитими на подолі декоративними смугами з плису, оксамиту чи атласу. Носили також вишиті або кольорові **фартухи** з фабричних тканин, **безрукавки**. Чоловічі **сорочки** були вишиті спереду, їх, як правило, заправляли в **штани**, тільки в Криму була поширена чоловіча тунікоподібна сорочка, що носилася поверх штанів. Верхнім одягом для чоловіків і жінок були **пальта** різного крою, з хутряними комірами, хоча побутували й традиційні **свитки, кожушки**. Типовим чоловічим одягом став у XVIII-XIX ст. **піджак**, який тут називали **твинчиком**. Жінки також носили **плахти**, але переважно як святкове вбрання, головним убором був шовковий **очіпок**, на який вдягали **намітку**, а пізніше хустку. Чоловіки носили смушкові з хутра **шапки**, а весною и восени – **картузи**. Типовим взуттям для холодної пори року були жіночі й чоловічі шиті на ваті «**валянки**», які взували в гумові калоші.

Господарство півдня переважно землеробське. Тут була поширена молотьба котком з допомогою **диканів** і **гарманування**. Садівництво займає значну частину південних земель, поширене також виноградарство, особливо на Миколаївщині й Одещині. Скотарство південних районів має багато спільних рис із східними регіонами: шкіряний одяг чабанів, гирлига, гаман, де зберігалися лікувальні інструменти, ножі, ріжки тощо. З сільськогосподарського транспорту тут були поширені **вози (підводи)**, а також **гарба** з високими бортами, що використовувалась для перевезення сіна або соломи, інших громіздких сільськогосподарських продуктів.

Через відсутність у степах прісної води тут мало криниць. Тому в південних районах населення будує в кожному подвір'ї спеціальні ями для збирання дощової води, яка використовується для поливання городуни. Дно і стінки таких **басин** (місцева назва) звичайно цементується. Це дає змогу зберігати чисту питну воду, яку привозять з інших районів. Часто в одному подвір'ї є по дві басини: для дощової та для питної води.

Слобожанищина

Однією з земель України є **Слобожанищина**. Хто ж такі слобожани? Відповідь на це запитання знаходимо у творах *М. Сумцова* і *Д. Багалія*. Перший досліджує світогляд слобожан. При цьому вчений наголошує на тому, що про світогляд народу можна дізнатися із письмових джерел, записаних рідною мовою: **казки, пісні, оповіді, звичаї**.

На думку *М. Сумцова*, слобожанин як українець: бажає дійти до всього своїм розумом, обмірковуючи все ґрунтовно; щира допитливість – риса українця; свято вірять, що добродійство краще знайти в душі убогого, ніж багатого; життя людини залежить від позаземних сил, яким треба коритися, причому кожен має свою долю чи недолю.

На Слобожанищині свята були у великій пошані і пов'язувалися, головним чином із релігійними потребами. Головні два свята – **Різдво** і **Великдень**, для яких особлива їжа, пісня, примова, новий одяг. Із святами пов'язували повір'я, приказки, легенди. Слобожани поділяли календар за святами: «Після Різдва, перед Великоднем, на Другий спас». Перші поселенці особливо цінували три постові свята кожного тижня – **понеділок, середу і п'ятницю**.

Крім свят, увесь життєвий цикл слобожан – **народження - хрещення - заручини - весілля - смерть** – був позначений певними обрядами, їх справляли гучно й витрачали купу грошей. Переселенці від початку свого життя на нових землях зберегли свої звичаї та обряди, з пошаною святкували релігійні свята. На жаль, на кінець XIX ст., як писав *М. Сумцов*, «все типове під впливом міської, сучасної цивілізації (певна річ, низькопробної) міняється, перемінюючись на речі свіжі, які задовольняють потреби свого часу».

Побут слобожан. У цьому питанні розглядається житло, одяг та нарядні страви слобожан – що, власне, і є побутом кожної спільноти.

Житло слобожан протягом XVII-XIX ст. було здебільшого **дерев'яним**, зрідка **кам'яним**. Усередині й ззовні обмазували глиною. Слобожани, як писав автор «топографічного опису Харківського намісництва 1785 р.», любили в усьому чистоту, особливо в хатах, «у хатах були просторі стіни і призьба, курних хат, як у росіян, не було – груби обкладалися кахлем. Часто хати білили».

Слід наголосити, що окремі частини хати слобожанина були оповиті піснями, повір'ями, казками, звичаями. Це перш за все – **піч, покуть, поріг, сволок**.

У старовину хата складалась з однієї кімнати та сіней; потім через сіни будували другу хату, чистішу, святкову, а поруч з сіньми комору. Так **двохкамерна хата** стала найбільш розповсюдженою. У нові часи стали

будувати домівки на 3, 4, 5 світлиць з великими вікнами, настеляли дерев'яну підлогу, замість старої земляної мазаної глиною **долівки**.

Внутрішня обстановка в хатах скрізь однакова: праворуч, коли ввійти, проста піч, ліворуч – невеличка шафа – мисник для тарілок, чашок і іншого посуду; між піччю та причілком піл, або ліжко для спання; над ліжком одне віконце на одну шибку, а під стелею простягнутий од печі до стіни дрючок – жердка, на яку скидають кожухи та іншу одягу; попід стінами лави і коло покутя – стіл; по стінах «боги», або ікони, поруч з ними малюнки, здебільшого релігійного змісту, далі іноді невеличке дзеркало з шитими рушниками по боках.

Національний одяг Харківщини – це мистецтво, тісно пов'язане із народними звичаями, фольклором, побутом. На жаль, до нашого часу, як зазначив М. Сумцов, дійшло мало зразків малюнків народного одягу. Проте і на наявному можна визначити регіональні особливості: перевага світлих відтінків тканини, верхнього одягу; багатовізерунчатість оздоблення одягу з перевагою рослинних мотивів; вишивка мала підкреслювати вік людини; основне взуття – чоботи й черевики, а лапті (личаки) – особливо в непошані, хоча й відомі (Д. Багалій)

Протягом усього свого розвитку одяг відтворював певну еволюцію світогляду окремої людини, нації, суспільства: їхнє ставлення до різних навколишніх явищ, формування і розвиток звичаїв, обрядів, вірувань тощо. Отож, вивчаючи одяг, можна простежити особливості духовної культури народу. Крім того, в одязі втілюються потяг людини до прекрасного, її художньо-естетичні погляди й смаки, що робить одяг ваговою частиною мистецтва.

У процесі розвитку суспільства, зростання потреб людини змінювалися і вимоги до одягу; його функції з часом набували дедалі більшої складності, багатогранності. Як відомо, найголовнішою вимогою до одягу, яка супроводжувала його з початку існування, був захист тіла людини від негативних впливів зовнішнього середовища. Захисна функція безпосередньо пов'язана з географічними та кліматичними особливостями конкретного району Земної кулі і створює необхідні умови для існування людського організму. Залежно від клімату окремих географічних територій захисна функція набувала різного значення, що зумовлювало появу великої кількості видів і форм одягу, виконаних із різноманітних матеріалів. Так, у той самий історичний період у країнах з різними кліматичними умовами одяг відмінний за своїм характером.

Інша найдавніша вимога людини щодо одягу була тісно пов'язана із захисною і водночас відбивала світогляд первісної людини, «допомагаючи» їй у боротьбі з незрозумілими силами природи, «захищаючи» від злих духів, наврочень і т. ін. Це так звана **оберегова** (магічна, талісманна) функція, котра, переходячи від покоління до покоління, набувала традиційно-побутових рис, втрачаючи своє первинне значення. Не вміючи пояснити явища навколишнього світу, людина часто наділяла окремі елементи свого побуту, в тому числі одяг, певними обереговими властивостями. Особливо стійкою ця функція була тому, що одяг безпосередньо пов'язаний з тілом людини, яке нібито є носієм або провідником магічної сили. *Оберегова функція, що простежується в народному одязі протягом майже всієї його історії, свідчить про дуже давнє походження тих або інших елементів убрання, які зберігали її навіть до недавніх часів.*

На Слобожанщині побутовали **жіночі сорочки** переважно полтавського типу, які називали українськими або малоросками. Наприкінці ХІХ ст. на Харківщині й Луганщині на відміну від Полтавщини заявляються сорочки з високими стоячими вишитими комірами, накладною нашивкою на пазусі й вишитими манжетами, а пізніше – сорочки на кокетці (до талійки), з великим викотом горловини та рукавами, пришитими безпосередньо до кокетки. Іноді за російським зразком на рукави жіночих сорочок нашивали червоні стрічки, робили кумачеві вставки й ластки.

Крім описаних варіантів крою полтавських чоловічих сорочок, на Слобожанщині парубки почали впроваджувати широкі **кумачеві сорочки** навипуск, підперізуючи їх шовковим поясом.

Наприкінці ХІХ ст. натомість традиційних **дерг** і **кольорових запасок** на Слобожанщині поширюються **спідниці** з фабричних кубових тканин – **шарафани**, поділ яких звичайно обшивався у декілька рядів позументом.

Підперізували шарафан широким червоним поясом. У східних районах Харківщини побутовали також **спідниці-саяни** на лямках, шиті переважно з синьої китайки.

Нагрудний безрукавний одяг – **корсетки** – були до трьох-дев'яти вусів, довжиною трохи нижче стегон, обшиті кольоровою тасьмою-висічкою. Під впливом міста на селі з'являється нагрудний одяг з рукавами – **кофти, круглоплічки, черкасинові кофти, куфайки, баски, холодати, стяжки, гусарки, матроски** та ін. Шився такий одяг із фабричних тканин, мав різноманітний крій, довжину та оздоблення.

Верхній осінньо-весняний одяг слобожанок представляли **куртки** до трьох-семи вусів, куртини, куцини. Низи рукавів обшивали червоним

сап'яном. Носили також довгі кофти з талією. Свити й юпки шили з пояркового сукна або тонкого сукна.

Верхній одяг Слобожанщини відзначається багатством оздоблення, що виконувалось техніками вишивки та аплікації. Особливо пишно прикрашалися *охтирські* й *богодухівські кожухи*, розшиті барвистим гарусом на полях, спині й комірі. Головні убори слобожан – *малахаї* з суконнім верхом, навушками та потиличником. На сході Харківщини носили так звані *пиріжкові шапки*. Були поширені й високі *каракулеві шапки*. Влітку носили *картузи* або традиційні *брилі*.

Чоловічим взуттям слугували *виворітні чоботи*, підошва яких пришивалася або густо (просом), або рідко (вівсом). Взували також *постоли-витяжки*. взимку – *валянки*. Пізніше парубки починають носити *чоботи* з високими вистроченими халявами, а чоловіки – чоботи з низькими халявами (*чирики*).

У цілому традиційний костюм українців можна назвати цілою скарбницею духовної культури народу, що притаманними їй специфічними способами відбиває його національний характер.

Їжа українських слобожан, як пише Д. Багалій, була кращою ніж у великоросіян. Рідко у кого не було *паляниць* та *книшів*, а *житній хліб* був у всіх. Страви основної маси були прості, але поживні, тобто висококалорійні, дозволяли виконувати важкі сільськогосподарські роботи. Узимку слобожанський селянин їв три рази, а влітку – чотири. Заможні прошарки населення мали більш вишукані страви. Основна страва – *борщ заправлений салом* та *каша*.

Найвизначнішим серед усіх названих страв є український борщ, що став маркірованим елементом в українській етнічній культурі. Не випадково, що він особливо часто згадується в українському фольклорі, до того ж не рідко разом з іншим вагомим маркером етичної матеріальної культури – хлібом: «Що до чого, а борщ до хліба», «Борщ та каша – добра паща». Український борщ – надзвичайно складний за виготовленням, включав в себе понад 50 компонентів, мав складну технологію приготування та строго виважене дозування інгредієнтів. Останні визначили не тільки смакові якості, а й робили борщ досить сильним фітотерапевтичним засобом. Недаремно в українській родині готували не частіше одного разу на тиждень.

Загальна схема етнографічного районування України за даними досліджень і етнографічного матеріалу другої половини ХІХ- першої половини ХХ ст., коли локальні особливості традиційно-побутової культури певних районів і етнографічних груп населення простежувалися ще досить виразно.

Маючи більш-менш виразні регіональні особливості побуту і традиційної культури, корінне населення етнографічних районів України й етнографічні групи українського народу і в минулому і, тим паче, у новітній час усвідомлювали себе не відособлено, а складовими частинами єдиного українського етносу. Ця свідомість здавен ґрунтувалася на спільності **етногенетичного** походження, історичної долі, мови, тісних економічних і культурних зв'язках населення різних частин України, утверджувалася і розвивалася у процесі боротьби проти соціального і національного поневолення. Хоч і як неоднаковою була доля окремих частин України, то все-таки заселяючий її народ і досі проявляє дивну **етнографічну одноцілість**. Звичаї і вірування народні, казки і оповідання, пісні і обряди, одяг і помешкання, а врешті мова при всій різнобарвності в подробицях, при всьому багатстві місцевих відмін і варіантів – в основних обрисах однакові.

Проте слід мати на увазі і те, що історико-етнографічні особливості окремих регіонів і груп населення України в непоодиноких випадках трактувалися перебільшено й ізольовано від загальноукраїнської етнокультурної цілості.

*Практика штучного розривання українського народу на основі спекулятивної гіпертрофії регіональних етнографічних рис і тенденційного нехтування спільними для українського народу **етновизначальними** ознаками не перевелася і дотепер. Тому важливим при вивченні етнографічного розмаїття традиційно-побутової культури українців різних регіонів є бачення того спільного, що визначає **етнічну і духовну соборність** всього народу в Україні і поза її межами.*

Запитання для самоконтролю

1. Як історико-етнографічний регіон впливає на самоусвідомлення населення? Покажіть своєрідність етнічної історії українців.
2. Визначіть політичні й культурні чинники виникнення етнографічних груп українців.
3. Охарактеризуйте локальні групи українців.
4. Розкрийте специфічні риси у мові, культурі й побуті Українського Полісся.
5. Доведіть, що етнічним ядром козацтва є «Руська земля» (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина).
6. Покажіть особливість Покуття як окремого історико-етнографічного регіону України.

Термінологічний словник

Етнографія – це наука (від гр. *етнос* – народ, *графо* - пишу), яка вивчає етногенез, культуру, побут народів світу, їх національний характер, розселення та культурно-побутові взаємозв'язки.

Етнологія – (*етнос* – народ, *логос* – наука, вчення) теоретична наука, яка вирішує загальні суспільно-філософські народознавчі проблеми.

Історико–етнографічний регіон – етнотериторіальне утворення в рамках всього етносу, який за своєю історичною долею та етнічним обличчям його населення є самотутнім, що зафіксовано в історичних документах і відтворено в крайовій символіці та людській пам'яті.

Література

1. Вівчарик М. М. Україна: від етносу до нації. – К., 2004.
2. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – Харків, 2005.
3. Гошко Ю. Г. Населення Українських Карпат XV-XVIII ст. – К., 1976.
4. Етнографія України / за ред. С. А. Макарчука. – Львів, 1994.
5. Полісся: мова, культура, історія. – К., 1996.
6. Українська мінувшина/ за ред. А. П. Пономарьова. – К., 1993.
7. Українське народознавство: Навчальний посібник. – К., 2006.

ЛЕКЦІЯ 5

УКРАЇНЦІ І СВІТ

5.1. Українська діаспора: методологічні засади і поняття

Кожен народ, як і окрема людина, має свою долю. В одного, як то у греків, вона засліплена сонячним промінням минулої історії, в інших, як то японців, дивом сучасних електронних технологій, ще інших – горем постійних поневірянь, розбрату, переділу територій. Одні народи з часу свого народження віднайшли тиху нішу в світовій спільноті й століттями ведуть розмірений плин своєї історії, інші – войовничо споглядають на своїх сусідів.

Доля українського народу наповнена трагізмом і величчю, упродовж його тисячолітньої історії були злети – часи Київської Русі, й – фатальні падіння – Руїна, були часи нищення українського етносу – голодомор 1932-1933 рр., але ніколи не було такого щоби українці йшли загарбницьким походом на своїх сусідів. Доля пересічних українців не в останню чергу залежала від долі всієї України. Були такі часи, коли вони, немов те перекотиполе гнані злигоднями, війнами, лихоліттями тоталітарного режиму котилися по світах у пошуках кращої долі. Та де б вони не були – у близькій Польщі й Росії чи далекій Японії й Китаї, їх думки завжди спрямовувалися до материнської землі.

Пізнавальний інтерес до української діаспори, умов і чинників її самовідтворення, а також форм інтеграції в суспільства країн поселення існував насамперед у середовищі самих розкиданих по світу українських громад, які прагнули, з одного боку, стати рівноправною складовою суспільства на новій батьківщині, а з другого – зберегти себе й свої зв'язки з країною походження, **«старим краєм»**.

Сьогодні кілька мільйонів етнічних українців живуть поза межами України, вони дуже різні за статками, життєвими поглядами, але всі вони складають дивовижне явище – **«українську діаспору»**. Саме про неї і піде мова в цій темі.

Слід зауважити, що поняття **«діаспора»** тривалий час пов'язувалося лише з євреями, які від часу Вавілонського полону опинилися поза своєю первісною батьківщиною – Іудеєю та Самарією – й розпорошилися по світу. Згодом словом «діаспора» стали іменувати й розсіяння поза своїми країнами інших народів – вірменів, греків, індійців, поляків тощо.

Українською діаспорою (з гр. diaspora – розсіяння) називають сукупність українців (осіб українського походження), які проживають за кордоном, за межами України.

Термін **«українська діаспора»** утвердився в українській публіцистиці й наукових дослідженнях відносно недавно. Раніше говорили про українців

поза межами України (територіального ядра етносу), про українські меншини в сусідніх країнах, про емігрантів, в окремих випадках – про політичну еміграцію, про українських колоністів і колонізацію або про етнічних українців, які в іншоетнічному оточенні були об'єктом асиміляції, різного ступеня інтегрування та відчуження від материнського етносу.

Ці обставини спонукають до осмислення багатьох положень методологічного характеру: витоків міграції, етапів і закономірностей їх розвитку, природи формування діаспори, характеру взаємозв'язків діаспори й України.

Першим аспектом є питання про природу міграції українців до інших країв.

Відомо, що вже у XVII ст. українські першопрохідці освоювали північні райони Америки, засновуючи там цілі поселення; тоді ж українці-подоляни під тиском турецьких спустошень мандрували в Карпати й Слобожанщину; наприкінці XVIII ст. – на береги Тиси, у межі Австрійської імперії; в XIX ст. інтенсивні переселення відбувалися не тільки за кордон і не тільки до Канади, США і країн Латинської Америки, а й у східні райони Російської імперії.

Загальною основою для всіх цих міграційних потоків (як і взагалі міграції) є загострення соціально-економічних відносин.

Наприкінці XIX ст. в Україні це проявилось в масовому збіднінні населення, зокрема в районах Східної Галичини. У результаті цього населення продавало свої господарства й виїздило за кордон у пошуках кращої долі. Для України, крім того, характерним є ще й процес постійних територіальних переміщень і періодичне порушення господарського й сімейно-побутового життя українців. Постійне вторгнення сусідніх держав – Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Османська імперія, Кримське ханство, Австро-Угорщина, Російська імперія – всі ці держави вносили певний етнокультурний, конфесійний і господарський дисонанс, сприяючи руйнуванню усталеного стереотипу прихильності до рідного краю й своєї домівки.

Другий аспект проблеми стосується структури міграції, дослідження якої дає змогу глибше зрозуміти причини, мотиви й спрямування переселень, а відтак – структуру діаспори.

Загальний міграційний процес в Україні – це не одномоментне і не однопорядкове явище: він складається з певних етапів, що формувалися в різних соціально-економічних та історичних умовах і на різних основах, а,

отже, окремі міграційні потоки не були ідентичними за своєю природою, мотивацією та складом.

Щодо етапів української міграції, то їх можна представити у вигляді синусоїди, де є підйоми та спади. Вони, у свою чергу, утворювалися на фоні або піднесення, або занепаду соціально-економічного життя України. Кожне загострення економічної та політичної ситуації в Україні породжувало черговий викид українців у світовий океан людства. Причому збільшення міграційного потоку, як правило, відбувалося на фоні піднесення національної самосвідомості, котра не мала змоги реалізуватися в українській метрополії.

Кожен міграційний потік привносив у діаспору своєрідний етнічний контекст, формуючи багат шаровість її структури. Вона ускладнювалась неоднорідністю окремих міграційних хвиль, що нерідко містили в собі полярні концепції. Міграції XIX- початку XX ст. склалися не тільки зі збіднілого селянства, а ще й з уніатів та православних, котрі нерідко ворогували між собою не лише в метрополії, але й в діаспорі; 20-х років – з тих, хто вороже ставився до революції, й тих, хто поділяв її ідеї; повоєнних років – захисників Батьківщини і її зрадників. Неоднорідним був і соціальний склад міграційних потоків.

Третій аспект проблеми – механізм взаємодії материнського етнорегіону з діаспорою.

Найбезпосередніший зв'язок звичайно проявляється через міграційні потоки, які не тільки зумовлюють механічний приріст діаспори, й привносять до неї етнонаціональний дух метрополії. Проте існує й більш глибинний взаємозв'язок – **духовна спорідненість українства**. Практика показує, що якби вільно не розвивалася культура української діаспори, якби інтенсивно не поповнювалася вона з метрополії, її життєздатність все ж визначатиметься станом розвитку України. Саме Україна як **материнський етнорегіон** виступає гарантом **етнонаціонального** розвитку діаспори.

Четвертий аспект проблеми – визначення поняття «діаспора» як природної частини українського етносу.

Перш за все слід зауважити, що прийнято розрізняти два рівні розуміння поняття діаспори: *побутове тлумачення* – це певна частина українців, котра компактно або розсіяна поза межами материнського етнорегіону, як правило, в **іноетнічному оточенні**). Для цього рівня трактування поняття діаспори важливим є лише факт наявності українського етносу за межами України і не важливим є факт спілкування між членами цього представництва та між представництвом і материнським етногеріоном; *наукове трактування* – представництво українців поза межами України за характером зв'язків

неоднакове (розпорошені групи українців; етнічні спільноти українців, об'єднані духовно чи організаційно, іноді й адміністративно).

Тепер доцільно розглянути питання самоназви тих перших українців, які в пошуках кращої долі вирушали в інші землі. Спочатку українців, які в пошуках кращої долі прямували, зокрема, до Америки, місцеві жителі називали просто іммігрантами (від лат. *immigro* – вселяюсь, в'їжджаю). У деяких країнах українців, як й інших європейців, що оселялися за океаном, часто називали також колоністами. У Канаді, а ще більше в Південній Америці, поселенців на фермах, не зважаючи на те, чи вони походили з колонізаторських країн чи ні, називали колоністами, а їхні поселення – колоніями. Так само подекуди називалися окремі поселення, частина міста, більш або менш компактно заселена представниками якоїсь національності, чи й ціла етнічна спільнота в даній місцевості, наприклад, німецька колонія, українська колонія тощо. Проте цей термін згодом вийшов з ужитку й тепер застосовується лише у спеціальній літературі.

Після Першої світової війни українців, які жили за океаном, уже не можна було назвати іммігрантами. Майже половина з них народилася в країнах поселення, а іммігрантами були хіба що їхні батьки чи діди. Самі себе вони, залежно від того, що вважали за потрібне в конкретний момент підкреслити – свою етнічну чи політичну належність, – називали американськими, канадськими, бразильськими українцями чи, навпаки, українськими американцями, канадцами, бразильцями тощо.

Внаслідок поразки Української революції 1917-1920 рр. десятки тисяч українців змушені були через політичні причини покинути батьківщину й емігрувати за кордон. Відповідно вони називали себе емігрантами. Поняття «*еміграція*» підкреслювало факт нетривалості виїзду і перебування за рубежем. Українська громадська діячка і педагог *Софія Русова* писала у своїх спогадах про життя в еміграції так: «Прага цілком несподівано стала центральним осередком української еміграції, що розсіялася після 1920 р. по всьому світу. Сталося це, між іншим, завдяки Микиті Шаповалу, людині, яка всі свої сили витратила на найкращу організацію емігрантського життя, на використання тих інтелігентних сил, які могли б задарма згинуть на чужині, без жодної користі для України. Ця людина розуміла, що перебування в Європі українців, і старших і молодших, яке б воно не було злочасне, мусить бути використане для піднесення української науки, української культури ...І от зібралася група українців й організувала емігрантський комітет на чолі з Шаповалом. Метою комітету була допомога українським емігрантам – економічна, моральна, горожанська». Серед найвідоміших

емігрантів були й лідери українських визвольних змагань – В. Винниченко, С. Петлюра, П. Скоропадський та інші. Останній вже на еміграції доклав багато зусиль для творення гетьманського руху, покликаною боротися за незалежність України. Його дочка Олена Отто-Скоропадська у жовтні 1991 р. на запрошення Академії Наук України вперше прибула на свою історичну батьківщину, і від того часу, як вона написала у своїх спогадах: «Україна стала центром мого життя».

Політичні емігранти поповнили українські громади майже у всіх країнах перебування українців. У зв'язку з тим, що загальний освітній рівень цих емігрантів був значно вищий, ніж у вихідців з України попередніх років, вони швидше пристосовувалися до нових умов і брали активнішу участь у громадському житті. З цього середовища вийшло багато лідерів громадсько-політичних і культурно-освітніх українських організацій у різних країнах. Оскільки ця частина зарубіжних українців задавала, так би мовити, тон усім українським громадам, термін **«українська еміграція»** згодом поширився й на попередніх поселенців та їхніх нащадків. Емігрантами називали й тих, хто залишив Україну здебільшого з політичних мотивів й опинився на Заході після 1945 р.

Таким чином, термін «українська еміграція» певною мірою ідентифікував українську політичну еміграцію міжвоєнного й післявоєнного періодів. Але він уже не був адекватним стосовно їхніх дітей та онуків, а також тих українців, які опинилися за межами України в інші історичні періоди.

Та й самі діти і онуки українських політичних емігрантів, для яких постійне перебування в країні народження стало цілком природним, не вважали себе емігрантами. Водночас вони не бажали відкинути чи заперечити своє українське походження. Вихід із цієї ситуації був знайдений у поверненні до самоідентифікації, яка побутувала до початку масової політичної еміграції й політизації давніх українських громад. Знову повертаються до вжитку такі самоназви, як **«американські»**, **«канадські»** та інші **«українці»**. Інші ж, котрі ототожнювали себе передусім із країною проживання, віддавали перевагу визначенню, що підкреслювало правовий громадянський статус, – **«американці»**, **«канадці»** й та інші **«українського походження»** або **«українські бразильці»**, **«українські австралійці»** тощо. Дехто вирішував проблему співвідношення етнічної та національної (у західному розумінні терміну, тобто державної) лояльності, визначаючи себе «через ризик» (hyphenated identity) – як члена американсько-української, канадсько-української, австралійсько-української та інших спільнот.

Усе це, однак, не знімало з порядку денного проблему знаходження об'єднуючого поняття для ідентифікації всіх розсіяних по світу українців, враховуючи те, що при всій різноманітності конкретних ситуацій і становища українських громад у різних країнах цим громадам притаманні певні спільні вартості й інтереси.

Рівень *самоідентифікації* зарубіжних українців можна подати на прикладі американської астронавтки НАСА українського походження *Хайдемарі Стефанішин-Пайпер*, яка у вересні 2006 р. у складі американської експедиції здійснила політ у космос, провівши понад 13 годин у відкритому космосі на міжнародній космічній станції. Родом Хайді Стефанішин-Пайпер, як її ще називають, зі штату Мінесота, батько Михайло Стефанішин – українець, виходець із селища Новий Яричів на Львівщині, мати Адельгейд – німкеня. Її батько, який у 1941 р. виїхав із села на заробітчанство до Німеччини, а згодом перебрався до Америки, зумів прищепити донці любов до українських традицій, з його допомогою донька вивчила українську мову, напам'ять знає чимало творів Т. Шевченка і І. Франка. Зі своїм чоловіком-американцем вони обвінчалися в українській православній церкві. Свого 17-річного сина Хайдемарі теж навчає української мови. На початку лютого 2007 р. астронавтка відвідала свою історичну батьківщину, запевнивши своїх земляків, що наступного разу привезе в Україну свого сина й чоловіка. *У нашу історію Хайдемарі Стефанішин-Пайпер ввійде як перша українська космонавтка, яка на всю планету заявила, що свій політ присвячує Україні.*

Представники української діаспори свою історичну батьківщину прославляють і на теренах мистецтва. Наприклад, британець *Юрій Балюк*, мати якого у 1963 р. переїхала з України до Манчестера, популяризує у світі українську пісню зі своїм гуртом «*Карпатіяна*». Прикметно, що п'ятеро британок, які співають у ньому, виконують пісні українською мовою. В одному інтерв'ю на початку серпня 2007 р. співак висловив свою мрію: «Найближчим часом хочу купити у Львові будинок для себе і 82-річної мами. Я завжди мріяв потрапити в Україну, із самого дитинства, щоб побачити все, що мама розповідала. Приїхав 1996-го р. Був шокований. Тут так живописно, такі привітні люди. Поки що приїжджаю двічі на місяць. Бо за два тижні в Манчестері без України в мене їде дах. Я знаю, що там більші гроші, краще життя, але для мене це не має значення. Там я заробляю гроші, а тут їх витрачаю. Допомагаю українським дітям, хворим на СНІД. Третина заробітку іде до української організації «Дитинство без СНІДу».

В Україні донедавна термін «українська діаспора» сприймався далеко не однозначно і був об'єктом гострих дискусій. Противники вживання цього терміну посилалися здебільшого на те, що поняття «діаспора» стосувалось і стосується винятково євреїв і провадити тут якісь аналогії з українцями не зовсім правомірно з наукового погляду. Але першоосновою такого підходу була все ж політична кон'юнктура. Річ у тім, що: *по-перше, термін «діаспора» підкреслює факт переважно недобровільного розсіяння людей одного етнічного походження; по-друге, в процесі розвитку діаспор недержавних народів неодмінно доходить до формування політичної ідеології, спрямованої на визволення історичної батьківщини й утворення власної незалежної держави.*

Саме з огляду на ці дві визначальні ознаки поняття «діаспора» його застосування стосовно до відірваної од материнського кореня частини українського етносу було неприйнятним для тих політичних і наукових кіл в Україні, які виступали за збереження її статус-кво у складі СРСР.

Із проголошенням незалежності України ставлення до терміну «*українська діаспора*» значною мірою змінилося. Цей термін якщо й не зробився загальноживаним, то, принаймні, набув поширення.

Сьогодні важко сказати, хто й коли став уживати термін «*українська діаспора*» для означення всіх людей українського походження за межами України. Ще в 1920-х–1930-х роках цим терміном користувався відомий український політолог, етнолог і соціолог *В. Старосольський*. Остаточо ж він утвердився на початку 1980-х рр., коли в дев'ятому томі «Енциклопедії українознавства» видання української діаспори в США з'явилася стаття під назвою «*українська діаспора*».

В основі поняття «українська діаспора» лежить визнання сучасних кордонів України як історичної та політичної реальності, а також наявності проживання українців у багатьох інших країнах на території кількох континентів. У деяких суміжних з Україною державах українці живуть на землях, здавна заселених ними. Вони туди не емігрували, а є там корінним населенням. У точному розумінні слова вони не є «діаспорою». Але крім цієї категорії тут є й інші українці, які живуть розпорошено по всій території цих країн. Проблеми, ситуації та перспективи – правові, політичні, культурні, психологічні – тих і тих українців у межах однієї країни (наприклад, Польщі, Словаччини, Румунії, Росії) схожі між собою.

Склалася також певна спільність цінностей, внутрішньої солідарності та інтересів, зокрема спільність поглядів усіх зарубіжних українців на роль і долю України. Більше того, можна сказати, що саме моральний зв'язок з

Україною дає відчуття певної єдності й спільності всім українським громадам, що реалізується у встановленні й розвитку багатьох зв'язків між ними: культурних, релігійно-церковних, професійних, економічних тощо.

Враховуючи домінування духовних, психологічних чинників у єднанні всіх українців, можна констатувати, що *світове українство – це спільнота передусім соціально-психологічна*. При цьому утворені й координуючі органи діяльності всіх українських громад зарубіжжя – ***Українська Всесвітня Координаційна Рада і Світовий Конгрес Українців***, направляють свої зусилля на розвиток українства, української культури, збереження мови, традицій, славних сторінок минулого Батьківщини.

У 2000 р. *Петро Яцик*, канадський бізнесмен і меценат, який в далекому 1949 р. 18-річним юнаком прибув із села на Львівщині до Монреалю, пройшов нелегкий шлях українського емігранта, заснував міжнародний фонд «***Ліга українських меценатів***», у який перераховано сотні тисяч доларів для фінансування міжнародного конкурсу знавців української мови. Майже всі статки він передав на благодійні потреби, перша тисяча яких пішла на видання українського «***Букваря***» для навчання українських дітей Канади. Мільйон доларів П. Яцик передав на створення науково-дослідницького центру історії України ім. М. Грушевського українською і англійською мовами. 750 тис. доларів перерахував на відкриття українського відділення при Колумбійському університетів США, понад 2 тис. томів власної бібліотеки передав Національному інституту української літератури в Києві. У справі меценатства його без перебільшення можна поставити в один ряд з Іваном Мазепою, Андрієм Шептицьким та іншими патріотами України.

Потрібно зазначити, що природа відносин між діаспорою та країною її походження, а також між окремими, розмежованими політичними кордонами частинами самої діаспори досліджена ще недостатньо. Проте з досвіду відомо, що коли такий зв'язок переривається, припиняється життя відповідної діаспори чи її частини. Специфіку такої інформаційної взаємодії канадський професор *Петро Потічний* вбачає в тому, що вона проходить по етнічних лініях зв'язку. *Останні утворюють своєрідну тріаду відносин між діаспорою, країнами її проживання та історичною батьківщиною (країною походження)*. *Ця тріада відносин у деяких діаспор, зокрема у західної української, відзначається великою стійкістю*.

Це дозволило діаспорі не тільки забезпечити своє відтворення, а й організувати і контролювати, принаймні в деяких країнах поселення, певні політичні та економічні ресурси й тим самим впливати на політику цих країн, а отже, і на міжнародну політику. Тривалий розвиток українців як

бездержавного народу справді сформував у них інше, ніж у давно «одержавлених» націй, ставлення до явища державності. Оскільки українська держава не існувала як даність, як необхідний і звичний атрибут життєдіяльності етносу, феномен державності став однією з найвищих соціокультурних цінностей, метою, на реалізацію якої були націлені зусилля всієї політично активної частини етносу, зокрема й діаспори. Але досягнення цієї мети не означає зникнення діаспори. Як вказувалося вище, діаспора існує не для країни, з якої вона вийшла, а передусім сама для себе, і сенс свого існування як своєрідного окремого суспільства вона знаходить у самій собі.

Вже не ідея держави, а реальна Українська держава й далі консолідує, створює стимули для подальшого існування діаспори. Необхідним кроком до обопільного взаєморозуміння мало б бути усвідомлення того, що діаспора має свої, відмінні від наших, інтереси, обумовлені її глибокою інтегрованістю в суспільства країн проживання, і що інтереси українців в Україні й українців у діаспорі збігаються внаслідок цього лише частково.

Вже те, що діаспора є і самим своїм буттям урізноманітнює та збагачує українську присутність у світі, що вона надає та буде надавати, виходячи зі своєї духовної потреби, своїх почуттів і сентиментів до «старого краю», посильну допомогу (передусім моральну й політичну) Україні, є надзвичайно цінним.

Отже, поняття «українська діаспора» означає всю сукупність українців або ж осіб українського походження, які проживають за межами території України і охоплює різні категорії людей українського походження з різним ступенем зв'язків з історичною батьківщиною:

- 1) українське населення на суміжних українських етнічних землях, які нині не входять до складу України;
- 2) соціально-економічну еміграцію з України колонізаційного типу від початку ХІХ ст. до 1960-х–1970-х років, спрямовану на Схід, переважно, в межах території колишнього СРСР;
- 3) соціально-економічну (заробітчанську) еміграцію з кінця ХІХ ст. переважно в західну півкулю;
- 4) політичну еміграцію після 1917-1920 рр. і з кінця Другої світової війни;
- 5) індивідуальних різного часу та з різних причин українських емігрантів, які в нових місцевостях свого перебування прагнуть зберегти етнічну ідентичність та підтримувати зв'язки з Україною.

5.2. Етапи формування української діаспори

Традиційно вважається, що початок українській діаспорі поклала група українських переселенців із південно-східної Пряшівщини до Бачки й Банату (територія колишньої Югославії), яка осіла тут у середині XVIII ст. Упродовж другої половини XIX ст. ці українські поселення, зокрема в Сремі, поповнили вихідці з північної Пряшівщини. Водночас у 1890-1898 рр. близько 8 тис. українських поселенців, переважно з Галичини, прибуло до Боснії.

В історії формування сучасної української діаспори чітко простежуються **чотири хвилі** масового переселенського руху з України: умовні хронологічні рамки **першої хвилі** охоплюють період з останньої чверті XIX ст. до початку Першої світової війни; **другої** – час між двома світовими війнами; **третьої** – період після Другої світової війни; **четверта** – в часи розпаду СРСР.

У першій хвилі переселень, що відбувалися у формі як міграції (в межах кордонів Російської імперії), так і еміграції, переважали соціально-економічні мотиви; в другій сталось поєднання соціально-економічних і політичних причин; третя хвиля здебільшого мала характер політичної еміграції, четверта – здебільшого має економічний характер.

Перша і частково друга хвиля переселень диктувалися суворими економічними законами: надлишок робочої сили в одному місці, зокрема в Україні, стимулював її «**перекачування**» до інших територій чи інших країн, де в ній була потреба. У широкому контексті український міграційний (еміграційний) рух був частиною світового міграційного процесу, що особливо активізувався на рубежі XIX-XX ст. Першими українськими переселенцями на американський континент стали *Василь Єлняк* і *Іван Пилипів*, які 6 вересня 1891 р. прибули до Канади з села Небилів Калуського повіту і стали історичними родоначальниками українства в цій країні. «Саме вони, за висловом Івана Боберського, видатного громадсько-політичного діяча та журналіста, своїм побутом започаткували першу карту тяглої української історії в цій країні».

Переселенський рух з українських земель між двома світовими війнами отримав назву «другої хвилі» масової української еміграції. Поряд із соціально-економічними причинами, які стимулювали цей війни розпаду Австро-Угорщини ці території відійшли відповідно до Польщі, Румунії та Чехословаччини, самодостатнє значення для започаткування цієї еміграційної хвилі мали політичні причини. До кінця 1920-х років остаточно викристалізувались як головні центри, так і периферійні осідки української

політичної еміграції в європейських країнах. До перших від самого початку належали *Польща* й *Чехословаччина*.

Розпорошившись по багатьох країнах світу, насамперед Європи, відчуваючи нестатки й труднощі повсякденного життя, українські емігранти все ж не перетворилися в безлику людську масу. Вони виявили достатні внутрішні сили для самоорганізації, а відтак для збереження себе як частини українського етносу, відірваної через вказані вище причини від його ядра. Цьому сприяла діяльність створених емігрантами в місцях їхнього скупчення численних громадських і культурно-освітніх установ. Великим досягненням стало заснування, зокрема в Чехословаччині кількох українських вищих навчальних закладів і науково-дослідних інституцій.

Соціологічно міжвоєнна українська політична еміграція тісно пов'язана із загальним переміщенням за кордон сотень тисяч людей, початок якому поклала Перша світова війна, а кінець – революція в Росії 1917 р. і встановлення на території поваленої імперії радянської влади. Різні джерела подають різні цифри загальної кількості людей, які покинули цю територію під час подій 1917-1920 рр. Вельми непросто дати характеристику кількісних параметрів й структури української еміграції в Європі, джерелами якої стали світова війна, революція та поразка в боротьбі за незалежність України.

По-перше, ні в той час, ні пізніше ніхто не вів загальної статистики виходу українців на еміграцію.

По-друге, якщо йдеться про власне політичну українську еміграцію, то фактично створилося дві еміграції – із Наддніпрянської України і з Галичини й Буковини. Кожна з них мала дещо відмінне обличчя і дуже відмінну історію.

По-третє, значна частина емігрантів, українців за походженням, опинилася за кордоном у так званому російському емігрантському комплексі, виокремлювати з якого цих людей можна лише умовно.

По-четверте, в міжвоєнний період у ряді європейських країн перебували емігранти-галичани, котрі виїздили сюди на сезонні чи триваліші заробітки.

Невдовзі до них додалися *Німеччина* і *Франція*. Зате втратила своє значення одного з центрів української політичної еміграції *Австрія*, зокрема її столиця Відень. На території ряду інших європейських держав – Бельгії, Болгарії, Югославії, Італії, Туреччини, Швейцарії, Фінляндії, Угорщини, Англії тощо – перебували «периферійні» осередки української політичної еміграції. Проміжне становище весь час посідала Румунія. Треба зазначити, що власне українські переселенці до Європи часто ідентифікувалися як

росіяни. Особливо це стосується Франції. Тільки в останні роки в цій країні починається, образно кажучи, реабілітація українських «привидів».

За словами *Жака Шевченка*, голови **Об'єднання французів українського походження**, професора історії, третина французів є або дітьми, або внуками українських іммігрантів. Українців у Франції називають «привидами», яких французька історіографія ігнорувала довгі десятиліття, нагадавши, що 20 % еміграції, яку називають російською, насправді склали українці. 7 жовтня 2006 р. в центрі Парижа з'явилася меморіальна дошка, присвячена українській еміграції, на якій французькою мовою викарбовано: «Ріг Сен-Жерменського бульвару і вулиці Сен-Пер, позначений близькістю до української греко-католицького собору і скверу ім. Тараса Шевченка, з другої половини ХХ ст. був найважливішим місцем зустрічі української еміграції Франції. Позбавлені чужоземними державами своїх прав, своєї ідентичності й своєї землі, українці емігрували десятками у Францію, де їхня праця стала незаперечним внеском в її економічну, соціальну, культурну і політичну історію».

Українську діаспору можна розглядати як своєрідну форму соціуму; як сукупність людей українського роду, які через історичні обставини опинилися за кордонами України; попри відмінності у традиціях і культурі між різними територіальними гілками діаспори, соціальному походженні, статусі, освіті й вартісних орієнтаціях її представників, вона зберегла певну спільність інтересів та устремління.

5.3. Статистичні дані щодо розселення українців у світі

Слід підкреслити, що будь-які статистичні дані про чисельність українців та про їхнє розселення в сучасному світі є, на жаль, досить умовними. Річ у тім, що не в усіх країнах враховується етнічне походження населення. А там, де це робиться, національна належність часто фіксується за країною виходу іммігранта. Тому значна кількість українців, які залишили рідну землю тоді, коли України як окремої політичної одиниці ще не існувало, записана в документах австрійцями, росіянами, румунами, поляками тощо. Крім того, є статистика державна, а є громадсько-культурних організацій і церковна, їхні дані щодо етнічного складу населення суттєво відрізняються.

Потрібно брати до уваги й те, що донедавна українці в країнах Східної Європи і в республіках колишнього СРСР не мали змоги вільно самоідентифікуватися. Негативне ставлення влади до проявів національної (етнічної) самосвідомості й до прагнення зберегти свою національну культуру, що виявлялося в браку умов для національно-культурного розвитку, в

прихованій або й відкритій їх дискримінації, спричинили ситуацію приховування українцями своєї національності. Сучасні наукові дослідження засвідчують, що усвідомлення людиною своєї належності до певного етносу формується ще в дитячі роки й у дорослому віці, навіть в іноетнічному оточенні, зазвичай не змінюється. Тому «зникнення» за даними урядової статистики фактично упродовж життя одного покоління в колишньому СРСР, а також у ряді країн Східної Європи кількох мільйонів українців можна пояснити лише застосуванням щодо них дискримінаційних заходів (з етноцидом включно), що спричинило появу стійкого «етнічного жаху».

Незважаючи на існування чималої кількості доказів про неточність відтворення чисельності українців у світі офіційною статистикою, будемо дотримуватися саме її даних як найбільш вірогідних. Будемо сподіватися, що майбутні переписи населення дадуть нам правдивішу ніж та, що існує сьогодні, інформацію стосовно українців у різних країнах світу.

Беремо, отже, за основу визначення чисельності українців дані офіційної статистики, а там, де не ведеться облік етнічної належності чи етнічного походження населення, – статистику церковну та інших громадських організацій. У це число входять як ті, що усвідомлюють себе українцями, так і ті, які лише за своїм етнічним походження частково чи цілковито є українцями. Останнє стосується насамперед тих українців, які проживають за межами нашої держави.

Характер розселення народу, безумовно, впливає на збереження і розвиток ним своєї етнічності. Це добре помітно, коли розглянути рівень самосвідомості, зокрема само ідентифікації, територіального ядра та діаспорних частин українського етносу. Провідний український етнолог *Володимир Євнух* пропонує в цьому разі застосувати схему відомого англійського вченого *Ентоні Сміта*, згідно з якою структуру кожного етносу можна уявити у вигляді трьох концентричних кіл: ядра, маргінального прошарку та етнічних категорій.

Для представників ядра українського етносу властивий найвищий ступінь самосвідомості й самоідентифікації. Це рівень, коли особа не просто від часу до часу згадує чи заявляє про свою належність до українського етносу, а й сприяє генеруванню, репродукції української етнічності. Ядро етносу, безумовно, перебуває в Україні. Проте до цього ядра, визначеного за найвищим рівнем самосвідомості, входять не всі представники територіального ядра етносу, тобто не всі українці, які проживають в Україні. Значна частина територіального ядра перебуває в маргінальному прошарку або й поміж етнічних категорій.

До *маргінального проширкення* належать ті, кому властива подвійна, а нерідко й потрійна етнічна самосвідомість, що формується у процесі постійних етнічних контактів або триває в такому засвоєнні нею культури та менталітету іншого етносу чи етносів, при якому людина перебуває ніби на межі між ними й, відповідно, ідентифікує себе з кількома етносами одночасно. *Маргінальний стан* – це щабель до асиміляції, яка первинно є об'єктивним процесом під час взаємодії двох або кількох етносів, але в подальшому може стимулюватися на рівні державної політики.

Необхідною умовою такої інтеграції і подальшого існування діаспори як життєздатної спільноти є культурна адаптація її членів – засвоєння мови, культури, норм і стереотипів поведінки відповідного середовища. Водночас цей процес несе й певну загрозу для існування етнічної групи саме як діаспори. Нерідко частина її представників у другому-третьому поколіннях, тобто діти або онуки першопоселенців, повністю розчиняється серед основного етносу держави – асимілюється.

Точних даних про загальну кількість українців, які емігрували до Західної Європи, не існує. За деякими відомостями, тільки стосовно західно-німецького терену можна вести мову про цифру в майже 1 млн. осіб, хоча подеколи називається інша цифра – близько 2 млн. Більш-менш достовірна статистика про українців у Німеччині почала вестися після того, як у листопаді 1945 р. на першому з їзді української еміграції Західної Німеччини в Ашафенбурзі було створено її *Центральне представництво (ЦПУЕ)*. У будь-якому випадку вже у перші повоєнні місяці основна маса українців, хоч і наражаючись на ризик зазнати репресій, усе ж повернулася на батьківщину. Вдома справдилися найгірші їхні передбачення. Майже 300 тис. з тих, хто повернувся, відразу ж, нібито за державну зраду, були відправлені в табори.

Тут доречно звернути увагу й на те, що ще 10 січня 1945 р. була ухвалена таємна Постанова ЦК КП(б)У «Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях України», відповідно до якої з цих областей у східні й північні райони СРСР було депортовано кілька десятків тисяч українців. Новий етап депортації українського населення припадає на осінь 1947 р., коли на виконання постанови Ради Міністрів СРСР № 3214 від 10 вересня 1947 р. виселенню на спецпоселення підлягали «*родини учасників банд ОУН, посібники учасників ОУН та члени їхніх родин, куркулі-націоналісти та їхні родини*». Затвердженим 3 жовтня «Планом заходів Міністерства внутрішніх справ СРСР по перевезення спецпоселенців із західних областей УРСР» передбачалося виселити 75 тис. чоловік. Проте невдовзі Міністерство держбезпеки СРСР збільшило цю

цифру до 100 тис. На початку 1950-х років чисельність українців, виселених на спецпоселення, досягла близько 172 тис. чоловік.

Та частина українців, яка з політичних міркувань не повернулася на батьківщину, а залишилася в західних окупаційних зонах Німеччини, перебувала переважно в таборах для біженців та переміщених осіб. «У таборах стрінулися українці з різних земель: з Великої України, Галичини, Волині, Закарпаття й Буковини. Була ще неймовірна мішанина людей – партійні й безпартійні; колишні в'язні; рядові червоноармійці й полковники; письменники й неписьменні; свідомі патріоти й русифіковані: селяни, робітники, фахівці, люди з вищою освітою». Згідно з даними ЦПУЕ, наприкінці 1946 р. на території Західної Німеччини проживало ще 177 тис. українців, зокрема в американській зоні – 104 тис., в англійській – 54 тис., у французькій – 19 тис. Найбільше скупчення українців зафіксовано в Баварії.

У 1950-х роках еміграція українців з Європи помітно скоротилася, хоча невеличкі групи з Німеччини, Австрії, Бельгії, Франції та Великобританії й далі переселялися до США і Канади. У цілому з 1947 по 1957 рр. до США переселилося приблизно 80 тис. українців, до Канади – 30 тис., до Австралії й частково Нової Зеландії – 20 тис., до Бразилії – 7 тис., до Аргентини – 6 тис., до Венесуели – 2 тис. Наприкінці 1960-х і в 1970-х роках до Західної Європи й в Північну Америку переселилася невелика кількість осіб українського походження з Польщі, Югославії і Чехословаччини. Тоді ж і в наступне десятиліття поодиноким українцям-дисидентам, а також небагатьом єврейським емігрантам було дозволено виїхати з СРСР. Слід зазначити, що українці в Західній Європі часто ідентифікувалися як росіяни.

*Виїзд з території вже незалежної України через різні, передусім соціально-економічні, причини в 1990-і роки відносно великої кількості громадян на постійне проживання за кордон отримав назву четвертої хвилі української еміграції. З розпадом СРСР і утворенням на його просторах нових суверенних держав українські меншини, які проживали в цих країнах, перейшли на становище зарубіжних. Виникло, по суті, нове соціальне явище – так звана **східна українська діаспора**.*

Після проголошення незалежності еміграція спочатку зменшилася до 44,4 тис. чоловік у 1992 р., потім зросла до 58,7 тис. у 1994 р. й знову стала зменшуватися, становлячи в 1995 р. 54,0 тис., у 1996 р. – 53,0 тис. чоловік. Одночасно зменшилася питома вага виїзду в Ізраїль, яка становила в 1994-1996 рр. приблизно третину всього виїзду. Потік емігрантів в інші країни, передусім США й Німеччину, навпаки, зростав. У 1992-1996 рр. на ці дві країни припадає майже половина емігрантів.

5.4. Основні міграційні потоки українців

Перш за все треба в'яснити суть понять «*західна українська діаспора*» та «*східна українська діаспора*». Так, західна діаспора впродовж проживання у відповідних країнах кількох поколінь українців розбудувала широку мережу власних етнічних організацій і установ, що створило їй широкі можливості для збереження української ідентичності й продовження свого існування власне як діаспори, незважаючи на свою майже суцільну інтегрованість у суспільне життя країн проживання.

Що ж до українців у країнах колишнього СРСР, то вони перейшли на становище зарубіжних практично неорганізованими. Це зумовило великі труднощі не тільки для їх *етнічної самоідентифікації*, а й для взаємодії з Україною. Адже забезпечення потреб та інтересів діаспори, а також її ефективна взаємодія з країною походження можуть бути забезпечені тільки на груповому рівні, тобто, коли громадські організації діаспори співпрацюють із відповідними громадськими чи державними організаціями й установами України.

Якщо проблема західної української діаспори полягає в збереженні етнічної ідентичності, то східної – передовсім у відродженні такої ідентичності. Але відмінності між західною і східною українською діаспорою полягають не тільки в наявності чи бракові достатньо активних власних етнічних організацій, а й у характері та цілях їхньої діяльності. Так, невідривною складовою західної діаспори є українські політичні емігранти зі своїми специфічними організаційними структурами, які часто-густо визначали й спрямовували громадську активність української етнічної групи в країнах поселення. У підсумку така активність західної діаспори далеко переросла цілі звичайного етнокультурного самозбереження й зумовлювалася та надихалася цілями переважно національно-політичного характеру. Цілком закономірно, що моменти національно-політичного порядку нерідко домінують і в нинішніх підходах західної української діаспори до її взаємодії з Україною. *Загалом, з огляду на характер завдань та цілі громадської активності західну українську діаспору слід визначати як не тільки етнокультурну, а й національно-політичну, тоді як східна сьогодні має суто етнокультурний характер.* Очевидно, що найближчим часом ситуація навряд чи кардинально зміниться.

Крім того, західна українська діаспора практично не потребує створення додаткового механізму міжнародно-правового захисту її інтересів, тоді як східна – потребує. Більше того, західній діаспорі не потрібна матеріально-фінансова допомога від історичної батьківщини, а східна не може поки що без цього обійтися.

Отже, становище й проблеми українців у державах, що виникли на місці колишнього СРСР, й українців, які проживають в інших країнах світу, дозволяють вичленити дві великі підгрупи української діаспори – **східну і західну**. Звичайно, ситуації та умови українських спільнот усередині кожної з цих підгруп дуже різні й за рядом показників можуть наближатися до іншої підгрупи. Так, говорячи про східну українську діаспору, не можна не помітити особливостей становища українських громад у країнах Балтії, де завдяки меншому періоду панування тоталітарної системи виявилися більш розвиненими елементи громадянського суспільства. Певні відмінності є й у становищі українських етнічних груп країн Закавказзя, Центральної (Середньої) Азії і Казахстану.

Неоднакові ситуації та проблеми і в українських громадах західної діаспори. Тут вирізняються США й Канада, Східна й Західна Європа, Австралія. Радше за принципом **«стара–нова»** з великою часткою умовності до західної діаспори долучається незначна сьогодні українська присутність в Азії за межами колишнього СРСР і в Африці. Проте зазначені особливості є відмінностями, так би мовити, другого рівня, які не заперечують об'єктивного поділу української діаспори за найбільш загальними рисами, що відображають рівень, стан та умови її розвитку, на дві великі й багато в чому справді відмінні одна від одної типологічні групи – східну й західну.

Подальша типологія зарубіжного українства ґрунтується на географічному принципі: східна українська діаспора – нові незалежні держави, що виникли на пострадянському просторі (Російська Федерація, Казахстан, Молдова, Білорусь, країни Середньої Азії, Закавказзя, Балтії); західна українська діаспора – Північна Америка (США, Канада), Південна Америка (Аргентина, Бразилія, інші країни), Австралія, Західна Європа (Великобританія, Німеччина, Франція, Італія тощо), Центральна і Східна Європа (Австрія, Чехія, Словаччина, Угорщина, Польща, Румунія тощо), Азія за межами колишнього СРСР (Китай, Японія, інші країни), Африка (Єгипет, Туніс, інші країни).

Основні міграційні потоки українців

Північна Америка:

США

За даними населення США 1990 р., в цій країні проживало 740,8 тис. осіб українського походження. Від самого початку масової еміграції українців до США спостерігається стала тенденція до збільшення числа осіб, які вважають себе українцями. Нині українці за чисельністю посідають 21-е місце серед усіх етнічних груп цієї країни.

Приблизно 4/5 американців українського походження народилися в США. Протягом 10 років, що минули від часу останнього перепису, чисельність українців у США зросла на 10,7 тис. чоловік або на 1,5%.

Американці українського походження проживають переважно компактними групами. Найбільше їх сконцентровано в штатах Пенсильванія (129,7 тис. чоловік), Нью-Йорк (121,1 тис.), Нью-Джерсі (73,9 тис.), Каліфорнія (56,2 тис.). У цих чотирьох штатах проживає більше половини (51,4%) всього українського населення Сполучених Штатів. Далі в порядку зменшення чисельності українського населення йдуть Мічиган (43,9 тис.), Огайо (43,6 тис.), Іллінойс (38,4 тис.), Флорида (33,8 тис.), Коннектикут (23,7 тис.), Массачусетс (17,5 тис.), Мериленд (15,9 тис.), Міннесота (10,7 тис.), Техас (13,1 тис.), Вірджинія (12,3 тис.), Вашингтон (10,8 тис.). У названих 15 штатах проживає 87% осіб українського походження, у решті 35 – лише 13%.

Канада

Перепис населення Канади 1991 року зафіксував 1 млн. 54,3 тис. осіб українського походження. 406,6 тис. або 38,6 % з них зазначили своє єдине українське (обоє батьків – українці), а 647,6 тис. або 61,4 % – змішане походження (один із батьків – українець). Обидві ці групи становили 3,8 % всього канадського населення, що робить українську етнічну спільноту однією з найбільш етнічних меншин Канади. За чисельністю вона посідає п'яте місце серед етнічних спільнот цієї країни, поступаючись тільки британцям, французам, німцям та італійцям.

Більшість українців за даними перепису 1991 р. проживала в провінціях Онтаріо (275,4 тис.), Альберта (266,2 тис.), Британська Колумбія (177,9 тис.), Манітоба (165,9 тис.), Саскачеван (131,1 тис.), Квебек (23,8 тис.) і Нова Шотландія (6,9 тис.).

Південна і Центральна Америка:

Аргентина

За чисельністю осіб українського походження Аргентина є другою після Бразилії країною Латинської Америки. У серпні 1997 р. українська громада Аргентини відзначала віковий ювілей початку еміграції до цієї країни. За різними оцінками, сьогодні в Аргентині проживає від 100 до 500 тис. етнічних українців. На основі врахування різних статистичних джерел та церковного обліку, більшість дослідників сходиться на тому, що найбільш реальною є цифра в 250 тис. Розбіжності в даних різних дослідників пов'язані з тим, що під час переписів населення аргентинські власті враховували не національно-етнічну належність іммігрантів, а країну їхнього

походження. Тому вихідці з Галичини, Закарпаття, Волині й Буковини до Першої Світової війни фіксувалися як австрійці або росіяни, а потім як поляки, чехи, румуни тощо. Цьому сприяла й певна індіферентність неписьменних у своїй більшості українських селян першої хвилі еміграції.

Бразилія

В Бразилії сьогодні проживає, за різними оцінками, від 180 до 400 тис. осіб українського походження. Найбільш вірогідно, чисельність українців у цій країні становить приблизно 350 тис. осіб. З них 310 тис. проживають у штаті Парана, решта в штатах Сан-Паулу, Санта-Катарина, Ріу-Гранді-ду-Сул. Точну кількість бразильських українців встановити важко, оскільки, подібно до Аргентини, імміграційні служби визначали національність українських іммігрантів за тими країнами чи місцевостями, звідки вони прибули. Національність «українець» з'явилася в офіційних документах лише після Другої Світової війни. Діти ж українців, народжені в Бразилії, реєструються вже як бразильці.

Австралія

Під час перепису населення 1986 р. 29,9 тис. жителів Австралії відзначили своє українське походження, зокрема 21,9 тис. – повністю українське і 8,0 тис. – частково українське. Припускаючи, що серед 6,8 % австралійців, які не відповіли на запитання щодо етнічності, особи українського походження становлять таку саму частку, як і серед населення, яке зазначало свою етнічність, дослідники вважають, що загальна чисельність українців «п'ятого континенту» має становити понад 32 тис. осіб.

Із числа 29,9 тис. осіб, які відзначили своє українське походження, 45,5 % народилися в Австралії; 31,3 тис. – в Україні; 9,9 тис. – в Австрії і Німеччині; 3,5 тис. – в Польщі; 10,2 тис. – в інших країнах або не вказали, в якій саме.

У другій половині 1980-х років 33,5% українців проживали в штаті Вікторія (адміністративний центр – Мельбурн); 31,2% – у штаті Новій Південний Вельс (Сідней); 15,8% – у штаті Південна Австралія (Аделаїда); 8,6 % – у штаті Квінсленд (Брізбен); 7,2% – у штаті Західна Австралія (Перт); 2,3% – на території Федеральної столиці (Канберра); 1,4 % – у штаті Тасманія (Хобарт); 0,3 % – на Північній території. Понад 85 % українців проживає в п'яти найбільших містах та їхніх околицях – Сідней, Мельбурн, Аделаїді, Брізбені й Перті.

Західна Європа:

Великобританія

У доповіді, представленій у березні 1985 р. парламентові державним секретарем Великобританії з питань освіти й науки лордом Свонном, зазначалося, що чисельність осіб повністю або частково українського походження в цій країні становить 20-30 тис. Дещо іншу цифру називає Союз українців у Британії, який вважає, що кількість українців у Сполученому Королівстві сягає 35 тис. осіб. Більш достовірних даних бракує, оскільки статистика не враховує етнічного походження населення.

Найбільш українські громади проживають в Англії на північному заході (міста Манчестер, Рочдейл, Олдгам, Болтон, Бері та інші), Північному сході (міста Ноттінгем, Лестер, Дарбі та інші), центральному заході (міста Лондон, Федінг, Лютон та інші). Значно менше українців (близько 1 тис. осіб) проживає в південному Велсі, в Сванзій та Кардіфі. Майже немає українців у Північній Ірландії. Найчисельніші українські громади – в Манчестері (понад 2 тис. осіб) і Лондоні (близько 1,5 тис.).

Німеччина

У Німеччині проживає приблизно 20 тис. українців. Українська діаспора тут в основному сформувалася в два етапи: між Першою і Другою світовими війнами й після 1941 р. Відразу після закінчення Першої світової війни багато українців поселилося в Берліні. У 1918 р. тут було створено посольство України, що існувало до 1921 р. Виник ряд українських установ. Українці, зв'язані з цими установами та різними місіями Української Народної Республіки, дали початок українській громаді в Німеччині.

Центральна і Східна Європа:

Польща

За різними оцінками, в Польщі проживає від 250 до 500 тис. українців (в публікаціях найчастіше зустрічається цифра 300-350 тис.). Основна маса українського населення проживає розсіяно в західних і особливо північних регіонах Польщі – Ольштинському, Гданському, Кошалінському, Щецинському та Вроцлавському воєводствах. Українське населення Польщі тісно інтегроване в місцеве соціально-економічне й культурне середовище. Серед польських українців є багато відомих діячів, які працюють у науково-культурній сфері, в різних галузях економіки, промисловості та сільського господарства.

У нинішніх кордонах Польщі українці становлять автохтонну етнічну групу. Їхні предки споконвіку проживали на землях Бойківщини, Лемківщини, Підляшшя, Холмщини, Надсяння, що входять до складу Польщі.

Словаччина

За даними офіційної статистики Словаччини, наприкінці 1995 р. в цій країні проживало 32 тис. осіб українського походження, з них 17,3 тис. (54,1 %) ідентифікували себе як русини і 14,7 тис. (45,9%) – як українці (русини-українці).

СНД

Білорусь

За даними перепису 1989 р. на території Білорусі проживало 291 тис. українців (2,9% всього населення республіки). Найбільш компактно вони розселені в Гомельській (68 тис.) і Брестській (60 тис.) областях. Близько половини українців (45,5%) вважають українську своєю рідною мовою. Крім того, ще 16,4% українців, за даними цього перепису, вільно володіють українською.

Російська Федерація

За даними перепису 1989 р. в Російській Федерації, в основному в містах проживало 4 млн.362,9 тис. українців, що становило 3 % всього населення країни. На думку ряду фахівців, реальна чисельність осіб українського походження в Росії значно більша й оцінюється цифрою від 10 до 20 млн. Частина українського населення Російської Федерації проживає на землях, які українці освоювали самі або спільно з росіянами (Курська й Воронізька області, Кубань, Ставропольський край, Поволжя, Сибір, Далекий Схід).

Приблизно дві третини українців у кінці 1980-х років проживали в європейській частині Росії і трохи більше однієї третини – в азійській (у Сибіру та Далекому Сході). В європейській частині найбільше українського населення було в Центральному економічному районі – 674,8 тис. осіб (2,2% всього населення), зокрема в Москві – 252,7 тис. (2,8 % жителів столиці). Іншим районом найвищої концентрації українського населення був Північний Кавказ – 479,4 тис. осіб (3,2 % населення). Значна кількість українців проживала в Уральському економічному районі – 442,7 тис. (2,1%), в Поволжі 350,7 тис. (2,1%), в Північному економічному районі – 310 тис. (5,1% населення) та в Північно-Західному економічному районі – 292,7 тис. (3,2%), зокрема в Санкт-Петербурзі (тоді ще Ленінграді) – 151 тис. (3,0% жителів міста). Відносно мало українців було у Волго-Вятському економічному районі – 71,3 тис. (близько 0,7 % населення).

Казахстан

Українська діаспора в Казахстані за своєю чисельністю посідає третє місце серед українських громад світу (після української діаспори в Російській Федерації та США). За переписом 1989 р. в Казахстані проживало 896,2 тис. українців (5,4% населення республіки). Згідно з інформацією газети «Українські новини» (Алмати), на початок 1998 р. близько 796 тис. громадян Казахстану самоідентифікують себе з українським етносом. Українці розселені переважно на півночі Казахстану. Значний відсоток їх проживає в Караганді, Астані, Павлодарі, Семипалатинську, Талдикургані, Шортанді й Алмати, а також у місцевостях навколо цих міст.

Першими українцями на казахській землі вважаються заслані до Північного Казахстану (Західного Сибіру) учасники придушеного 1768 р. гайдамацького руху, відомого в історії під назвою «Коліївщина».

Киргистан

Українська діаспора в Киргистані є другою за чисельністю серед країн Центральної (Середньої) Азії – колишніх республік СРСР. За даними Національного статистичного комітету Киргизстану, чисельність українців у цій державі на початок 1997 р. становила 71,2 тис. чоловік. За даними перепису населення 1989 р. в Киргистані проживало 103,3 тис. українців (2,5 % населення республіки). Основними теоріями поселення українців були на той час райони республіканського підпорядкування (47,5 тис. осіб – 4,8 % всього населення), місто Бішкек (34,3 тис. осіб), Ошська (18,4 тис. осіб – 1% населення) та Іссик-Кульська (7,7 тис. осіб – 1,2% населення) області. Тільки 34,1% українців вважали українську мову своєю рідною, ще 5,9% вільно нею володіли.

Азербайджан

За переписом 1989 р. в Азербайджані проживало 32,3 тис. українців, які становили 0,5 % всього населення республіки. Більш як половина їх була сконцентрована в Баку (18,3 тис. або 1,0 % населення столиці). Досить чисельні громади були в Сумгаїті (2,3 тис.) й Гянджі (1,8 тис.), невелика – в Алі-Байрамлі (439 осіб). У Нагірно-Карабаській автономній області проживало 416 українців. Українську вважали рідною мовою 65,3 % осіб, а з українців Баку – 57,8%.

Грузія

За неофіційними даними (оцінки Асоціації українців-жителів Грузії), на початок 1995 р. в цій країні проживала приблизно 41 тис. українців. За даними перепису 1989 р. в Грузії проживало 52,4 тис. українців, що становило 1% усього населення цієї республіки та понад 50% українців Закавказзя. Найбільші скупчення були в Тбілісі (16,1 тис. або майже третина українського населення Грузії), Абхазькій АРСР (11,7 тис.), Аджарській АРСР (5,9 тис.). У міських поселеннях, крім Тбілісі, найбільше українців проживало в Сухумі – 4 тис. (3,4 % жителів міста), Батумі – близько 4 тис. (2,9%), Гаграх – 2,9 тис. (3,8%), Руставі – 2,7 тис. (1,7 %), Кутаїсі – 2 тис. (0,9%), Поті – 1,7 тис. (3,4%).

Більш як половина українців Грузії (53,4%) вважала українську мову рідною, зокрема в Абхазії – 57,6%, в Аджарії – 55,3%, в Тбілісі – 42,6%.

Держави Балтії

Естонія

Згідно з даними Департаменту статистики Естонської Республіки на початок 1995 р. в цій країні проживало 39,6 тис. українців (2,7 % населення). За шість років, що минули від часу перепису населення 1989 р., їхня чисельність скоротилась на 8,7 тис. осіб. За даними перепису населення 1989 р. в Естонії проживало 48,3 тис. українців, які становили 3,1 % всього населення республіки. Половина всіх українців Естонії (24,2 тис.) мешкала її столиці – Талліні, решта – в інших містах на півночі країни. Важали українську мову рідною 44,2% українців Естонії, зокрема в Талліні – 42,1%.

Переважна більшість українців Естонії не є сьогодні громадянами цієї держави, що створює значні труднощі в реалізації ними своїх національно-культурних інтересів і потреб, а також стає на перешкоді підписанню міждержавних угод у цій сфері. Наприклад, українсько-естонської угоди про забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин.

Латвія

За даними Регістру жителів Латвії на 20 лютого 1995 р. в цій країні проживало 69,3 тис. українців, які становили 2,7% всього її населення. Тільки 19,4% з них народилися в Латвії, дві третини приїхали сюди після 1945 р. з України, решта прибула з інших республік колишнього СРСР, головне з Росії. Абсолютна більшість українців є міськими жителями. Майже половина (34,0 тис. осіб) проживає в Ризі, становлячи близько 4,2 % постійних жителів столиці. Понад 70% решти українців сконцентровані в семи інших містах Латвії. Найбільше їх у Лієпаї (близько 6 % городян).

Українці Латвії мають відносно високий рівень освіти. У віці понад 15 років, у розрахунку на одну тисячу, 753 особи мають середню або вищу освіту (у латишів цей показник становить 535, у Росії – 640 осіб), 161 – вищу. У цьому аспекті українців випереджають лише євреї Латвії.

Згідно з даними перепису 1989 р. 33% українців Латвії було зайнято в промисловості, 8,6 % – в сільському господарстві, 8,9% – на будівництві, 6,6 % – в торгівлі, 10,7 % – в транспорті й службі зв'язку, 5,6% – в охороні здоров'я й службі соціального забезпечення, 2,1 % – в науці. Високу питому вагу становили офіцери й прапорщики розміщених на території Латвії частин Радянської Армії. Близько половини українців (49,5 %) вважали рідною мовою українську.

Литва

За переписом населення 1989 р. в Литві проживало 44,8 тис. українців, що становило 1,2% населення республіки. Понад дві третини з них (78,6%) народилися за межами Литви. Майже третина українців (13,3 тис.) проживала у Вільнюсі. Значні громади українців були в Клайпеді (7,8 тис. осіб), Каунасі (5,2 тис.), Шауляї (2,7 тис.), Паневежисі (1,2 тис.), а також в окремих районах Литви – Ігналінському (2,4 тис.), Іонавському (1,3 тис.), Тракайському (1,1 тис.). Українці посідають у Литві друге місце (після євреїв) за часткою осіб, які мають вищу освіту (21,9 %), і перше – за часткою осіб із середньою спеціальною освітою (28,7%).

Українці в Азії та Африці

Китай. До революції 1917 р. в Маньчжурію переселилося понад 20 тис. українських сімей. Найбільша кількість переселенців осіла в Харбіні, місті, заснованому 1898 р. Невдовзі воно стало центром усієї північної Маньчжурії. За непрямыми підрахунками, у 1920-х–1930-х роках у Харбіні проживало понад 15 тис. українців, а всього в Маньчжурії (Харбін, Мукден, Дайрен, Кірін тощо) – від 30 до 40 тис. Вони підтримували тісні зв'язки з «материковою» Україною і з українцями, які проживали на Далекому Сході.

Враховуючи всі українські скупчення в Китаї в 1920-х-1940-х роках (Маньчжурія і передусім Харбін, а також Шанхай, Тяньцзінь і Циндао), загальну кількість українців у цій країні на той час можна оцінювати цифрою в межах від 35 до 50 тис. чоловік.

Говорити про українську етнічність у Китаї як про скільки-небудь помітний фактор нинішньої китайської дійсності важко. Хоча за даними сучасного китайського українознавця професора Хе Жунчана, очевидно, що всі вони цілком асимілювалися і інтегрувалися в суспільне життя цієї країни.

Туреччина

Після розгрому Запорозької Січі частина козаків (близько 10 тис.) змушена була покинути рідні землі й оселитися на території Османської імперії в гирлі Дунаю. Тут вони заснували Задунайську Січ, яка проіснувала до 1828 року.

Через брак необхідних джерел важко встановити точну кількість українців і показати конкретні вияви українського громадського життя в Туреччині протягом 1920-х-1940-х років. Відомо, що за кілька років після закінчення громадянської війни через Стамбул пройшли й певний час проживали в Туреччині понад 300 тис. емігрантів (так званих «білих»), вихідців із Росії. Значну частину цих емігрантів становили українці.

За даними журналу «Тризуб» (1928 р., ч. 22-23), чисельність організованих українців у Туреччині становила у цей час приблизно 450-460 чол. Водночас у доповіді представника Української громади в Туреччині В. Филоновича на 1-й конференції української еміграції в Празі (червень 1929 р.) зазначалося, що в Туреччині перебуває 200-250 українських емігрантів.

Українська громада в Туреччині як один із осередків, що входили до складу Української Головної Еміграційної Ради, проіснувала до кінця 1950-х років. Давні емігранти повмирали, а їхні нащадки (їх було небагато) асимілювалися.

Туніс

На початку 1920-х років в Єгипті й Тунісі недовгий час проживало певне число українців, які з'явилися тут у складі рештків російських армій Денікіна і Врангеля. Зокрема, серед 6 тис. врангельців, що 1921 р. на 34 кораблях дісталися до Тунісу, було близько 2 тис. українців. Їх розмістили в таборах на околицях Бізерти.

Невелика українська колонія (до 300 осіб) протягом 1947-1956 рр. проживала в селищі Бен-Метір (Туніс), де було налагоджене повнокровне суспільне життя. Колонія виникла завдяки ініціативі інженера-будівельника Сидора Тим'яка, який у червні 1947 р. уклав угоду з французькою будівельною фірмою про виїзд українських фахівців і робітників, які перебували в таборах переміщених осіб в Австрії та Німеччині, на будівництво греблі в Тунісі. У 1947-1948 рр. до Бен-Метіру кількома транспортами прибуло 285 українців, поміж них жінки і діти. Спочатку життям поселенців опікувалася технічна рада, а згодом оформилася Українська громада з управою, яка обиралась.

Таким чином, українці упродовж тривалого часу залишали свою Батьківщину й опинялися на короткий час або оселялися на постійне проживання поза межами материнського етнічного регіону. Та незважаючи на це, більшість українців усвідомлює свою приналежність до українського етносу, виокремлюючи себе з-поміж інших етнічних спільнот. Українська діаспора має кілька етапів свого становлення і велике поширення у світі.

Багатогранна сукупна реальність, яку ми означаємо поняттям «**українська діаспора**», характеризується такими рисами:

1) стрижневим моментом поняття «**українська діаспора**» є фіксація факту перебування частини українського етносу за межами території його ядра - України;

2) термін «**діаспора**» підкреслює факт переважно недобровільного розсіяння людей одного етнічного (в нашому випадку – українського) походження;

3) за невеликими винятками, вся українська діаспора, враховуючи те, що вона зазнає постійних впливів з боку інших етнічностей, належить до маргінального прошарку українського етносу;

4) українська діаспора частково розселена компактно, а частково розсіяно, її походження, з одного боку, **автохтонне** (оскільки частина українського населення опинилася у складі інших держав унаслідок територіальних поділів і перерозподілів), з іншого – **іммігрантське**;

5) діаспора становить уже **інтегральну** частину країни поселення, внаслідок чого її члени, на відміну од недавніх іммігрантів, звичайно є громадянами даної країни, які не мають наміру повертатися на історичну батьківщину, прагнучи водночас одержати від останньої допомогу в збереженні своєї етнокультурної ідентичності;

Налагодження, розширення і усіяке зміцнення зв'язків з українською діаспорою не тільки є певним моральним обов'язком України як історичної батьківщини всіх зарубіжних українців, а й має на меті досягнення певних раціональних політичних та економічних цілей. Зокрема, це стосується використання інтелектуального, політичного та економічного потенціалу діаспори для встановлення дружніх і тісних стосунків України з державами проживання зарубіжних українців, посилення ролі, яку відіграє Україна у світовому співтоваристві. У цьому інтереси Української держави й української діаспори цілком збігаються.

Запитання для самоконтролю

1. Визначіть хронологічні рамки основних міграційних потоків українців.
2. Які історичні чинники впливали на «хвилі еміграції» українців?
3. Охарактеризуйте взаємозв'язки України та української діаспори.
4. В яких країнах мешкають найчисельніші українські громади?
5. Назвіть видатних представників української діаспори.

Термінологічний словник

Діаспора – розпорошення, розселення по різних країнах народу, вигнаного обставинами, завойовниками або пануючою владою за межі батьківщини; уся сукупність вихідців з якоїсь країни та їх нащадків, які проживають за її межами.

Маргіналізація – незавершений, неповний перехід людини в нове соціальне середовище, за якою вона втрачає попередні соціальні зв'язки, але ще не може повною мірою пристосуватися до нових умов життя.

Міграція – пересування, переміщення.

Література

1. Вівчарик М. М. Україна: від етносу до нації. – К., 2004.
2. Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Цивілізаційна історія України. – К., 2005.
3. Історія України. Україна крізь віки. Т. 15. – К., 1999.
4. Мала енциклопедія етнології. – К., 1996.
5. Міграційні рухи з Західної України до Західної Канади. – Едмонтон, 2002.
6. Савчук Б. Українська етнологія. – Івано-Франківськ, 2004.

ЛЕКЦІЯ 6

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ: ЕТАПИ Й ОСОБЛИВОСТІ

6.1. Київська держава (Київська Русь)

Формування державності на території України відбувалося протягом тривалого історичного періоду в процесі розпаду первіснообщинного ладу східних слов'ян, який особливо виявився протягом VI-IX ст., в умовах зародження феодальних відносин і переходу до класового суспільства.

Через відсутність письмових джерел не можливо висвітлити точно становлення української державності – *Київської Русі*. Відомо, що у IX ст. в київських землях правили князі *Аскольд і Дир*.

У середині IX ст. виникає держава і в землях словенів, які в 862 р. запросили до себе в якості правителів варягів на чолі з Рюриком. По смерті своїх братів він став єдиновласним князем.

Отже, в IX ст. виникли два окремих державних утворення: слов'янська Київська Русь і слов'яно-фінська Новгородська Русь. Олег, який успадкував владу після Рюрика, підступно вбив Аскольда і Дира в 882 р. і став правити Києвом. Цим самим він об'єднав в єдине ціле Київські і Новгородські землі.

На думку українського історика М. Грушевського, війна і торгівля стали визначальними чинниками українського державотворення в київську добу.

Утвердження Олега в Києві стало вирішальним кроком на шляху державного будівництва в Східній Європі і мало далекосяжні наслідки. Якщо до Олега Руська земля була федерацією племен, то з моменту об'єднання новгородської півночі й київського півдня вона почала свій шлях до централізованої держави із самодержавною формою правління.

Київська Русь в IX - XIII ст. об'єднувала фактично усіх східних слов'ян і була однією з найбільших держав Східної Європи. Її територія простягалася з півночі на південь – від Балтики до Чорного моря, зі сходу на захід – від Волги до Карпат.

Землі Київської Русі були багаті на родючі ґрунти, в лісах водилося безліч дичини. Це давало змогу слов'янам вести осілий спосіб життя. Територія держави охоплювала величезний простір, хоча кількість людей, які тут проживали, залишалася невеликою. Така кількість населення і велика територія значною мірою зумовила специфічність функціонування державного утворення східних слов'ян. *Головне завдання такої держави полягало в тому, щоб утримати й захистити величезні території, а не нападати й завойовувати інші землі. Згадані природні й демографічні фактори не давали можливості князям Київської Русі створити потужну, централізовану державу.* Багаті природні ресурси й відносна слабкість слов'янської держави приваблювали агресивних сусідів, які постійно зазіхали на землі східних слов'ян.

Заслуговує на увагу і географічне положення українських володінь. Вони межували з Європою і Азією, **неслов'янським півднем і слов'янськими народами півночі**. Київська Русь відчувала на собі впливи Візантії, Хозарського каганату, Сарматії тощо. Українські землі були захисним бар'єром для Європи від диких кочових азійських орд.

До перших князів Київської Русі відносять *Олега* (882-912 рр.), *Ігоря* (912-945 рр.), *Ольгу* (945-964 рр.) і *Святослава* (964-972 рр.).

Розквіт Київської держави припадає на правління *Володимира Великого* (980-1015 рр.) і *Ярослава Мудрого* (1019-1054 рр.).

Київська держава не була чітко централізована. За формою правління вона вважалася **ранньофеодальною монархією**, яка ґрунтувалася на принципі **сюзеренітету–васалітету**. Київські князі вважалися головними тобто **великими князями** всієї держави. З розвитком феодальних відносин між київськими і місцевими князями укладалися **міжкнязівські договори (христоцілувальні грамоти)**.

Очолював Київську Русь **великий князь**. Він уособлював законодавчу і виконавчу владу. Будучи главою адміністрації, він виконував також функції воєначальника. Великий князь вершив і судочинство. Порядок престолонаслідування не регламентувався жодними нормами. Вважалося, що старший син успадковував владу. Це звалося **принципом «отчини»**.

Діяльності князя допомагала **рада бояр**, яка не мала юридичного оформлення, але впливала на князівську політику. До ради входили наймогутніші феодалі-землевласники, які мали посади в державному апараті, а також представники вищого духовенства. Разом з ними великий князь обговорював питання зовнішньої і внутрішньої політики. Боярська рада виконувала також судові функції, брала участь у вирішенні військових, фінансових та інших питань. За відсутності князя рада самостійно керувала державою, а після його смерті встановлювала владу майбутнього правителя.

У разі потреби князі скликали **віча**. Віча – це збори місцевого населення, в яких брали участь чоловіки, крім холопів. Віче розглядало питання війни і миру, запрошення або вигнання князів, обирало або усувало представників адміністрації, судового й військового управління тощо. Перша згадка про віче в літописі датується 997 р. Тоді на Київщині князь скликав віче. Проте не в усіх містах віче виконувало однакову роль. Так, у Новгороді його роль була вагомішою, ніж у Чернігові. З розвитком феодалізму роль віче поступово втрачається.

За часів Київської держави існували дві системи управління: **десяткова і двірцево-вотчинна**. Десяткова впливала з військової організації. Тисяча

втратила реальний матеріальний зміст і стала територіальним поняттям – округом, який очолював тисяцький. Він був керівником військових сил округу, здійснював поліцейську, судову, фінансову владу. Тисячі поділялися на сотні, які очолювали сотські, що виконували адміністративно-фінансові і судові функції.

Двірцево-вотчина система управління утворилася при дворі князя. Чиновники княжого двору стали виконувати доручення князя, що мали загальнодержавне значення і не належали до їхніх безпосередніх обов'язків при дворі.

На місця посилялися представники центральної влади – **намісники і волостелі**. Вони відали адміністративно-судовими справами. Селами управляли старости, яких обирали селяни.

Зазначимо, що протягом IX-XIII ст. влада пройшла складну трансформацію. Спочатку виникла **дружинна форма** державності. Її особливість полягала в тому, що дружина в руках князя була засобом примусу й управління, збору данини, захисту інтересів країни від ворогів, підкорення нових земель. Стосунки між князем і дружиною були неоднозначні: дружині не можна було наказувати, її потрібно було переконувати. Так, князь Ігор був змушений слухатися дружини. Княгиня Ольга була більш незалежною від дружинників. Історики вважають, що в добу Володимира Великого дружинна форма державності відходить в минуле. Дружина виконувала лише військові функції і вже не була фактором політичного життя, апаратом управління і судочинства. Відбувається процес її розшарування, з'являється прошарок бояр, які стають правлячою суспільною групою.

У добу розквіту Київської держави формується **централізована монархія**. Носієм монаршої влади був київський князь, який мав необмежені можливості в прийнятті рішень в питаннях внутрішньої і зовнішньої політики.

У період феодалної роздробленості з'явилася **федеративна монархія**. Долю країни вирішував не великий князь, а група найвпливовіших місцевих князів.

Отже, в процесі формування Київської Русі можна простежити такі етапи:

- 1) княжіння східних слов'ян;
- 2) утворення первісного ядра давньоруської держави - Руської землі (Київщина, земля полян);
- 3) формування південного та північного ранньодержавних утворень;
- 4) об'єднання Київського і Новгородського князівств в єдину державу з центром у Києві.

У середині XII ст. на території колись єдиної могутньої країни утворилося 15 удільних князівств. Початок **удільному устрою** поклав Ярослав Мудрий, запропонувавши спільне управління державою всім князівським родом. Це був необачний хід, що позбавляв владу великого князя економічної основи й посилював його залежність від уділів.

Серед причин розпаду Київської Русі були такі: 1) величезні простори держави, до складу якої входило більш ніж 20 різних племен і народностей, що приводило до труднощів управління; 2) недосконалість державного апарату і системи престолонаслідування сприяли відцентровим тенденціям окремих племен і народностей; 3) негативні наслідки для Київської держави мав занепад торгівлі.

Занепад Київської Русі довершив напад монголо-татарських орд. Феодальна роздробленість притаманна розвитку майже всіх феодальних країн.

Період існування Київської держави займає важливе місце в історії України. Головний осередок державності сформувався на землях сучасної України, а її основою стало Середнє Подніпров'я з Києвом, який перетворився на центр об'єднання слов'ян і столицю країни. Заснували цю державу ті, хто здавна проживав в українських землях у VI-VIII ст. – це **поляно-антська народність**, яка була генетичним ядром майбутньої української нації і називалася «Руссю».

Після розпаду Русі національні державницькі традиції не було втрачено, їх перейняла спадкоємниця Київської Русі – **Галицько-Волинська держава**.

6.2. Галицько - Волинська держава

Галицько-Волинське князівство – друга після Київської Русі велика держава на українській землі, збудована українцями, яка об'єднала майже усю українську етнографічну територію.

Галицько-Волинське князівство постало на заході колишньої Київської Русі.

Формування Галицького князівства почалося у другій половині XI ст. Цей процес пов'язаний з діяльністю онука Ярослава Мудрого – засновника галицької династії князів *Ростислава Романовича*. Після його смерті в 1067 р. Галичину було поділено на три князівства, якими правили його сини. *Рюрик* отримав Звенигород, *Володар* – Перемишль, *Василько* – Тербовлю. Через деякий час сину Володара князю Васильку (1123-1153 рр.) за допомогою чесних і нечесних засобів вдалося підпорядкувати своїй владі все князівство. Галицьке князівство настільки зміцніло, що

могло протистояти тогочасним європейським країнам. Проте розквіт князівства припадає на добу правління сина Василька князя *Ярослава Осмомисла* (1153-1187 рр.). Він розширив кордони князівства на південь аж до гирла Дунаю. Забезпечуючи собі мир і процвітання, Ярослав Осмомисл підтримував дружні стосунки з угорцями і Німеччиною. Водночас з економічним і політичним зміцненням Галичини зростало і галицьке боярство, яке намагалось здобути вплив на управління державою.

По смерті Ярослава почався хаос. За правління його сина *Володимира* (1187-1198 рр.) в князівстві точилася постійна війна за владу між князем і боярами. Володимир був повністю залежним від могутніх галицьких бояр. Він був останнім князем з династії галицьких Ростиславичів.

У 1199 р. волинський князь *Роман Мстиславович* (1173-1205 рр.) об'єднав Галичину і Волинь і створив *Галицько-Волинську державу*. Столицею її був Галич, а з 1272 р. – Львів. У внутрішній політиці Роман зосередив увагу на зміцненні княжої влади, тобто ослабленні бояр. Проте найбільшої слави він зажив через успішні військові походи проти Литви і Польщі. Завершенням цих успіхів було здобуття Києва і включення його у сферу своїх впливів.

Після смерті Романа західноукраїнські землі знову потрапили в смугу розбрату і князівсько-боярських міжусобиць. Найбільшої гостроти боротьба феодалних угруповань досягла при малолітніх синах Романа – *Данилові* і *Василькові*. Настав тривалий період громадянської війни. Підпорою Романовичів були тільки волинські бояри. За таких обставин молоді Данило й Василько почали «збирати» землі, якими володів їхній батько. Насамперед Данило утвердився на Волині (1221 р.), в 1238 р. оволодів Галичем, а у 1239 р. – Києвом. Тільки в 1245 р. він остаточно зміг підкорити собі Галичину.

Головною зовнішньополітичною проблемою князя Данила були монголо-татари, які 1241 р. пройшли Галичиною і Волинню. Внаслідок мудрої державної політики Данило фактично не підкорився владі Золотої Орди. Він підтримував контакти з папою римським Інокентієм, погодився на унію, прийняв від папи королівську корону і 1253 р. став першим українським королем. *Данило Галицький* встановив дружні стосунки з Польщею і Угорщиною, а литовські князі вважали за честь посватати своїх дітей за Данилових сина і доньку.

У 1264 р. після майже 60-річної політичної діяльності Данило помер. В українській історії він посідає особливе місце як один з найвидатніших правителів. Він успішно боронив галицько-волинські землі від зазіхань з боку поляків і угорців. Подолавши могутність бояр, він добився піднесення соціально-економічного і культурного рівня своїх володінь до одного з найвищих у Східній Європі.

Протягом 100 років після смерті Данила на Волині й Галичині не відбулося особливо помітних подій. На Волині правив його брат Василько, в Галичині – син Данила князь *Лев* (1264-1301 рр.). По смерті Василька правити став його син *Володимир* (1270-1289 рр.), який приділяв головну увагу не військовим походам, а наукам і освіті. Після смерті Лева на Галичині і Волині князував його син *Юрій*. Останніми ж галицько-волинськими володарями були два сини Юрія – *Андрій* і *Лев*, останні українські князі з династії Романовичів. Померли вони майже одночасно у 1323 р. Усі наступні правителі галицько-волинських земель аж до остаточного захоплення поляками Галичини 1349 р. були чужинцями.

Особливістю суспільного ладу було те, що в Галицько-Волинському князівстві утворилася численна група впливового боярства, в руках якої зосередились майже всі земельні володіння. У Галичині зростання **боярського землеволодіння** випереджувало створення **князівського домену**. На Волині, навпаки, водночас з боярським розвивалося і **князівське доменіальне землеволодіння**. Такий стан склався тому, що в Галичині раніше, ніж на Волині, визріли економічні й політичні передумови швидкого зростання великого феодального володіння. Князівський домен почав зміцнюватися тоді, коли переважна частина общинних земель була захоплена боярами і для князівських володінь кількість вільних земель стала обмежена.

Провідну роль серед феодалів Галицько-Волинського князівства виконувало старе галицьке боярство – **«мужі галицькі»**. Їх сила постійно зростала. У XII ст. «мужі галицькі» виступають проти будь-яких спроб обмежити їхні права на користь князівської влади і зростаючих міст.

Звертає на себе увагу той факт, що в державному устрої Галицько-Волинського князівства тривалий час був відсутній поділ на уділи. Оскільки галицько-волинські князі не мали широкої економічної і соціальної бази, їхня влада виявилася нетривалою. Як правило, князівська влада передавалася за спадком старшому сину, а взаємини між членами князівського дому будувалися на принципах васалітету.

Галицько-волинські князі мали повноваження в адміністративній, військовій, судовій та законодавчій сферах. Вони призначали чиновників, надавали їм земельні наділи, збирали податки, карбували монету, розпоряджалися казною тощо. Князі формально були головнокомандувачами війська. Вони могли видавати грамоти щодо різних питань управління. Незважаючи на свій авторитет і владу, князі фактично залежали від боярства, яке, в свою чергу, використовувало князя як знаряддя для охорони своїх інтересів.

Бояри здійснювали свою владу за допомогою ради бояр. Склад, права, компетенція ради не були точно окреслені. **Боярська рада** скликалася, здебільшого за ініціативою самого боярства. Князь не мав права скликати раду за своїм бажанням, не міг видавати жодного акту без згоди боярської ради. Цей орган, не будучи формально вищим органом влади, фактично правив державою.

Інколи у надзвичайних ситуаціях галицько-волинські князі скликали **віче**. Але воно не було постійною установою і не відігравало вирішальної ролі, тому що відчувало тиск з боку феодальної верхівки.

У Галицько-Волинському князівстві раніше, ніж в інших українських землях, виникло **двірцево-вотчине управління**. У системі цього управління провідне місце посідав **дворецький**, який заступав князя в адмініструванні, війську, суді.

Територія держави спочатку ділилася на **тисячі** й **сотні**. Поступово **тисяцькі** й **сотські** зі своїм управлінським апаратом входили до складу двірцево-вотчинного апарату князя, виникли посади **воєвод** і **волостелів**. Відповідно землі було поділено на воєводства і волості. У дрібних общинах обирали старост, у містах правили призначені князем посадники.

Після занепаду Києва Галицько-Волинське князівство слугувало опорою української державності. Воно перейняло і зберегло політичні й національно-культурні традиції Київської Русі. Саме Галицько-Волинська держава стала спадкоємницею Київської держави. Галицько-Волинське князівство оберігало протягом 150 років західноукраїнські землі від агресії з боку поляків і угорців, а також зберігало в українців почуття культурної та політичної ідентичності.

6.3. Козацько-гетьманська держава (сер. XVII – кін. XVIII ст.)

Формування української національної держави у 1648-1657 рр. є дуже складною проблемою в українській історіографії. Піднявшись 1648 р. на визвольну війну під проводом гетьмана **Б. Хмельницького**, український народ вигнав з рідної землі польську адміністрацію, що потягнуло за собою необхідність негайного створення власної національної держави.

Її організаторами стали козацька старшина та українська шляхта. Вони взяли за побудову своєї держави з перших же днів війни. Уже в травні 1648 р. з багаточисельних джерел до Польщі почали знаходити відомості, що **Б. Хмельницький** створює удільне князівство зі столицею у Києві, а себе титулує князем Русі. На початку лютого 1649 р.

Б. Хмельницький повідомив комісарів польського короля про свій намір створити незалежну українську державу.

Перед українською державою відразу постали два завдання: **внутрішнє** – *забезпечити нормальне функціонування економічної системи, правопорядок, захист українського народу; зовнішнє* – *захист незалежності і територіальної цілісності*.

Ознаками прояву державної влади в Україні тоді були: **органи публічної влади, територіальний поділ, введення своєї податкової системи**.

Формування української держави здійснювалося в обставинах ведення бойових дій, що обумовлювало її форму, тобто: феодална верхівка пристосовувала для виконання державних функцій вже готову, перевірену на практиці **військово-адміністративну, полково-сотенну** організацію козацтва. В екстремальних умовах війни, коли потрібно було максимально об'єднати та мобілізувати на боротьбу увесь народ, ця організація стала не тільки загальною для всіх повстанських сил, але й єдиною політико-адміністративною та судовою владою в Україні. Їй не була підвладна тільки церква. *Мова йде про військово-адміністративну владу Запорізької Січі, яка стала моделлю відновленої української держави*.

Зауважимо, що елементи української національної державності одержали правове оформлення і закріплення у *Зборівському* (1649 р.) і *Білоцерківському* (1651 р.) договорах, які гетьман Б. Хмельницький уклав з Річчю Посполитою.

Характерно, що повноваження органів публічної влади було покладено на органи управління реєстровим козацтвом. Система цих органів складалася з **триступеневого уряду: генерального, полкового і сотенного**.

Формально вищим органом влади в цей період вважалася **Військова рада**. Але вона не була постійно діючим органом й скликала для розв'язання найважливіших питань життя України, ведення війни, обрання генерального уряду.

Реально вища влада належала **генеральному урядові**, повноваження якого поширювалися на всю територію України. Генеральний уряд – **це гетьман і рада генеральної старшини** при гетьмані.

Гетьман був главою України і мав титул **«ясновельможний»**. Він наділявся широкими державовладними повноваженнями для виконання політичних, військових, фінансових і судових функцій. Гетьман видавав **універсали** – загальнообов'язкові нормативні акти. Від нього також залежало скликання ради – військової і генеральної старшини. Він був головнокомандувачем і вищою судовою інстанцією. *Першим гетьманом незалежної України став Б. Хмельницький*. Проте польський король

деякий час залишався сюзереном, а Б. Хмельницький – його васалом. Слід пам'ятати, що відносини сюзеренітету-васалітету – це вільна служба і вона аніскільки не принижувала васала.

Як і в Запорізькій Січі генеральні старшини очолювали окремі галузі управління і мали титули **«вельможні»**. Генеральний обозний, генеральний осавул, генеральний хорунжий керували військовими справами, відповідали за боєдатність збройних сил, їх матеріальне забезпечення. Генеральний обозний був першим державцем після гетьмана. Генеральний бунчужний був головним охоронцем знаків гідності гетьмана і військових з'єднань, виконував окремі доручення гетьмана. Генеральний писар керував зовнішніми справами, йому підпорядковувалася канцелярія. Генеральний суддя (спочатку один, а згодом - двоє) очолював вищий судовий орган – апеляційну інстанцію для полкових і сотенних судів.

Отже, генеральний уряд був головним розпорядчим, виконавчим і судовим органом української держави.

На місцях правили **полкові й сотенні уряди**. Полковий уряд складався з **полковника і полкової ради**, яка обирала **полкову і сотенну старшину**. Полкова рада первісно мала велику владу. При необхідності вона могла перешкодити свавіллю полковника і навіть усунути його. Сотенний уряд був репрезентований сотником і його помічниками.

У великих містах правили **виборні міські старшини**, а в селах – **сільські отамани**. У великих упривілейованих містах влада належала **магістратам**.

Україна мала своє військо, чисельність якого постійно коливалася. Загалом у 1648-1654 рр. армія гетьмана Б. Хмельницького сягала 300 тис.

Територія української держави наприкінці війни охоплювала Лівобережжя, частину Правобережжя та Степу і складала приблизно 200 тис. км². Б. Хмельницький називав її за старою назвою – **Руська земля, Русь**. Столицею української козацької держави часів визвольної війни був **Чигирин**.

Колишні польські воєводства, звідки було вигнано польську адміністрацію, поділялася на **полки й сотні**, які з літа 1648 р. вважалися територіальними одиницями й охоплювали не тільки козаків, а й усе населення, яке проживало на їх території. Наприклад, за Зборівським договором землі вільної Наддніпрянської України ділилися на три воєводства – Київське, Брацлавське і Чернігівське. Вони поділялися на 16 полків і 272 сотні. У 1650 р. полків було вже 20.

Зауважимо, що сама Запорізька Січ складала самостійну адміністративно – територіальну одиницю.

На думку українських істориків, полково-сотенний устрій – це істотний елемент саме української державності, притаманний їй єдиній. Тільки в Україні полково-сотенна організація зосереджувала військову, адміністративну і судову владу. Вона проіснувала 135 років до 1783 р., коли російський царизм знищив українську державність.

Для матеріального забезпечення державного будівництва було запроваджено податкову систему. Податки платило все населення України, за винятком реєстрових козаків. У цей час в країні пробували запровадити власну грошову систему.

Українська держава створювалася на основі ідеології української національної державності, що вже склалася. Ця ідеологія виходила не тільки з розуміння необхідності розбудови власної держави, але й усвідомлення здібностей та можливостей українського народу створити таку державу. Козацтво, яке було провідною силою національно-визвольної війни 1648-1657 рр., обрало **концепцію «козацького панства»**, козацької держави, яка базувалася на ідеях **козацької соборності**.

Б. Хмельницький намагався синтезувати ідеї козацької соборності з традиціями старої українсько-руської державності. Звідси виходило його прагнення утворити **Руське князівство**.

*Особливості української державності полягали ще й в тому, що тут існувала виборність народом органів публічної влади. Це нагадувало республіканські форми правління. Політичну організацію, що склалася на звільненій українській території 1648-1657 рр., сучасники називали українською козацькою державою і **Військом Запорозьким**, або Хмельниччиною. Більшість вчених використовують назву **Гетьманщина**.*

Іноземні держави розглядали Україну як повноправного суб'єкта міжнародних відносин і охоче вступали з нею в договірні стосунки. У 1648-1657 рр. Україна підтримувала постійні дипломатичні зв'язки з Валахією, Молдавією, Трансільванією, Туреччиною, Угорщиною, Московією. У ті ж роки вона встановлює зв'язки з Австрією, Англією, Венецією, Персією, Францією, Швецією.

Зауважимо, що формування української держави у 1648-1657 рр. не завершилося через відсутність сприятливих умов. Молода козацька країна знаходилася в оточенні агресивних сусідів, що не давало гарантії збереження самостійного державного існування.

Справжнім випробуванням для української державності стали Переяславські домовленості й «Березневі статті» 1654 р. Україна самотужки не могла протистояти Польщі й захистити здобутки

національно-визвольної війни, початої 1648 р. Безвихідь геополітичної ситуації штовхала гетьмана Б. Хмельницького у бік Москви.

Після смерті Б. Хмельницького 1657 р. починається занепад української держави, який був спричинений як внутрішніми факторами (боротьба різних угруповань козацької старшини за владу в Україні), так і зовнішнім втручанням в українські справи з боку Московії, Польщі й Туреччини. У 1660 р. сталося ще одне лихо в країні – склалися передумови розколу України, які остаточно сформувалися у 1663 р. Держава розкололася (в тому числі через втручання Московії і Польщі) на *Лівобережну* і *Правобережну* частини. Колись єдину Україну було поділено по Дніпру. *Верхівка Правобережної України більше схилилася до Польщі, Лівобережної – до самодержавної Московії.* Відцентрові тенденції набули організаційно-державного оформлення, тому українська держава як єдиний суспільно-політичний організм перестала існувати. На її теренах формувалися два державних утворення з окремими урядами, військами, фінансами, політикою тощо.

Протиприродність розділу Лівобережжя й Правобережжя була очевидною. Українці не бажали миритися з ним і проголошували об'єднання цих земель, коли була змога, хоча б на короткий час: у 1668 р. – при гетьмані П. Дорошенко, у 1676 р. – при І. Самойловичі, у 1704 р. – при І. Мазепі. У дійсності населення цих земель підтримувало постійні зв'язки (родинні, економічні, культурно-мовні, політичні).

6.4. Українська Центральна Рада

З перших днів Української революції 1917-1920 рр. в Україні відбувалося згуртування національних сил, що привело до утворення загальноукраїнського громадсько-політичного центру, який очолив масовий народний рух. Офіційною датою заснування і початком історії *Центральної Ради* є 3-4 березня 1917 р. Офіційне діловодство ЦР розпочалося з 9 березня, коли обговорювалося питання про виготовлення печатки для неї.

ЦР виникла на хвилі революційної боротьби. Вона ставила перед собою завдання перебудови тодішнього суспільного ладу, виходячи з невід'ємного права українського народу на самовизначення і відродження багатовікової державницької традиції.

Головою ЦР було обрано видатного українського історика і громадського діяча *М. Грушевського*. Значний вплив на політику ЦР справляли соціалістичні і соціал-демократичні сили українського політичного середовища.

Найближче завдання для нової української влади – добитися від Тимчасового уряду Росії широкої автономії для України у складі Російської федеративної демократичної республіки; вирішити аграрне питання на користь українських селян; закінчити Першу світову війну.

Першим кроком на шляху оформлення державності стало скликання у Києві 5-7 квітня 1917 р. **Всеукраїнського Національного Конгресу**. В його роботі взяли участь делегати від демократичних організацій України, а також представники від Петрограда, Москви, Криму і Холмщини. Значення цього загальноукраїнського форуму полягало в тому, що він закріпив ідеологічні й організаційні основи руху, який прагнув виступити за національно-державне будівництво і скласти альтернативу проросійській фінансовій та промисловій буржуазії, а також ліворадикальній партії більшовиків та її симпатикам.

У документах, ухвалених Конгресом, відзначалися такі основні цілі українського національного руху: широка національно-територіальна автономія України у складі Російської федеративної демократичної республіки; забезпечення прав національних меншин, які проживали тоді в Україні; допуск представників ЦР для участі в майбутніх переговорах з Німеччиною тощо.

Важливим рішенням Конгресу було доручення ЦР розпочати організовувати крайові Ради й поступово установлювати українську владу на місцях, а також те, що кордони автономії мали бути визначені на підставі етнографічного принципу.

Вважається, що відправною точкою організації роботи ЦР було рішення Національного Конгресу, згідно з яким Центральна Рада мала розвиватися як національний парламент. Незабаром розгорнули свою роботу президія і постійні комісії ЦР. Конгрес зобов'язав ЦР забезпечити правову основу своєї діяльності. Першим узагальнюючим документом, який регламентував діяльність ЦР, став «Наказ Українській Центральній Раді» від 5 травня 1917 р. Він юридично закріплював уже існуючий порядок, визначав повноваження і механізм функціонування загальних зборів ЦР та її **Комітету (потім Малої Ради)**, комісій, секретарств, канцелярії тощо.

Відносини між ЦР і Тимчасовим урядом були досить напруженими. Незважаючи на чисельні офіційні й приватні контакти взаємовідносини двох державних інституцій України і Росії постійно погіршувалися. Головна причина – небажання Тимчасового уряду задовольнити вимогу політичної автономії України. Хоч Тимчасовий уряд і декларував свою демократичність, щодо України він продовжував проводити стару колоніальну імперську політику.

У цій ситуації ЦР намагалася заручитися широкою соціальною підтримкою. Вона наполегливо проголошувала себе виразником інтересів народних мас. Лідери ЦР вміло використовували могутнє патріотичне піднесення українців, вимагаючи, зокрема ліквідації будь-яких обмежень стосовно української мови та культури в суспільно-політичному житті.

У протистоянні з внутрішніми й зовнішніми ворогами ЦР здобула важливу підтримку з боку скликаних у Києві у травні 1917 р. **Всеукраїнських з'їздів: військового, селянського і робітничого.**

Коли 1 червня 1917 р. ЦР отримала офіційну відмову Тимчасового уряду Росії на свої вимоги, вона, прагнучи закріпити за собою й на майбутнє керівництво національним рухом та враховуючи революційні настрої мас, 10 червня 1917 р. видала **I Універсал** – державно-правовий документ у формі звернення до народу. У **I Універсалі** проголошувалася суверенність українського народу на своїй землі, автономія України у складі Російської демократичної федеративної республіки. У ньому містилося до того ж положення про відмову передавати будь-які кошти до Петрограду. З появою **I Універсалу** лідери ЦР вирішили прискорити роботу над проектом **Української Конституції («Статут автономної України»)**.

Центральна Рада проявила себе у **I Універсалі** як влада, встановлена українським народом, здатна керувати і правити ним, а тому її постанови і накази підлягали обов'язковому виконанню українським загалом.

Крім того, **I Універсал** викликав до життя 28 червня таку державну інституцію, як **Генеральний Секретаріат** України, який мав реалізувати положення **Універсалу**. Генеральний Секретаріат вважається урядом країни. Його очолив **В. Винниченко**.

Тим часом російський уряд вже відкрито чинив перешкоди на шляху відродження української державності. Після переговорів у Києві між обома сторонами ЦР змушена була піти на суттєві поступки в питанні про автономію України. У виданому 3 липня 1917 р. **II Універсалі** ЦР відмовлялася від автономії України і погоджувалася винести це питання на **Всеросійські Установчі збори**. За це Тимчасовий уряд погодився визнати як свій крайовий орган **Генеральний Секретаріат**, який був підзвітний комітету ЦР – **Малій Раді**.

Уже 29 липня Мала Рада затвердила **«Статут Генерального Секретаріату»**, який **М. Грушевський** назвав Конституцією України.

Загалом робота над Конституцією України як автономної частини Росії демократичної республіки розпочалася після проголошення **II Універсалу**. У червні 1917 р. було утворено комісію у складі 100 осіб. Результатом її

роботи став *«Статут про державний устрій, права і вольності УНР»*, який було ухвалено 29 квітня 1918 р. Ця Конституція складалася з 8 розділів і 85 статей. *За нею УНР проголошувалася єдиною і нероздільною. Вона проголошувала рівність усіх громадян, свободу слова, преси, спілок, місця проживання. В основу формування вищих органів влади було покладено принципи розподілу органів влади – на законодавчу (Всенародні збори), виконавчу (Рада Народних Міністрів), судову (Генеральний суд).*

Отже, Конституція ЦР мала демократичний характер, була міцною правовою основою держави, фундаментом для всього законодавства України, створення демократичної країни.

Тимчасовий уряд Росії блокував поступ української державності не тільки на політичному, але і на законодавчому рівні. Так, «перша Конституція України» від 29 липня 1917 р. проіснувала недовго. Російський уряд перетворив її на *«Інструкцію Тимчасового уряду Генеральному Секретаріату»* від 4 серпня 1917 р. «Інструкція» суттєво обмежувала повноваження Генерального Секретаріату як територіально (його юрисдикція поширювалася лише на п'ять губерній: Київську, Подільську, Полтавську, Волинську та Чернігівську), так і функціонально (замість 14 генеральних секретарів залишилося 9). Тимчасовий уряд ухвалив цей документ, навіть не порадившись з ЦР. Незважаючи на це, ЦР погодилася з його змістом.

Зауважимо, що ЦР до жовтня 1917 р. намагалася проводити політику наповнену конкретним змістом у роботі раніш утворених інституцій. Наприклад, Генеральний Секретаріат під час проведення 30 засідань розглянув 100 конкретних питань зовнішнього і внутрішнього життя України. Серед них були питання фінансів, судоустрою, військового будівництва.

Остання проблема вважалася вкрай гострою і подразливою в політиці ЦР. *Відомо, що і М. Грушевський, і В. Винниченко нехтували важливістю створення власних боєдатних Збройних сил України.* Дійсно, після Лютневої революції 1917 р. каталізувався процес самоорганізації солдатів-українців в окремі частини, які прагнули перебувати в одному культурно-мовному середовищі, а також виконувати військову повинність на Батьківщині.

Тимчасовий уряд усіляко гальмував процес українізації військових частин, а в червні 1917 р. взагалі заборонив його.

Важливою подією стала робота і рішення Всеукраїнського військового з'їзду травня 1917 р. Під час гострих дебатів вдалося ухвалити резолюцію про те, що по закінченні війни буде ліквідовано постійну армію і замінено її на міліційну. Уже II Всеукраїнський військовий з'їзд червня 1917 р. вимагав від російського уряду почати широку українізацію армії і

флоту. Активну позицію в цьому питанні займав **Український генеральний військовий комітет (УГВК)** на чолі з *С. Петлюрою*.

На початку 1918 р. УЦР перейшла від концепції українізації війська до формування армії міліційного типу. До кінця березня 1917 р. в ній нараховувалося 15 тис. вояків. Планувалося відкрити Академію національної армії, інструкторську школу для підготовки старшин, робилися спроби сформувати вісім територіальних армійських корпусів тощо. Було реорганізовано Генштаб, затверджено «Тимчасовий закон про флот УНР».

Визначити реальну чисельність війська ЦР наприкінці квітня 1918 р. складно. Вона коливалася на позначці 30-33 тис. без урахування підрозділів українського Чорноморського флоту.

Після більшовицького перевороту в Петрограді в жовтні 1917 р., коли було повалено Тимчасовий уряд, різко загострилася ситуація в Києві. *Тут діяли три політичні сили: ЦР, Рада робітничих і солдатських депутатів, якою володіли більшовики, Штаб Київської Військової Округи, що представляв колишній Тимчасовий уряд.* ЦР спочатку доброзичливо поставилася до більшовицької влади, сподіваючись порозумітися з нею. Згодом вона змінила своє ставлення до неї на негативне. Більшовики планували повалити ЦР. Вона вважала, що єдиним виходом в цій ситуації є набуття нею статусу фактичного, законно-правового органу. У **III Універсалі** ЦР від 7 листопада 1917 р. проголошувалося утворення демократичної **Української Народної Республіки**, що була автономною складовою частиною небільшовицької Росії. Так, восени 1917 р. Україна майже здобула незалежність, проте вона не усвідомлювалась і психологічно ще не сприймалася широким українським загалом і українськими соціалістами.

Ухвалені ЦР Універсали містили положення про організацію місцевої влади. Втім тут не вдалося досягнути реальних успіхів. Причина – несприятлива політична ситуація, перешкоджання державотворчим устремлінням українців з боку Росії, а також невизначеність самої системи інституцій, які мали закласти фундамент місцевої влади. Так, ЦР намагалася об'єднати органи місцевого самоврядування з широкими правами і повноваженнями з керівництвом всією системою самоврядування в масштабах країни Генеральним секретарством внутрішніх справ. Про це йшлося у III Універсалі ЦР.

Ситуація ускладнювалася тим, що органи місцевого самоврядування в своїй більшості були успадковані ще від Російської держави. Вони часто конфліктували з губернськими і повітовими комісарами ЦР. Місцева влада діяла за власним розсудом без механізму взаємодії і точного розмежування сфер впливу. Справу ускладнила легалізація IV Універсалом системи рад

робітничо-селянських і солдатських депутатів, які не можна було ігнорувати. Зазначимо, що чимало цих рад перебували під впливом більшовиків, які були ворогами ЦР.

Органам місцевого самоврядування бракувало коштів для здійснення своїх повноважень і реального впливу на місцеве життя, а також належної правової бази.

На початку березня 1918 р. ЦР затвердила новий адміністративно-територіальний устрій України, поділивши її на 30 земель. Реорганізація місцевої влади мала відповідати новим умовам життя, але ЦР не встигла це реалізувати.

Цікаво, що і Конституція ЦР від 29 квітня 1918 р. надавала землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, проголошувала принцип децентралізації. Вона впорядковувала взаємовідносини самоврядування з державною адміністрацією. Ради і Управи громад, волостей і земель мають владу на місцях, а міністри УНР тільки контролюють її діяльність, не втручаючись у справи.

*Якщо до кінця листопада 1917 р. більшовицький уряд Радянської Росії вів проти УНР в основному ідеологічну війну, то з 6 грудня між Україною і Росією почався збройний конфлікт. Війну розв'язали російські більшовики. Це була **I українсько-більшовицька війна**. Їх головною метою було повалення влади ЦР, встановлення в Україні влади рад, підконтрольній Москві, а також економічний грабунок українських промислових і сільськогосподарських ресурсів.*

Не маючи можливості протистояти натиску більшовицького війська, після довгих дебатів Мала Рада 9 січня 1918 р. прийняла **IV Універсал**, що проголошував незалежність України. На жаль, цей важливий юридичний акт було проголошено надто пізно, коли кульмінаційний момент українського національного руху вже був пройдений. У середині січня радянську владу було встановлено в Миколаєві, Одесі, Херсоні та інших містах України.

Щоб затримати наступ радянських військ під командуванням М. Муравйова на ділянці залізниці Гребінка – Крути, С. Петлюра 16 січня (старий стиль) 1918 р. надіслав студентський курінь, сформований з київської молоді, студентів вузів і гімназистів старших класів – загалом 420 осіб. Вони стійко трималися. Героїчні **захисники Крутів** своє завдання виконали, затримавши на кілька днів радянські війська, які наступали на Київ.

Під Крутами було вбито 250 юнаків, 30 студентів і 10 старшин. Коли закінчилися набої, героїчні захисники Крут забрали вбитих та поранених і відступили. Пізніше в Києві вбитих було поховано.

Проти Центральної Ради повстали робітники столичного заводу «Арсенал». Повстання було придушене, але втримати Київ не вдалося. 26 січня 1918 р. радянські війська увійшли до столиці УНР. Українській уряд перебазувався до Житомира, а потім до Сарн.

Втративши підтримку значної кількості українського населення, наїтовхуючись на пасивність та апатію абсолютної більшості населення, Центральна Рада постала перед проблемою: на які сили спиратися. У боротьбі між різними фракціями перемогли прихильники опори на зовнішні сили. Під впливом подій на фронті УЦР змушена була спочатку взяти участь у Брестських мирних переговорах з країнами Четверного союзу, а потім 9 лютого 1918 р. підписати з ними угоду про мир.

Отже, в лютому 1918 р. ЦР уклала мирну угоду в Бресті з Німеччиною і її союзниками (Австро-Угорщина) про їхню допомогу у звільненні України від більшовицької навали. Уже до кінця квітня 1918 р. вся територія УНР перебувала під контролем німецько-австрійських військ. Вони з перших днів перебрали на себе ті функції, які насправді повинні були виконувати органи місцевої влади.

Український уряд втратив можливість регулювати економічні відносини з селом, яке вважалось опорою української державності. У селян забирали багато продовольства для поставок в Німеччину і Австро-Угорщину. Останні два місяці свого існування ЦР нерідко приймала рішення, які суперечили нагальним потребам суспільства, перетворившись в дискусійний клуб.

Уже наприкінці березня 1918 р. німецько-австрійське окупаційне командування впевнилося в безсиллі ЦР і безперспективності співробітництва з нею. Взаємовідносини між німцями і ЦР загострювалися. Виникали конфлікти. Наприклад 26-27 квітня 1918 р. німці роззброїли *дивізію «сірожупанників»*. Усі ці незаконні втручання окупаційного командування у справи УНР викликали слушне обурення. 28 квітня 1918 р. під час засідання ЦР німці заарештували деяких діячів ЦР. *29 квітня на засіданні ЦР було ухвалено проект Конституції УНР, нову редакцію земельного закону і обрано М. Грушевського Президентом УНР. 29 квітня 1918 р. за допомогою окупаційних військ до влади в Україні прийшов гетьман П. Скоропадський. УЦР було повалено.*

Поява і діяльність УЦР була закономірно обумовлена революційними подіями в Україні, започаткованими після розвалу Російської імперії. ЦР згуртувала національні українські сили довкола ідеї української державності. Вона уособлювала прагнення українського народу позбутися колоніальних кайданів російського царизму, здобути волю. В історіографії Центральної

Ради чимало критичних зауважень і закидів у бік її лідерів з приводу їхнього революційного романтизму, відсутності системних підходів у розв'язанні державотворчих, суспільно-політичних і соціально-економічних проблем України. Це цілком справедливо. Однак, на нашу думку, слід визначити й історичне значення факту існування ЦР. Воно полягає в тому, що ЦР вивела український загаль на тернистий шлях боротьби за свою державність, зробила державотворче питання для українців наріжним в ХХ ст., показала незворотність у боротьбі за його цілковите вирішення.

6.5. Українська Держава гетьмана П. Скоропадського

Навесні 1918 р. в умовах іноземної окупації та поступової втрати ЦР популярності в народі активізувався рух проти соціалістичної влади України. Тоді в Києві було утворено *Українську народну громаду*, яка складалася з українських старшин, козаків. На одній з нарад німецького і австрійського командування було вирішено, зважаючи на неможливість співпраці з ЦР, підтримати іншу владу, яка і встановилася внаслідок перевороту.

Державний переворот 29 квітня 1918 р. відбувався майже безкровно. Свою діяльність гетьман *П. Скоропадський* почав з відмови від соціальної політики ЦР і обіцяв навести лад в країні. Нова влада в країні розглядалася як форма *монархічної диктатури*, що проводить тверду політику з обмеженим народним представництвом, принаймні на перший час. *Гетьманату П. Скоропадського були притаманні атрибути національної традиції. За політичною суттю це був авторитарний режим консервативної частини населення без чіткої моделі побудови нової держави.*

Декларована П. Скоропадським ідея сильної влади заради політичних і соціальних реформ втілилась у затверджених ним 29 квітня 1918 р. *«Грамоті до всього українського народу»*, де йдеться, перш за все, про захист інтересів власників і *«Закон про тимчасовий державний устрій України»*. В останньому говорилося, що вся влада, зокрема законодавча, зосереджується в руках гетьмана. Так, гетьман мав право призначити голову Ради Міністрів, затверджував склад уряду, мав право оголошувати амністію, військовий або надзвичайний стан, був верховним головнокомандуючим. По суті, перші гетьманські рішення встановлювали в Україні замість демократичної республіки свого роду конституційну монархію. Замість назви держави Українська Народна Республіка встановлено нову назву – *Українська Держава*.

Гетьман намагався силою влади й помірними реформами загасити революційне полум'я, відновити стабільність у суспільстві. Проте з перших днів йому протидіяли ті політичні сили, які свого часу представляли ЦР. Спроба відновити економіку на базі пріоритетності приватної власності приречла суспільство на черговий виток класового протистояння.

Зауважимо, що зміна влади прямо не загрозувала українській державності. П. Скоропадський неодноразово наголошував на необхідності її зміцнення і консолідації суспільства. Очевидно, населення країни очікувало на подолання анархії, наведення порядку, забезпечення стабільності в економіці й суспільному житті. Диктаторський характер влади можна пояснити тим, що у політично й соціально розбурханому суспільстві парламентаризм з неконтрольованою децентралізацією неминуче вів до загибелі української державності. Міцна виконавча влада на чолі з одноосібним правителем мала шанси зберегти національну державу. Часу на розбудову демократичних інститутів гетьман не мав, тому і поєднав в одній особі законодавчу й виконавчу влади.

Політичний курс консервативного уряду тоді підтримували десь 20-25 % населення України. Цим пояснюється той факт, що гетьманат спирався на військову присутність союзників, яка суттєво сприяла втіленню в життя планів П. Скоропадського. В Україні його підтримували об'єднання промисловців, торговців і фінансистів, а також праві партії.

Недостатня соціальна підтримка гетьманату в середині країни, існування потужної опозиції, несприятливі зовнішньополітичні чинники вимагали від П. Скоропадського вирішення проблеми забезпечення керівництва державою в разі непередбачених обставин. Це зумовило появу 1 серпня 1918 р. **«Тимчасового закону про верховне управління державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами держави Яснодержавного пана Гетьмана всієї України»**. У зазначених випадках влада переходила Колегії Верховних правителів країни. Вона складалася з трьох осіб. Голова Колегії призначався гетьманом.

Зі зміною політичного режиму в Україні влада опинилася в руках великих землевласників, промисловців і фінансистів. Розпочалося масове повернення поміщиків і капіталістів. Вони відбирали у селян землю, надану їм III Універсалом ЦР, маєтки, заводи і фабрики, палаци. До того ж старі власники вимагали компенсації за збитки. Народні маси позбавлялися політичних прав і свобод. Було ліквідовано 8-годинний робочий день, встановлений III Універсалом ЦР. У селян відбиралися землі та інвентар. Жорстоко придушувалися будь-які прояви невдоволення.

Діяльність гетьманських установ і органів постійно перебувала під строгим доглядом німецько-австрійського окупаційного командування. Воно контролювало відправку до Німеччини зерна, м'яса, меду, цукру, масла, промислового устаткування. Така грабіжницька політика окупаційної влади та гетьманату викликала в народі все більші обурення і опір.

Після перевороту П. Скоропадський розпустив всі земельні комітети, а згодом і місцеві органи влади, які було успадковано від ЦР. Було звільнено також призначених ЦР міністрів і їх заступників. Решта чиновників залишалися на своїх посадах. Замість комісарів управлінські функції виконували старости, управління міських комісарів. Було поновлено посаду земельних начальників, а в селах – повітові й губернські ради. Тільки 5 вересня 1918 р. нарешті було видано закон про вибори в земства. За своїм статусом губернські старости повністю відповідали російським губернаторам, а вся система місцевої влади поступово наближалась до колишньої російської моделі. Серед чиновництва доби гетьманату П. Скоропадського зустрічалося чимало царських російських управлінців, які ворожо ставилися до факту існування Української Держави і вважали це явище тимчасовим, бажаючи повернення імперських часів.

*У процесі державотворення гетьман зіткнувся з великими труднощами. Українські політичні партії, що сповідували соціалізм ворожо ставилися до нової влади. П. Скоропадський негативно ставився до державного апарату, що дістався йому від ЦР, і продовжував його перебудову навіть наприкінці свого правління. Так, 30 листопада 1918 р. було видано закон **«Про зміну, доповнення та скасування діючих узаконень про волосні, повітові і губерніяльні установи по управлінню сільськими місцевостями»**, який поновлював інститут колишніх земських начальників і утворював повітові і губернські ради у сільських справах. Системою місцевої адміністрації опікувалося міністерство внутрішніх справ.*

У добу Української Держави вдалося досягти певних успіхів, перш за все в зовнішньополітичній сфері. Україна встановила дипломатичні відносини з країнами Центрального блоку. Велися переговори з Румунією, Фінляндією, Швейцарією, Іспанією, Швецією тощо. Під тиском німців навіть російські більшовики визнали українську державність і 12 червня 1918 р. в Києві підписали мирний договір. Втім Радянська Росія розгорнула справжню таємну підривну війну проти гетьманату. З травня по листопад 1918 р. в Києві перебувала чисельна делегація РСФСР, яка насправді шпигувала й проводила підривну діяльність. Через таємні бази в Курську, Брянську, Воронежі на територію України постачалася зброя, листівки, гроші, антигетьманська література. Підривна робота Росії підбурювала населення до збройних

виступів проти П. Скоропадського, німецько-австрійських окупаційних військ й унеможливила встановлення правопорядку в країні.

В економіці відбулись зміни на краще. Відбудовувалися залізниці, мости, дороги. Вдалося налагодити фінансові справи. Цьому сприяли законодавчі акти гетьманського уряду, зокрема закон «Про право продажу і купівлі земель поза міськими поселеннями» захищав інтереси власників.

Гетьман провів важливі судові реформи. Створювалася система губернських і повітових судів. Сенат вважався найвищим судовим органом. Судочинство стало гласним за участю присяжних. Помітними були здобутки у галузі культури і освіти. Урочисто 6 жовтня 1918 р. в Києві було відкрито перший державний український університет, другий – у Кам'янці-Подільському. У вищих навчальних закладах працювали кафедри української мови, літератури, історії. Засновано український державний театр, Національний музей, Національну капелу, відкривалися гімназії, бібліотеки. Створену **Українську Академію Наук** урочисто відкрили 24 листопада 1918 р.

Значну увагу П. Скоропадський приділив військовому будівництву. Існувала ціла програма формування регулярних, професійно підготовлених збройних сил. Уже навесні 1918 р. Рада Міністрів за згодою гетьмана ухвалила план Генштабу з організації української армії, яка мала складатися з 8 армійських корпусів. *На листопад 1918 р. чисельність гетьманської армії становила близько 60 тис.*

Повернення землі поміщикам, примусове вилучення хліба, каральні експедиції окупаційних військ проти українського селянства вкрай загострювали внутрішньополітичну ситуацію в країні. Скрізь вибухали антигетьманські повстання. Наступ на революційні завоювання: закриття опозиційних газет, цензура, обмеження політичних свобод – налаштували український демократичний політичний загаль проти П. Скоропадського. В країні оформилася потужна опозиція в особі **Українського національного союзу (УНС)**.

З поразкою Німеччини в Першій світовій війні становище гетьмана стало безпорадним. **Антанта** не визнавала Української Держави і воліла поновлення колишньої Росії. У цій патовій ситуації П. Скоропадський 14 листопада 1918 р. відправив у відставку прогерманський Кабінет Міністрів **Ф. Лизогуба** і підписав грамоту про федерацію з майбутнього небільшовицькою Росією. Новий уряд очолив **С. Гербель**, який мав антиукраїнські погляди.

Грамота про федерацію з Росією, новий уряд, в якому більшість склали неукраїнці, маса росіян, які тікали до Києва від більшовиків, вільна діяльність проросійських антиукраїнських партій і організацій, а

також сприяння організації білогвардійських загонів – усе це налаштувало широкі кола населення проти гетьмана і підняло його на повстання. Воно почалося 14 листопада 1918 р. Його очолила Директорія. Уже 18 листопада 1918 р. повстанці розбили гетьманські війська під Мотовилівкою, а 14 грудня армія Директорії здобула Київ. У цей день П. Скоропадський зрікся влади і виїхав за кордон. Так закінчився етап побудови національної держави на базі консервативної ідеології.

6.6. Українська Народна Республіка доби Директорії УНР

Українські партії і організації, які перебували в опозиції до гетьмана П. Скоропадського і об'єдналися в Український Національний Союз, на таємному засіданні УНС 14 листопада 1918 р. створили *Директорію* на чолі з *В. Винниченком*. Вона очолила народне повстання проти гетьмана, яке почалося 14 листопада, а 19 грудня 1918 р. Директорія урочисто в'їхала у Київ. Вона швидко встановила свою владу на значній території України. Знову почали діяти заборонені П. Скоропадським ради. Поспішно формувалися регулярні збройні сили. *Було відновлено УНР.*

Новостворений уряд Директорії УНР проголосив 26 грудня 1918 р. *«Декларацію до українського народу»*, де виклав головні програмні цілі. Незабаром з'явилася низка законів, що закріплювали владу в УНР за трудовими класами. Класи нетрудові позбавлялися права голосу в керівництві державою. *Директорія, розглядаючи себе як тимчасовий революційний орган, запевнила, що передасть свої права і повноваження тільки трудовому народові незалежної другої УНР.*

Директорія схилилася до соціалістичного шляху розвитку другої УНР. Вона продовжувала політичний та економічний курс ЦР. Проте лідери Директорії на відміну від провідників ЦР чітко стояли на позиції незалежності України.

Директорія, відновивши дію усіх законів першої УНР, ухвалила новий закон про передачу поміщицької землі селянам без викупу.

У середині самої Директорії розгорнулася палка дискусія щодо моделі державності – європейського чи радянського зразка. Формально було досягнуто компромісу, суть якого зводилася до того, що за основу розбудови держави було взяти так званий *«трудовий принцип»* або *«принцип трудових рад»* (в губерніях і повітах створювалися трудові ради, а в центрі – Конгрес трудового народу).

Конгрес трудового народу – свого роду парламент, сформований з делегатів робітників, селян, трудової інтелігенції. Перша його сесія відбулася 23-28 січня 1919 р. в Києві. *Конгрес затвердив Акт злуки УНР і ЗУНР, передав тимчасово законодавчу і виконавчу владу Директорії, проголосив загальне виборче право для виборів майбутнього українського парламенту.*

Внутрішня і зовнішня ситуація, в якій опинилася Директорія УНР, була дуже складною. *Україна була оточена ворогами з усіх боків. На її території діяли шість ворожих армій.* На заході військові дії проти України вели польські війська, які підтримувала Антанта. На південному сході загрожували білогвардійські війська *А. Денікіна*. Південь України окупували англо-американські, французькі загони та їх союзники, які підтримували білогвардійців і прагнули поновлення імперської Росії. Зі сходу війну проти Директорії УНР почала війна Радянська Росія. Крім того, в Україні розгорнулася отаманщина (зокрема, махновщина).

Залишена напризволяще, Директорія активно шукала виходу з тяжкого становища, прагнула в будь-який спосіб зберегти українську державність. Вона намагалася знайти підтримку з боку країн Антанти. З цією метою делегація УНР проводила важкі переговори з командуванням окупаційного корпусу Антанти в Одесі. Друга делегація відбула на Паризьку мирну конференцію з метою визнання міжнародним співтовариством права за українцями мати свою державу. Проте країни Антанти у підсумку проігнорували зусилля Директорії, відмовилися визнати незалежність УНР, надати їй військово-технічну і політичну підтримку у війні проти російських більшовиків і поляків.

22 січня 1919 р., що було першою річницею проголошення IV Універсалу ЦР, відбувся Акт злуки УНР і ЗУНР. Об'єднання УНР і ЗУНР носило більше ідеологічний, ніж державно-правовий характер. Соборна Україна існувала формально до 16 листопада 1919 р. Політична, військова та економічна ситуація не дозволили наповнити об'єднавчі зусилля реальним державотворчим змістом. Крім того, давалися взнаки різниця політико-ментального середовища обох частин України, їх різний історико-політичний досвід, різні релігійні традиції, протилежність зовнішньополітичного впливу тощо.

Зазначимо, що у ставленні до проблеми української державності склалися три соціальні групи. Так, ідею незалежної УНР підтримувала національно свідомо інтелігенція і частина патріотично налаштованого селянства. У той же час переважна більшість робітничого класу, ліворадикальна інтелігенція і більшість селянства виступали за приєднання УНР до

Радянської Росії. Буржуазія, середній клас і заможне селянство були прихильниками не української державності, а єдиної небільшовицької Росії.

Не менш строкатою була етнополітична картина. Переважна більшість росіян виступали за повернення українських земель до складу Росії. Етнічні поляки Правобережжя і Західної України мріяли про возз'єднання з Польщею. Єврейська меншіна України також воліла під Росію. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що українська демократична влада Директорії внаслідок певних об'єктивних і суб'єктивних обставин не могла поінформувати населення про свої плани. Натомість ворожа пропаганда поляків, більшовиків і білогвардійців спотворювала справжні наміри українських лідерів. У другій половині 1919 р. С. Петлюру було призначено Головним Отаманом військ УНР.

13 лютого 1919 р. С. Петлюра став головою Директорії УНР. Відбувається зміна політичного курсу України. Ліві, пробільшовицькі ухили В. Винниченка, які драгували Антанту, йдуть в минуле. За С. Петлюри Директорія позиціонує себе як антибільшовицька влада, яка прагне демократії західного типу.

Ситуація для Директорії складалася катастрофічною. Наприкінці січня – на початку лютого 1919 р. радянські війська розбили основне угруповання військ Директорії під Києвом, а 5 лютого вони захопили Київ. Збройні сили Директорії танули, в них зростало дезертирство, занепадала дисципліна. На початку березня 1919 р. під натиском більшовиків Директорія переїхала з Вінниці до Проскурова. Тут у середині березня відбулося останнє засідання Директорії повного складу.

На початку квітня в Рівному було проведено реорганізацію Директорії, впорядковано її функції, які зводилися до затвердження законів, укладених міністерствами, дачею розпоряджень уряду.

Літня кампанія 1919 р. в підсумку виявилася програшною для Директорії. Після завятих боїв **Наддніпрянська** і **Галицька** армії України 30 серпня 1919 р. звільнили Київ. Однак втручання білогвардійців А. Денікіна, які не визнавали незалежної України, звели нанівець зусилля українців. Розпочався драматичний відступ військ Директорії аж до Кам'янця-Подільського. *Героїчний рейд українських військ по тилах денікінців і Червоної Армії взимку 1919-1920 рр. отримав назву Зимового походу.*

Безвихідь ситуації штовхнула С. Петлюру до переговорів з Польщею. Він сподівався залучити її до спільної війни проти більшовиків. Проти цього запротестували галичани, розуміючи, що союз С. Петлюри з Польщею і надання нею допомоги Директорії відбудеться за рахунок Східної

Галичини, яку С. Петлюра погодиться віддати полякам. Між керівництвом УНР і ЗУНР розгорівся конфлікт. Командування УГА на чолі з *О. Греківим* оголосило про перехід до Денікіна, а через деякий час – на бік Червоної Армії. С. Петлюра із залишками армії перейшов на територію Польщі, звідки в квітні 1920 р., підписавши з поляками Варшавський договір, вирушив в останній, на жаль, невдалий похід в Україну.

Поразка армії УНР призвела до майже повного придушення національно-визвольного руху. Трагізм національно-визвольних змагань українців 1917-1920 рр. був зумовлений тим, що вони проходили за вкрай несприятливих внутрішніх і зовнішніх умов. Адже до 1917 р. Україна як геополітична реальність не існувала, а створення національної української держави викликало спротив ворожо налаштованих сил (Антанта, Радянська Росія, Польща). Країни Антанти підтримували Польщу і її плани захопити західноукраїнські землі; Румунію і її намагання заволодіти Північною Буковиною; Чехословаччину, яка захопила Закарпаття; плани білогвардійців щодо відновлення імперської Росії. Лідери українських урядів діяли за міжнародної ізоляції і внутрішньої контрреволюції, а власних сил для перемоги над чисельними ворогами не було. Втім під час національно-визвольних змагань, безумовно, формувалися і змінювалися національна свідомість, патріотизм українського народу.

6.7. ЗУНР

9 листопада 1918 р у Львові проголосили **Західноукраїнську Народну Республіку**. Цій події передувало жорстке протистояння української і польської громад Галичини. Наприкінці Першої світової стало зрозуміло, що Австро-Угорщина доживає останні дні. Наприкінці жовтня – початку листопада 1918 р. проголосили незалежність Угорщина, Чехословаччина, Польща тощо. Поляки Галичини вважали цей край своїм і активно готувалися до захоплення там влади з тим, щоб у подальшому приєднати його до Польщі. На дії поляків українці відповіли збройним повстанням і захопленням влади у Львові 1 листопада 1918 р. Було зайнято всі стратегічно важливі об'єкти міста – військові казарми, телеграф, пошта, будинок сейму, банки та ін. У перші дні листопада українці без боїв перебрали владу і в інших містах та місцевостях Галичини.

На засіданні **Української Народної Ради** (УНР), що була утворена ще 18 жовтня 1918 р., було визначено назву Української держави – Західноукраїнська Народна Республіка (9 листопада 1918 р.). До її складу

увійшли Східна Галичина, Північна Буковина й українські повіти Закарпаття. Держава охоплювала близько 70 тис. кв. км. території з населенням 6 млн. (71 % українців, 14 % поляків, 13 % євреїв, 2 % угорців тощо). Невдовзі Північну Буковину захопила Румунія, а Закарпаття спочатку окупувала Угорщина, а у січні-квітні 1919 р. – Чехословаччина. Все це відбувалося за згоди Антанти. Отже, ЗУНР фактично охоплювала тільки Східну Галичину з населенням 4 млн. (75 % українців, 12 % поляків, 11 % євреїв, 2% – інші національності).

З проголошенням ЗУНР вищу владу в краї захопила Українська Національна Рада, яка 9 листопада 1918 р. сформувала уряд ЗУНР – *Державний Секретаріат* на чолі з *К. Левицьким*. Він складався з 14 міністерств. Згодом структура і персональний склад уряду зазнали певних змін. Українська Національна Рада визначила одним з основних завдань вжити всіх необхідних заходів для об'єднання ЗУНР та УНР (Українською Народною Республікою).

Українська Національна Рада на чолі з *Є. Петрушевичем* в «Основному тимчасовому законі» від 13 листопада 1918 р. окреслила конституційні засади новоствореної української держави. У ньому проголошувалося верховенство й суверенітет народу, який реалізує свої конституційні права через представницькі органи, обрані на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування за пропорційною виборчою системою. Виборчим правом наділялися всі громадяни держави, незалежно від національності, віросповідання, статі. *До виборів парламенту (Сейм) вся повнота законодавчої влади належала Українській Національній Раді, а виконавчої – Державному Секретаріатові.*

Згідно з розпорядженнями Української Національної Ради від 11 листопада 1918 р. по всій ЗУНР ліквідовувалися старі органи влади і управління. Замість них шляхом виборів належало утворити нові, українські. Наприклад, у сільських і містечкових громадах ними мали стати громадські й міські комісари, а їх дорадчими органами – так звані *«прибічні ради»*, а в повітах – *повітові комісари й повітові національні ради.*

Для охорони громадського порядку в багатьох повітах і громадах обирали *народну міліцію*, в деяких – зберегли, оновивши її склад, *жандармерію.*

Після виборів органів місцевої влади у багатьох повітах відбувалися збори, наради громадських і міських комісарів для інформування населення про найближчі завдання, прийняті Державним Секретаріатом і УНР.

16 листопада 1918 р. було ухвалено закон «Про адміністрацію Західноукраїнської Народної Республіки». Згідно з ним залишалося чинне

попереднє австрійське законодавство, якщо воно не суперечило цілям ЗУНР. Закон впорядкував утворення, структуру та функції місцевих органів влади й управління.

Тим часом поляки не полишали намірів повернути собі Східну Галичину. Вони почали бойові дії проти ЗУНР. Під тиском переважаючих сил ворога українська влада і її військо 22 листопада залишили Львів і переїхали спочатку до Тернополя, а в перших числах січня 1919 р. – до Станіслава.

4 січня 1919 р. Українська Національна Рада прийняла низку законів, спрямованих на удосконалення її власної структури. Одним із них вирішено утворити Президію у складі президента (Є. Петрушевич) і чотирьох його заступників. Президент скликав засідання УНР і головував на них. Було також утворено *Відділ Української Національної Ради*. Він складався з президента і дев'яти членів й виконував функції колегіального глави держави. До компетенції Відділу відносилось: призначити міністрів; приймати їх відставку; оголошувати амністію; затверджувати й публікувати закони.

Вважаючи себе органом невиборним і тимчасовим, Українська Національна Рада в березні 1919 р. ухвалила закон про скликання *Сейму ЗУНР*, а в квітні – виборчий закон. Однопалатний Сейм скликався президентом. З обранням Сейму мала припинити свою діяльність УНР. Сейм обирався громадянами на основі загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні. Депутатів належало обирати згідно з національно-пропорційною системою. Тобто за кожною національністю закріплювалася певна кількість депутатських мандатів.

Одним з головних напрямків діяльності уряду ЗУНР було об'єднання Західноукраїнської Народної Республіки з Українською Народною Республікою. Уже 10 листопада 1918 р. було схвалено резолюцію про те, що Державний Секретаріат має вжити заходів щодо об'єднання усіх українських земель в одній державі.

Отже, уряд ЗУНР незважаючи на війну, яку розв'язала проти неї Польща, будував державний апарат влади. Повітові комісари, які представляли місцеву владу, наділялися значними повноваженнями з тим, аби ефективно вирішувати проблеми місцевих громад. Повітовим комісаром, наприклад, підлягали повітові харчові комітети, а також повітові коменданти й коменданти жандармерії. Останні були створені в листопаді 1918 р. з метою охорони громадського порядку, державного й особистого майна, громадської безпеки. Крім того, значну увагу уряд ЗУНР приділяв розбудові судочинної системи, яка складалася з 12 судових округів і 130 судових повітів.

У січні 1919 р. було проведено реорганізацію армії, яка звалася **Українська Галицька Армія**. До неї входила піхота, кіннота, артилерія, санітарна й ветеринарна служби, інтендатура тощо. Було розроблено систему звань і відзнак, державну платню тощо. УГА мала три корпуси, які ділилися на окремі підрозділи. УГА зарекомендувала себе як боєздатне, дисципліноване військо. Вона боронила інтереси ЗУНР, захищала українські землі від агресорів. Відомі її численні фронтові операції. *Наприклад, **Чортківська офензива** – це наступ УГА на поляків, який почався 7 червня 1919 р. У результаті нього було звільнено частину ЗУНР.*

З числа найважливіших законів, які було прийнято в ЗУНР, виділяється закон «Про українську мову» від 15 лютого 1919 р., а також закон «Про українське громадянство» від 8 квітня 1919 р. 14-15 квітня 1919 р. було ухвалено земельний закон.

Тогочасний світ не передбачав утворення незалежної ЗУНР. Країни Антанти підтримували поляків і планували передати західноукраїнські землі Польщі. Навіть об'єднання УНР і ЗУНР в Соборну Україну не сприймалося західними країнами. Антанта відмовляла українцям у праві мати власну незалежну національну державу. Фактично доля ЗУНР залежала від подій на польсько-українському фронті й загальної ситуації в країні. ЗУНР програла війну, а після перемоги поляків над Радянською Росією в березні 1923 р. за наполяганням конференції послів Антанти панування Польщі в західноукраїнських землях було узаконене. Політику диктував той, хто мав силу. ЗУНР зазнала поразки в національно-визвольних змаганнях, залишившись без жодної підтримки.

Провідники ЗУНР і Української Народної Республіки хоч і припускались численних помилок у ті революційні часи, але безспірним залишається те, що вони самовіддано намагалися відновити незалежну українську державу, діяли в інтересах українського народу.

6.8. Україна (від 1991 року)

*Позачергова сесія Верховної Ради УРСР 24 серпня 1991 р. ухвалила історичний документ – «**Акт проголошення незалежності України**». У ньому проголошувалась незалежність України, яка ставала повністю вільною державою. Цей документ продовжував тисячолітню традицію державотворення українського народу.*

Використовуючи досвід державотворчої діяльності УНР і ЗУНР, досвід європейських демократичних країн, 12 вересня 1991 р. було прийнято закон «Про правонаступництво України». У ньому зазначалося, що в Україні

діють тільки українські закони і повновладними є українські органи влади на чолі з Верховною Радою. Закон визначав основні принципи державного будівництва.

Український парламент ратифікував основні міжнародні акти про права людини і підтвердив зобов'язання України за міжнародними договорами, укладеними до 24 серпня 1991 р.

Важливим кроком у становленні держави стало ухвалення закону «Про громадянство України» від 8 жовтня 1991 р., яким запроваджувалося **єдине громадянство**.

Дуже важливим завданням було створення власних Збройних Сил. Вони повинні були гарантувати захист державної незалежності, територіальної цілісності та суверенітету країни. Постановою Верховної Ради 24 серпня 1991 р. всі військові формування, дислоковані на території України, було підпорядковано парламенту України. *У січні 1992 р. було створено Міністерство Оборони, яке взяло керівництво над Збройними Силами країни.* Під процес розбудови національної армії було підведено відповідну юридичну основу з широким соціальним захистом військовослужбовців.

З проголошенням незалежності Україна стала суб'єктом міжнародних відносин. Вона здобула визнання країн світу.

Правове питання створення незалежної держави мав розв'язати весь український народ. *На 1 грудня 1991 р. призначався **Всеукраїнський референдум** на підтвердження «Акта проголошення незалежності України».* У день референдуму 90,32% проголосувавши підтримали незалежність України. Тоді ж обирали і президента України. Ним став Л. Кравчук (1991-1994 рр.). Після оголошення підсумків референдуму України визнали більш ніж 150 країн світу.

Важливим елементом становлення суверенітету й державності є законодавче затвердження головних державних символів – герба, прапора, гімну. Україна давно мала свої, історично обґрунтовані символи. **Малим Державним Гербом України** було визначено державний символ ще з часів Київської Русі – **Знак Княжої Держави Володимира Великого (Золотий Тризуб на синьому щиті в золотому обрамленні), Державним Прапором України – синьо-жовтий стяг, Державним Гімном України – «Ще не вмерла Україна» (музика М. Вербицького, слова П. Чубинського).**

Незалежність України відкрила широкі можливості для будівництва власного державного апарату, без втручання в цей процес сторонніх сил. Складність цього процесу збільшувалась тим, що створення нового демократичного апарату державного управління здійснювалося паралельно

зі зламом залишків командно-адміністративної системи. У процесі будівництва державного апарату створювалась правова база для реформування місцевої влади.

З 1994 по 2004 рр. Президентом України був *Л. Кучма*. У цей період було завершено перший етап розбудови державного апарату. *28 червня 1996 р. Верховна Рада ухвалила Конституцію незалежної України. Восени 1996 р. в країні було запроваджено власну грошову одиницю (гривня). Успішну грошову реформу провів тодішній голова Національного банку України В. Ющенко.*

Разом з тим внутрішньополітична ситуація в країні залишалася складною. Не було вироблено чіткої програми державотворення, а також цілісної програми переходу від планової, командно-адміністративної до ринкової економіки. Економічна криза в країні, обвальне падіння життєвого рівня народу створили реальну загрозу для незалежності. Вибори до Верховної Ради в 1994 і 1998 роках, вибори Президента в 1994 і 1999 роках не зняли напруженість в українському суспільстві.

На рубежі ХХ-ХХІ ст. Україна опинилася перед необхідністю трансформації своєї політичної системи від командно-адміністративних, тоталітарних до демократичних принципів. Орієнтація на демократичний тип політичної системи проголошена в Конституції держави. *У політичній сфері головними пріоритетами є утвердження принципів демократії, політичного плюралізму, забезпечення прав і свобод громадян, формування громадянського суспільства, поділ влади на виконавчу, законодавчу і судову, формування ефективної системи місцевого самоврядування.*

В економічній сфері головною метою є створення ринкової соціально орієнтованої економіки, забезпечення реального плюралізму власності. Економічна модель України повинна відповідати світовим стандартам і робити країну конкурентоздатною на світовому ринку.

У духовному житті цей процес пов'язаний з відродженням українського народу, плюралізмом, гуманізацією життя, утвердженням невід'ємних прав і свобод людини.

Після виборів до Верховної Ради 2002 р. загострилося політичне протистояння між провідними силами на чолі з *Л. Кучмою* і національно-демократичним табором, очолюваним *В. Ющенко*. Це протистояння досягло свого апогею на президентських виборах 2004 р., коли за найвищу посаду в країні змагалися провладний висуванець *В. Янукович* і представник національно-демократичних сил *В. Ющенко*. Численні порушення виборчого процесу і виборчого права громадян з боку влади на користь свого ставленика,

фальсифікація результатів народного волевиявлення спричинили в країні «*Помаранчеву революцію*». Її наслідком стала перемога представника демократичних сил на президентських перегонах. *Новим президентом України 2004 р. було обрано В. Ющенко.*

Україна підтвердила відданість демократичним цінностям, заявила про незмінність курсу вступу до Світової Організації Торгівлі, НАТО та ЄС.

Наприкінці 2004 р. почався другий етап трансформації політичної системи держави та її управлінського апарату. Тоді Верховна Рада внесла зміни до діючої Конституції України. Україна з президентсько-парламентської перетворилася на парламентсько-президентську республіку. Політична реформа ще не завершена. Першими її наслідками стали розбалансування повноважень гілок влади, політична криза і напруга в суспільстві. Український народ очікує, коли керівництво держави нарешті визначиться зі стратегічними пріоритетами розвитку України як у внутрішній, так і у зовнішній сферах.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть етапи української державності.
2. Визначте чинники, що сприяли появі української державності в той чи інший історичний період, охарактеризуйте причини втрати українцями своєї державності.
3. Проаналізуйте трансформацію політичної системи Київської Русі.
4. Проаналізуйте систему політичної влади доби української козацької держави.
5. Охарактеризуйте політику Росії і Польщі щодо української державності у вказані історичні періоди.
7. Визначте основні етапи Української революції 1917-1920 рр., охарактеризуйте їх державотворчі особливості.

Словник-довідник

Андрусівське перемир'я 1667 р. – московсько-польська угода, укладена в с. Андрусові біля Смоленська на 13,5 років про припинення московсько-польської війни 1654-1667 рр. за рахунок поділу України навпіл – по Дніпру. Лівобережжя залишалося у складі Московії. Правобережжя (крім Києва), а також Білорусь переходили під владу Польщі. Київ мав залишатися в московських руках на 2 роки (ця умова не була виконана). Запорозька Січ залишалась під спільною владою обох держав. Тим самим було санкціоновано роз'єднання України.

Антанта (в пер. з франц. – «сердечна угода») – військово-політичний блок Великобританії, Франції і Росії, який остаточно сформувався в 1907 р. для боротьби проти Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) за переділ світу. Під час Першої світової війни Антанта стала загальною назвою всіх країн (в т.ч. США, Японія), які воювали проти Німеччини та її союзників. Розпад Антанти стався після провалу антирадянської інтервенції 1918-1920 рр. та загострення протиріч в середині блоку.

Анти (така назва зустрічається у візантійських і готських письменників IV- поч. VII ст.) – потужна племінна група давніх слов'ян, яка займала територію на північ від Чорного моря між Дніпром і Дністром у IV- поч. VII ст., вела столітню війну проти візантійців і аварів, сприяла формуванню ранньофеодальної держави – Київської Русі. Після 602 р. у письмових джерелах не згадується. М.Грушевський вважав антив предками українців.

Васалітет (в пер. з лат. – «слуга») – система відносин в середні віки в Західній Європі особистої залежності одних феодалів – васалів – від інших – сеньйорів. На цій основі будувалася феодальна ієрархія.

Військо Запорозьке: 1) офіційна назва Запорозької Січі та її збройних сил у XVI – XVII ст. (Військо Запорозьке низове); 2) офіційна назва реєстрового козацтва в Речі Посполитій з кінця XVI ст. (Військо Запорозьке низове реєстрове); 3) офіційна назва Козацької держави у XVII -XVIII ст. та її збройних сил.

«Вічний мир» 1686 р. – мирний договір між Московією і Річчю Посполитою, підписаний у Москві, який підтверджував умови Андрусівського перемир'я 1667 р., вступ Московської держави до антитурецької «Священної ліги». Цей договір став актом остаточного міжнародно-правового поділу Української держави на дві частини (Правобережжя залишалось під владою Польщі, Лівобережжя – Московії). Проти «Вічного миру» рішуче виступив гетьман І. Самойлович, який розпочав активну діяльність, спрямовану на єдність українських земель.

Гетьманщина – напівофіційна назва значної території України, де з середини XVII ст. (з 1667 по 1764 рр.) поширювалася влада гетьманського уряду (Поділля, Київщина, Чернігівщина, частина Полтавщини й Сумщини). Це поняття означало суспільно-політичний лад, територію.

Князь – глава феодальної монархічної держави (або окремого політичного утворення) у слов'ян та деяких інших народів.

У Київській Русі старший із князів – називався великим, решта – удільними. Він управляв державою за допомогою дружини. Важливі внутрішні справи князь вирішував з боярською думою. У період феодальної роздробленості удільні князі стояли на чолі фактично самостійних князівств.

Соборна Україна – ідея і практичне об'єднання в одне державне утворення всіх етнічно-історичних українських земель. Постала водночас із християнством і час від часу набувала актуальності в релігійній чи світській формі, особливо в період феодальної роздробленості, чужоземного панування, церковного розколу. В різних тлумаченнях поставала в часи Хмельниччини, ліквідації Козацької держави, в концепціях «Руської трійці» та Кирило-Мефодіївського товариства. Вагомий внесок у розвиток ідеї соборності зробили М. Драгоманов, В. Антонович, М. Грушевський, В. Винниченко, В. Липинський, діячі українських політичних партій початку ХХ ст., ОУН.

Універсали – адміністративно-політичні акти (про виступ у похід, про роздачу землі, про закріпачення селян), що видавалися королями, гетьманами у Польщі в XV-XVIII ст., в Україні – в XVII-XVIII ст. В Україні гетьманські універсали військового характеру розсилались у полки, а земельні – оголошувались на площах і в церквах.

У 1917 р. – на початку 1918 р. УЦР видала Універсали, що виконували функції основних тимчасових документів конституційного характеру.

Література

1. Грушевський М. Історія України-Русі: В 11т., 12 кн. – К., 1991-1995.
2. Історія України та її державності. – К., 2005.
3. Історія держави і права України: В 2 т. – К., 1996.
4. Литвин В. Історія України. Навчально-методичний посібник для семінарських занять. – К., 2006.
5. Магочій П. Історія України. – К., 2007.
6. Політична історія України / Під ред. проф. Танцюри В. І. – К., 2002.
7. Полонська – Василенко Н. Історія України: В 2т. – К., 1992.
8. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1994.
9. Семененко В. Історія України: неупереджений погляд. – Харків, 2007.

ЛЕКЦІЯ 7

**УКРАЇНСТВО У БОРОТЬБІ З
СОЦІАЛЬНИМ ТА НАЦІОНАЛЬНИМ
ГНОБЛЕННЯМ**

7.1. Соціальна боротьба в Київській Русі й Галицько-Волинській державі

У VII-IX ст. у східнослов'янських племен відбувався процес державотворення, який закінчився у другій половині IX ст. зі створенням ранньофеодальної держави **Київська Русь**. На відміну від більшості держав західної Європи, в яких у цей час виробництво базувалося в основному на експлуатації кріпосних селян, на Русі селянське населення було здебільшого вільним. Селянська община в IX - X ст. складалася з вільних селян, які обробляли власні землі, сплачуючи податки князю. У X-XI ст. на Русі розвивався клас феодалів, більшість яких були дружинниками князів і брали участь у постійних війнах. Бажаючи дати своїй дружині більш надійні прибутки, ніж звичайну воєнну здобич, князі почали роздавати їм землі з общинними селянами. Податки з селян постійно збільшувалися. Ті, хто не міг їх виплачувати в повному розмірі, потрапляли до кабали, фактично перетворюючись на звичайних кріпаків. Але характерною рисою суспільної організації Русі було те, що більшість селян були все ж **вільними** чи **напіввільними**. На XII ст. на Русі існувало кілька селянських станів. Деякі з них (**люди, смерди**) були особисто вільними й мали у своїй власності землі. Деякі (**закупи, рядовичі**) були напіввільними, маючи особисту свободу, але змушені були відробляти феодальні повинності. Ще один стан населення, холопи, були повністю залежні від господаря, фактично перетворившись на його рабів.

Іншими станами давньоруського суспільства були **міщани**, які поділялися на **міську знать** (великих купців) і **плебс** (дрібні торговці, ремісники). На вищій сходинці стояли **феодалы**: представники княжої династії Рюриковичів, які княжили по удільних князівствах та боярство.

На перших етапах існування Русі, коли вона являла собою конгломерат племен, що формально підкорялися київському князю, соціальні конфлікти мали вигляд бунтів окремих племінних вождів проти центральної влади. Найбільш відомим таким конфліктом було повстання древлян 945 р. і вбивство ними князя **Ігоря**. З початком активного закріпачення селянства почалися і селянські виступи, щоправда, згадок про них майже немає. Проте відомі виступи міського населення, найбільшим з яких є повстання у Києві 1068 р. проти князя **Ізяслава** і 1113 р. проти **Святополка**. Активну участь міське населення брало й у боротьбі галицько-волинського князя **Романа** проти місцевих бояр для придушення їх сепаратизму. У цілому ж про соціальну боротьбу на Русі відомо небагато, але причини повстань були таким ж, як і по всій Європі, – супротив населення феодальному визиску панівних класів.

Помітно загострилася класова боротьба селянства проти феодалів за періоду феодальної роздрібненості. Спільно з селянами виступала й міська біднота. Форми цієї боротьби були різноманітними: від зумисного псування реманенту до винищення худоби й підпалу маєтків, убивства князівських адміністраторів і відкритих повстань. Але боротьба ця мала стихійний і місцевий характер. Втечі були найпоширенішою формою селянської боротьби. Татаро-монгольська навала в XIII ст. призвела до руйнування господарства, різкого погіршення становища селянства, дезорганізації адміністративного й господарського апарату державної влади, її політичного послаблення. У цей час правителі Угорщини й Польщі спробували покінчити з державним існуванням Західної України, послабленої татаро-монгольською навалою. Але в середині 1245 р. на р. Сян їхнє військо було розбито військом Галицько-Волинського князя *Данила Романовича*.

7.2. Боротьба українства з соціальним та національним гнобленням у часи входження до Литовсько-Польської держави

Після входження більшості українських земель до складу Великого князівства Литовського (сер. XIV ст.) міста, ремесла, торгівля продовжували розвиватися. Кількість залежного селянства спочатку зменшувалися. *Литва була ранньофеодальною державою, яка ще не знала класичного феодалізму з повною залежністю селян від феодалів.* Українське селянство повертається до стану **вільних селян-общинників**. Найбільш вигідне положення мали так звані «данники» - вільні селяни, які мали землю і сплачували державі лише данину. Ще одним селянським станом були «тяглі люди» - так називали селян, які власної землі не мали, а орендували її у власників, віддаючи за це частину прибутків й відробляючи певні повинності. «Слуги путні» - по суті відносились до напіввійськового стану селян, які крім селянської роботи на землі мали ще нести військову службу, охороняючи державні кордони. За це вони звільнялися від інших форм повинностей. До них відносилися мешканці прикордонних земель. До найбільш бідної частини селян належали «підсусідки», які поділялися на «городників» (що мали лише город), «халупників» (мали лише будинок) і «коморників» (не мали ні житла, ні городу, а орендували все це в общини). У соціальному плані ці останні стани повністю залежали від общини й були нерівноправними її членами. У цілому в XIV-XV ст. селяни мали ще певні права й свободи, могли покинути маєток свого пана (щоправда, залишивши замість себе іншого селянина), подати на нього до суду. До того ж здебільшого селяни проживали не на панській землі, а на державних землях, які вважались власністю великого князя

Лекція 7. Українство у боротьбі з національним та соціальним гнобленням

литовського. Але, як пише *К. Гуслистий*, «найчисельнішу групу селян становили в цей період селяни залежні; дальшу щодо чисельності групу становили селяни кріпосні і, нарешті, найменшу – вільні селяни». Феодальне господарство тоді будувалося на визиску головним чином общинного селянства, сільської общини. Але активних форм соціальної боротьби майже не було. У XV ст. ситуація змінюється. Община все більше починає залежати від панів, які отримували землі на правах служби князю. Зі зростанням попиту на продукцію сільського господарства в Європі, що пояснюється зародженням капіталізму та падінням ціни на золото у наслідок «Великих географічних відкриттів», литовські пани посилюють визиск селян. У 1505 р. право переходу було знищено остаточно й селяни перетворилися на звичайних кріпаків. Юридичне оформлення кріпацтва сталося у XVI ст., із запровадженням литовських кодексів права, відомих як *Литовські статуту*. У відповідь на це активізуються селянські виступи: у 1431 р. спалахнуло повстання селян Бакотської округи на Поділлі, у 1490-1492 рр. на Покутті, Галичині й Північній Буковині вирувало повстання під проводом *Мухи*. У 1514 р. відбулось повстання українських селян у Закарпатті, яке на той час входило до складу Угорщини. Очолив його дрібний угорський дворянин *Горга Дожі*. Разом з селянами відбувалися повстання міських низів проти свавілля шляхти й міських багатіїв.

Але головним результатом закріпачення селянства і зростання соціального, національного й релігійного гноблення стало виникнення в XV ст. нового стану населення - козацтва. У XVI ст. великого розміру набувають втечі скривджених людей на вільні землі. До того ж великі польські та литовські пани-магнати організують переселення селян на незаселені землі південної Київщини й Брацлавщини. Переселенці отримували на деякий час амністію від панщини та численних податків. Постійно відбиваючи набіги татар, населення цих прикордонних земель вело напіввійськове життя. Коли ж пани спробували ввести на ці землі панщину, селяни відповіли численними втечами на південь, до зовсім незаселених земель. Тоді ж там уже перебували промисловики, які ловили рибу та продавали її у прикордонних містах. Це були представники нового класу вільного українського населення – козацтва.

Старости й магнати непогано наживались, оподатковуючи козаків, які приїжджали до міст і сіл торгувати рибою та дичиною. Крім того, козаки були оборонцями проти постійних татарських нападів, що тривали з XV ст. *Ставши продуктом соціальної боротьби, козаки одночасно стають і захисником українського населення від татар.* Цю роль козацтва швидко

зрозуміли й поляки. З самого початку XVI ст. окремі старости пробують найняти військові загони з козаків для протидії татарським набігам. Найбільш вдалу спробу вербовки козаків на службу зробив черкаський староста - князь *Д. Вишневецький*. 1552-1558 рр. (за іншими даними у 1554 або 1555 рр.) він побудував на одному з дніпровських островів, **Малій Хортиці**, замок, що був прототипом майбутніх **Запорозьких Січей**. З **Хортицької Січі** Д. Вишневецький відбив кілька турецько-татарських набігів у 1557-1558 рр. і сам організував кілька походів на Крим.

1572 р. польський король *Сигізмунд II Август* набрав на постійну службу близько 300 козаків. Так з'явився новий стан козацтва – **реєстрове**. Протягом кінця XVI - першої пол. XVII ст. козацький реєстр поступово збільшується. Козаків використовували не тільки у боротьбі з татаро-турецькими набігами, а й як внутрішні війська – для придушення селянських виступів і виступів нереєстрових козаків.

Таким чином, козацтво поділяється на дві верстви, які мали різні інтереси. Першою верствою були реєстрові козаки, які існували за рахунок королівської казни, мешкали у містах і були більш-менш прихильні польській владі. До другої козацької верстви відносились нереєстрові козаки, які не визнавалися центральною польською владою, вважались біглими селянами.

З другої половини XVI ст. становище народних мас в Україні значно погіршується. 1569 р. між Польщею і Литвою була підписана **Люблінська унія**, згідно з якою вони остаточно об'єднувалися в єдину державу – **Річ Посполиту**. Ті українські землі, які перебували у складі Литви, переходили до Польщі, що значно погіршувало їх соціально-економічне становище. 1588 р., згідно з III Литовським статутом українське селянство остаточно потрапило до кріпосної залежності від шляхетства, що зрівняло його з польським селянством, яке на той час також було повністю закріпачене. Таким чином, селяни перетворюються у суцільну масу кріпаків, об'єднаних спільними інтересами позбутися важкого феодального гніту. Міграція до Січі, у цей час, значно посилюється.

Невдоволення охопило також й інші верстви українського населення. Перш за все це стосувалося середньої та дрібної шляхти. Після артикулів короля *Генріха* 1573 р. влада магнатів і великої шляхти стає майже необмеженою. У другій половині XVI ст. у Речі Посполитій починають вирувати феодальні війни між окремими шляхтичами й магнатами за землі та селян. Дрібна шляхта була найменш захищена від магнатського всевладдя. Магнати починають просто забирати села й маєтки дрібних і середніх шляхтичів. Їхні скарги до короля, як правило, не мали ніякого

Лекція 7. Українство у боротьбі з національним та соціальним гнобленням

ефекту, бо король і сам був безсилий проти магнатів. Крім цих соціальних утисків, православна шляхта (особливо після підписання *Берестейської унії* у 1596 р.) починає зазнавати ще й національно-релігійного гноблення.

Невдоволення охопило й міщанство. Міста все частіше стають об'єктами зазіхань зі сторони великого шляхетства, яке намагалося поставити їх під свій контроль й ліквідувати право на самоуправління (*Магдебурзьке право*). Крім того, зростав антагонізм між міським плебсом і патриціатом. Невдоволення міщан подекуди виливалося у повстання проти адміністрації (наприклад, 1589-1590 рр. у Білій Церкві), відмову виконувати повинності (1602 р. у м. Остер, у 1604 р. у м. Корсуні) особливо зчаста – проти *жовнірів* та іноземців-найманців (наприкінці XVI - на початку XVII ст. у Дрогобичі, Брацлаві, Тереховлі, Острозі, Коломиї тощо). Іноді містяни єдналися з селянами, як це було в 1604 р. у Городлі, 1619-1620 рр. у Самборі та ін.

Погіршилося також становище православного духовництва, яке після підписання Берестейської церковної унії, фактично було поставлене поза законом.

Найбільшими ж спалахами народного гніву наприкінці XVI- першої пол. XVII ст. виявили козацькі повстання, які підтримали й інші верстви українського населення. Першим великим повстанням було повстання *Кишиштофа Косинського* у 1591-1593 рр., яке охопило Київщину, Брацлавщину, частково Волинь і Поділля. Не встигла шляхта придушити це повстання, як почалося нове, значно масштабніше – під проводом *Северина Наливайка* у 1594-1596 рр., яке охопило ті ж землі, що й повстання Косинського. Після придушення повстання С. Наливайка активність козаків трохи вщухла. З 1601 р. Річ Посполита бере активну участь у війні проти Московського царства, намагаючись посадити на трон свого претендента, самозванця *Г. Отреп'єва*, який видавав себе за сина царя Івана Грозного. Запорожці, найняті польським урядом, брали активну участь у цій боротьбі, названій у російській історіографії «Смутним часом».

Крім боротьби з польською шляхтою, козаки активно воювали проти турків і татарів, які перетворилися у справжнє лихо для українського населення. Найбільш відомим козацьким ватажком цієї доби, який прославився походами проти Криму й Туреччини, був *Петро Сагайдачний*. 1606 р. під його керівництвом запорожці спустошили Варну - одну з найбільших турецьких фортець на Чорному морі. У 1607-1609 рр. Сагайдачний очолив кілька вдалих походів на Перекоп (1607 р.), Ізмаїл, Акерман, Кілію (1609 р.). 1614 р козаки вдало напали на Трапезунд. Найбільш визначним був похід на Кафу 1616 р. Кафа (нині Феодосія) – колишня генуезька колонія в

Криму, перетворилася у XVII ст. на найбільший ринок рабів на Чорному морі. Кожного року тисячі людей з України й Московії продавалися тут у неволю. Захопивши місто, козаки визволили багато невільників.

Апогеєм боротьби козацтва проти татарсько-турецької агресії стала їх участь на чолі з Сагайдачним у **Хотинській війні**, що вибухнула між Річчю Посполитою і Туреччиною в 1618 р. У вересні 1621 р. у генеральній битві під м. Хотинем турецька армія була розбита. Невдовзі між Туреччиною і Польщею було укладено мир.

Відразу після замирення Польщі з Османською імперією козацький антишляхетський рух активізувався. Польській уряд, якому вже було непотрібне велике козацьке військо, пробував його зменшити й поставити під свій контроль нереєстрове козацтво. У відповідь на Січі вибухнуло кілька повстань: 1625 р. під проводом *М. Жмайла*, 1630 р. - *Тараса Федоровича (Трясила)*, 1635 р. - отамана *І. Сулими*, 1637 р. - отамана *Павло Павлюка (Бута)*, 1638 р. - *Я. Острияниці й Гуні*.

Усі повстання закінчилися невдачею. Після придушення останнього повстання, польський уряд нав'язав знесиленим козакам так звану **«Ординацію Війська Запорозького, що перебуває на службі в Речі Посполитой»**. Згідно з цією «Ординацією» козацький реєстр зменшувався до 6 тис. чоловік, обмежувалися свободи реєстрового й нереєстрового козацтва. Після «Ординації» повстань не було протягом 10 років.

У середині XVII ст. у багатьох західноєвропейських країнах відбувався інтенсивний розвиток капіталізму, обмежувалася або навіть ліквідовувалася королівська влада й влада поміщиків. В Україні, яка перебувала у складі Речі Посполитої, встановився жорстокий кріпосницько-феодальний режим. Найгіршим було становище селянства. У західній Європі у XIII-XV ст. відбувалося розкріпачення селян і перетворення їх на вільних землевласників чи орендарів землі. А в Україні цього часу, навпаки, відбувалося повторне (з часів Русі) закріпачення селянства, причому в найжорстокіших формах. Великий попит на продукцію сільського господарства як у самій Речі Посполитой, так і у західній Європі спонукав шляхетство й магнатство збільшувати панщину. Якщо у першій половині XVI ст. вона становила 2 дні на тиждень, то в першій половині XVII ст. – вже 3-5 днів на тиждень. Найгірше було тим селянам, які віддавались в оренду до інших власників. Але крім панщини селяни мали ще відробляти багато повинностей з будівництва та ремонту доріг, мостів тощо. Крім важкого соціального становища, селяни були позбавлені будь-яких політичних прав. Вони перетворилися в річ свого пана, з якою він міг обходитися за своїм розсудом. *Єдиною формою*

протесту проти нестерпного життя була втеча на Січ. Але згідно з «Ординацією» 1638 р. за будь-яку спробу дістатися Січі селянин мав каратися стратою. Для контролю селян і для нагляду за козаками біля Січі було побудовано фортецю Кодак (проти Кодацького порога на Дніпрі). Ще однією незручністю для запорожців був польський гарнізон (до якого входили і реєстровці) на Січі, який мав постійно контролювати козаків. Але найбільшим лихом для запорожців стала заборона робити набіги на Крим і Туреччину без спеціального дозволу уряду. Це лишило січовиків воєнної здобичі, яка була однією з основних статей їх доходів. Крім того, саме в татар і турок січовики брали більшість вогнепальної зброї, у першу чергу гармат і рушниць.

Разом з нереєстровим козаками невдоволення охопило й реєстрових. «Ординація» 1638 р. значно обмежила їх вольності. Перш за все реєстровці були позбавлені права обирати собі старшину й гетьмана. Їх тепер призначав уряд з числа польської шляхти. Тим самим реєстровці фактично перетворилися у звичайних найманців, позбавлених будь-якої власної організації, самостійності та керівництва.

Невдоволення охопило й українську шляхту. Річ Посполита в середині XVII ст. не існувала реально як єдина держава. Користуючись своїм майже незалежним становищем, магнати й велика шляхта сильно притиснули шляхту дрібну та середню, яка в Україні до того ж була православною. По Польщі швидко поширювалися міжшляхетські війни, в яких правим був сильний.

Від влади магнатів і великої шляхти страждали й мешканці українських міст. Майже всі вони розміщувалися на території великих магнатів й жили *напіваграрним* життям. Фактично міста перетворилися у власність магнатів, а становище містян іноді сильно нагадувало кріпацьке. Вони мали сплачувати великі податки, відпрацьовувати на будівельних роботах. Крім того магнати часто втручалися у внутрішні справи міст, ігноруючи їх Магдебургське право.

7.3. Боротьба з соціальним та національним гнобленням в Україні у другій половині XVII-XVIII ст.

Унаслідок соціальних та національних утисків з боку панської Польщі, в 1648 р. вибухнула грандіозна національно-визвольна війна українського народу під проводом *Богдана Хмельницького*. Розбивши протягом 1648-1649 рр. головні польські сили, повстанці підписали з урядом так званий *Зборівський мир* (1649 р.), згідно з яким Україна (у складі Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств) під назвою «*Гетьманщина*» ставала автономною частиною Речі Посполитої. 1654 р. Б. Хмельницький

уклав Переяславський договір з Московським царством, за яким Україна визнавала зверхність Московії на правах *васалітету* й *широкої автономії*. Головним результатом повстання стало знищення шляхетського феодального гноблення українського селянства, яке отримало землі й свободу. Козацтво перетворилося у привілейований стан населення, до якого перейшло керівництво державою. Але в другій половині XVII ст. у ході так званої «*Руїни*» - боротьбі між промосковською і пропольською козацькими старшинами, автономія Гетьманщини була сильно обмежена, та й сама Україна поділилася на *Правобережну* – під керівництвом Польщі й *Лівобережну* – під керівництвом Москви.

Змінюється й соціальна структура українського населення. Замість знищеного польського шляхетського стану з'являється новий панівний стан – *козацька старшина*. У другій половині XVII ст. її влада збільшується, вона все частіше зазіхає на незалежність селянства, фактично відтворюючи панщину. Водночас падає значення рядового козацтва.

Схожою ситуація була й на *Слобожанщині*. Через землі *Слобідської України* проходили татарські шляхи набігів на Московію. Тому до XVI ст. вони були майже зовсім незаселеними. Проте Московський уряд, починаючи з Івана Грозного, усіляко сприяє переселенню сюди селян і козаків з України. Козаки отримували землі за свою службу цареві. Протягом XVII ст. на Слобідщині формується полковий устрій. *Полковники*, які водночас стояли на чолі адміністративної одиниці – *полку*, підпорядковувалися безпосередньо Москві та її представнику - *Белгородському воєводі*. З часом полковники й старшини починають збільшувати свої наділи землі за рахунок наділів рядового козацтва. Селяни, які працювали на їх землях як орендарі почали поступово закріплюватися. Найбільше повстання проти спроб обмежити традиційні права й свободи вибухнуло на Слобожанщині в 1670 р. Великий вплив на повстанців (яких очолив острогозький полковник *І. Дзиковський*) мала селянська війна в Росії під проводом *Степана Разіна*.

Соціальна політика в Гетьманщині під час правління *І. Мазепи* (1687-1709 рр.) була неоднозначною. *І. Мазепа* виступав як захисник інтересів козацької старшини, що виявилось в його намаганнях розширити її вплив і багатство. Все це робилося, звичайно, за рахунок українського селянства й козацтва. Збагачуючи козацьку старшину, *І. Мазепа* намагався укріпити свою особисту владу, яка трималася в першу чергу на підтримці козацьких старшин. За *Мазепи* розширилася і московська присутність на Україні. Московські бояри й нове московське дворянство, яке виникло за царювання *Петра I*, отримали право земельної власності в Україні. Більше всіх отримав фаворит

Лекція 7. Українство у боротьбі з національним та соціальним гнобленням

царя Петра *О. Менишков*. Не забував І. Мазепа і про себе – він був власником близько 20 тисяч маєтків на Україні, які пожалував йому Петро І. У відповідь на соціальні утиски наприкінці XVII ст. відбулося кілька повстань. Найбільшим було повстання на Січі в 1692 р. яке очолив кошовий отаман *Іваненко (Петрик)*. Протягом 1692-1694 рр. разом з татарами він zorganizував кілька походів у Гетьманщину, маючи на меті повалити владу І. Мазепи і відділити Гетьманщину від Москви. Але ці рейди були безуспішні й після 1696 р. про долю Петрика майже нічого не відомо.

У 1702 р. на Правобережній Україні, яка входила до складу Польщі, почалося повстання під проводом фастівського полковника *С. Палія*. Воно вибухнуло у відповідь на намагання Польщі знищити полковий устрій Правобережжя. Польща, яка була союзником Росії у війні проти Швеції, попросили допомоги. У 1703 р. війська Мазепи перейшли кордон Правобережжя, розбивши повстанців й на певний час (до 1710 р.) знову приєднали ці землі до Української держави.

Після початку *Північної війни* між Росією і Швецією, в якій Росія боролася за вихід до Балтійського моря, становище трудівників в Україні погіршилося. Селяни були обкладені великими податками на користь російської війни, козаки повинні були воювати проти добре озброєної та підготовленої шведської армії. Масовий набір населення для будування Петербургу, яке розпочалося в 1703 р., лягло тягарем на народні маси. За цих умов І. Мазепа, зважаючи на невдоволення населення й своєї старшини, вирішив перейти на бік Швеції, якщо її війська вдеруться до України. Коли восени 1708 р. шведи увірвалися в Україну, гетьман І. Мазепа перейшов на їхній бік. За ним пішли близько 11 тисяч чоловік гетьманської гвардії, частина старшини та деякі козаки Запорозької Січі на чолі з кошовим *К. Гордієнком*. Але основна маса населення не пішла за І. Мазепю, боячись репресій уряду й не довіряючи шведам. 28 червня 1709 р. в ході Полтавської битви шведсько-українське військо було розбито. Мазепа подався до Молдови, де в містечку Бендери невдовзі й помер.

Незабаром Гетьманщина була остаточно позбавлена свого автономного статусу. Крім того швидко закріпачується українське селянство. 1727 р. було видано закон, згідно з яким селяни, що покидали свого пана, лишалися прав на майно, яким вони володіли на старому місці. 1760 р. селянин зобов'язувався отримати в пана офіційний дозвіл на перехід. А 1783 р. імператриця *Катерина II* зовсім заборонила селянам переходити з місця на місце, таким чином остаточно відроджуючи кріпацтво. *Українські селяни вже втретє за свою історію (після часів*

Київської Русі й польського панування) стають кріпаками. Це є унікальне явище в соціально-економічній історії світу.

Одночасно знищуються козацькі свободи. Козаків все частіше використовували на будівельних роботах. Крім того відбувалася швидка **майнова диференціація козацтва**. Уряд поділив усіх козаків на виборних, які могли забезпечити себе зброєю, і **підпомічників** – бідняків, які мали працювати у маєтках виборних, перетворюючись фактично на їхніх слуг.

Майнова диференціація торкнулася і січових козаків. Січова старшина захоплювала найкращі землі й швидко багатіла, тоді як козацька маса бідніла. На кінець XVIII ст., коли Кримське ханство перестало існувати, потреба у січових козаках зникла. *4 червня 1775 р. за наказом Катерини II Січ було зруйновано.* Частина козаків заснувала на турецькій території так звану Задунайську Січ, але більшість була переведена або до постійного війська, або до селянського стану.

Реєстрове козацтво також було небезпечним для імператорського уряду. Тому 1783 р. реєстрові полки були реорганізовані в уланські частини, виборні козаки перейшли до солдатського стану, а підпомічники, як правило, до селянського. 1784 р. між Бугом і Дністром царат сформував Бузьке козацьке військо для протидії Задунайській Січі. *Українську державність було знищено остаточно.* Головною рушійною силою соціальної боротьби, крім невеликого прошарку ліберального дворянства та інтелігенції, знову стало селянство. Швидке посилення кріпосницького гноблення активізувало наприкінці XVIII ст. селянські рухи. *Великим було повстання в с. Кліщеницях 1761-1770 рр. і в с. Турбаї на Полтавщині у 1788-1793 рр.*

Соціальні процеси на Правобережжі. Гайдамаччина. Після повернення Правобережжя Польщі у 1713 р. уряд Речі Посполитої офіційно знищив полковий устрій Правобережжя, поділивши його на чотири воєводства. Відновила свою владу й вплив шляхта і магнати, які почали швидко туди повертатися. Щоб заманити сюди селян, які покинули ці землі у період Руїни, магнати ліквідували на 20-25 років панщину й звільнили селян від усяких повинностей. Це привело до швидкого заселення цих територій. Але після закінчення строків амністії старі порядки поступово повертаються. Знову відновлювалася панщина, яка постійно зростала. На деяких, найменш родючих землях північно-західної України у 20-х роках XVIII ст. панщина складала до 5 днів на тиждень. Фактично відновилося соціально-економічне гноблення селянства, яке було до повстання 1648 р.

Лекція 7. Українство у боротьбі з національним та соціальним гнобленням

Відповіддю на відродження важкого феодального гноблення були масові селянські повстання, відомі в історії як *гайдамаччина*. Її зародки можна побачити вже на початку XVIII ст., коли відразу після закінчення амністій на панщину деякі найбільш активні селяни тікали в ліси й жили за рахунок грабунків шляхетських маєтків. Цих втікачів поляки й називали «гайдамаками» (з тюркської - «грабіжник»). Найбільше повстання гайдамак розгорнулося у травні 1768 р. Його очолив запорозький козак *Максим Залізняк*. Повстанцям, яких підтримало сотні селян, вдалося захопити Фастів, Корсунь, Черкаси й знищити, у більшості випадків, місцеву шляхту, євреїв та уніатських священників, відомих своїми поборами з населення. У червні 1768 р. гайдамаки обложили Умань, в якій знайшли притулок багато шляхтичів. Гарнізон Умані на чолі з сотником *Іваном Гонтою* перейшов на бік повстанців. Після падіння Умані, в Польщі на Правобережжі не збереглося ні добре озброєних фортець, ані війська. Фактично в руках повстанців опинилися Київське і Брацлавське воєводства. Польський уряд звернувся до Росії по допомогу. Не зважаючи на те, що більшість гайдамацьких повстань проходили під гаслами переходу Правобережжя до Росії, уряд Катерини II, боячись що повстання може перекинутися на Лівобережжя, допоміг Польщі. Гонту й Залізняка було підступно схоплено: Гонту віддали Польщі, де його невдовзі стратили, а Залізняка відправили до Сибіру. Опинившись без ватажків, гайдамаки розбилися на окремі загони, й були поодиноці розбиті.

Разом із селянами Правобережжя до активної соціальної боротьби вступили й селяни Західної України, у першу чергу Карпат. Там їх називали *опришками*. Опришки грабували шляхетські маєтки. Спочатку рух опришків охопив Прикарпаття, згодом був поширений на Закарпаття і Буковину. І хоч свідомства про цей рух відносяться ще до середини XVI ст., найбільш масового характеру він набув з кінця XVII-XVIII ст. Найвідомішим ватажком повстанців, за якого рух здобув свого апогею, був *Олекса Довбуш*. Повстання гайдамаків та опришків змусили феодалів дещо послабити визиск населення.

7.4. Соціальна та національна боротьба в Україні у XIX - на початку XX ст.

На початку XIX ст. унаслідок знищення Речі Посполитої українські землі Правобережжя були поділені між двома державами: більшість відійшло до Російської імперії, західна Україна – до Австрійської імперії.

У Російській імперії правління *Катерини II* (1762-1796 рр.) сприяло повному відродженню напівфеодального способу виробництва, при якому

головною галуззю було сільське господарство, засноване на кріпосницькій експлуатації селян. Розширення торговельних і культурних контактів Росії наприкінці XVIII ст. змушувало поміщиків збільшувати визиск своїх кріпаків. Тому поміщицькі маєтки, які раніше працювали для задоволення потреб своїх господарів, почали працювати на ринок – як внутрішній, так і зовнішній. Все це сприяло збільшенню феодального визиску селян.

Цей визиск збільшувався під час воєн, які Росія постійно вела у першій половині XIX ст. з Туреччиною, з наполеонівською Францією тощо. Розвиток сільського господарства в Україні відбувався *екстенсивним шляхом*, тобто шляхом посилення експлуатації селянства й природних ресурсів України.

У вказаний період відбувається швидке освоєння Півдня України, земель, які колись належали Запорізькій Січі та Кримському ханству. Поміщики Півдня швидко зрозуміли, що селяни даватимуть більше прибутків якщо працюватимуть як вільні наймані працівники, виплачуючи податки. Родючі південні землі України швидко почали використовувати на капіталістичних умовах, за яких на землях поміщиків працюють вільні орендарі.

В інших регіонах України панували кріпосницькі умови селянської праці. Найважча експлуатація була на Правобережній Україні, де більшість поміщиків були вихідцями із старої польської шляхти. На цих землях панщина іноді сягала 6 днів на тиждень. *Продуктивність селянської праці була вкрай низькою. Головними причинами цього була, по-перше, відсутність зацікавленості селянина у результатах праці, які все одно буде належати поміщику, а, по-друге, застарілі знаряддя праці й способи обробки землі.*

Селяни в Україні поділялися на *поміщицьких* і *державних*. Державні селяни становили близько 50% їхньої загальної кількості. Вони проживали на державних землях, які знаходилися в основному на Півдні й Лівобережжі. Державні селяни визискувалися менше за поміщицьких, їхнє господарство було сильніше зорієнтоване на ринок. Поміщицькі селяни належали поміщикам, найбільші маєтки яких знаходилися у Центральній і Правобережній Україні.

З 30-х років XIX ст. в Україні почав з'являтися новий клас трудового населення – робітники. Промисловість Росії, у порівнянні із Західною Європою, була вкрай відсталою. До середини XIX ст. тут панувало *мануфактурне виробництво*, засноване на ручній праці. Більшість мануфактур були казенними, тобто на них працювали не вільнонаймані робітники, а кріпосні селяни. Продуктивність таких мануфактур, через повну відсутність зацікавленості у результаті праці, була низькою. Але з 30-х років XIX ст. багато поміщиків, у маєтках яких знаходились ці казенні мануфактури, почали використовувати своїх селян як вільних робітників.

Лекція 7. Українство у боротьбі з національним та соціальним гнобленням

Особливо це було помітне в тих поміщицьких господарствах, які займалися виробленням продукції, що мала великий попит на ринку, – цукор, тканини. *Вільні робітники давали більший прибуток, що сприяло розширенню виробництва та його механізацію. Так на Україні почався промисловий переворот - введення машинного виробництва.*

Важкий визиск активізував народні рухи. Найбільш розповсюдженими формами боротьби з соціальними утисками були повстання та втечі на Дон або Кубань. Особливо селянські повстання частішали після війни 1812 р. У 1819 р. повстали військові поселенці Чугуївського уланського полку. В грудні 1825 р. декабристський Чернігівський полк. 1829 р. повстали селяни окремих повітів Харківської губернії. У 1814-1835 рр. на Поділлі вирувало повстання *Устима Кармелюка*. Під час голоду 1833 р. відбувалися селянські заворушення в Слобідсько-Українській (Харківській), Чернігівській і Херсонській губерніях. 1835 р. повстали лівобережні козаки, з яких уряд зорганізував 10 козачих полків, а потім вирішив перевести їх у солдати. В першій половині 40-х років XIX ст. особливо великі селянські заворушення відбувалися по селах Русанівка (Київщина), Швайківці (Волинь). Протягом 1824-1856 рр. тільки на під російській частині Україні відбулося 120 селянських виступів.

Масовість селянських повстань і явна відсталість Росії від Заходу, яка виявилася під час Кримської війни 1853-1856 рр., змусили уряд піти на реформи. Згідно з аграрними реформами 1861 р. селяни отримали особисту свободу й наділи землі у приватну власність. Величина наділів залежала від якості ґрунту. За землю та за особисту свободу селяни мали сплатити за схемою, встановленою державою. Викупна сума значно перевищувала реальну вартість землі. Уряд імператора *Олександра II* зробив усе можливе, щоб перекласти увесь тягар виплат на селян, за рахунок яких, врешті решт і пройшла аграрна реформа.

Західна Україна в XIX ст., внаслідок трьох поділів Польщі, входила до складу Австрійської (згодом Австро-Угорської) імперії. Становище народних мас тут було навіть гірше, ніж у підросійській Україні, оскільки якість ґрунтів була поганою і врожаї вони давали гірші. У 80-90-х роках XVIII ст. імператори *Марія-Терезія* та *Йосип II* провели реформи, спрямовані на полегшення долі селянства. Було чітко зафіксовано максимальний розмір панщини на рік, а селяни були оголошені вільними. Але їх наступники швидко звели умови реформи нанівець і на західній Україні знов встановилося жорстоке кріпосницьке гноблення. *У цілому в XIX ст. західноукраїнські землі залишалися відсталим в економічному*

плані регіоном Європи, де домінував аграрний сектор господарювання, заснований на кріпосницькій системі. Промисловість як така була відсутня, розвивалися лише промисли й ремесла: ткацтво, деревообробка тощо. Через важкі умови життя селянські рухи в ХІХ ст. поширюються.

Особливо це стало помітним у 40-х роках. Найбільшим повстанням цих років було повстання 1843-1844 рр. на Буковині під проводом селянина *Лук'яна Кобилиці*. Схожі соціальні конфлікти поширилися по всій Австрійській імперії. Їх апогеєм стала революція 1848 р., яка охопила і Західну Україну. У Львові інтелігенцією був створений координаційний орган *Головна Руська рада*, яка конкурувала з подібною польською організацією – *Центральною радою народовою*. Внаслідок революції уряд пішов на скасування кріпацтва і введення конституційної форми правління. Але реально становище народних мас не покращилося, оскільки, як і в Росії, увесь тягар реформ припав на селянство.

Головним наслідком скасування кріпацтва в Україні було швидке *соціальне розширення*. Із коліть єдиної кріпацької маси виділяються найбільш *заможні селяни*, які могли наймати людей для обробки своїх земель. Таких було небагато – 5 %. Основну селянську масу становили так звані *середняки*, які мали кілька голів худоби, але наймитів вже не мали. І, нарешті, досить високий відсоток становили *бідняки*, які або зовсім втратили свою землю, або мали її занадто мало, щоб прогодувати себе. Вони зчаста наймалися на роботи до багатих селян.

Ще одним наслідком реформ став прискорений розвиток промисловості і кінець промислового перевороту. *Остаточно оформлюються нові класи населення – буржуазія* (яка складалася в основному з вихідців із селян) і *вільнонаймані робітники*.

Найбільшими промисловими районами України став Донбас, криворізький металургійний басейн і Харківщина, в якій концентрувалася обробна промисловість. Велику роль у промисловості відігравав іноземний капітал. Між новими класами українського суспільства, буржуазією і пролетаріатом, який складався в основному з російських робітників, відбувалася постійна боротьба. Робітники виступали за поліпшення умов життя та праці й боролися за це в постійних страйках, повстаннях.

Після скасування кріпацтва змінюється склад *української інтелігенції*. Якщо до 1861 р. вона складалася в основному з вихідців з дворянських кіл, то тепер її базою були різночинці, налаштовані більш демократично. Вважаючи, що економічне, політичне й культурне життя мас після реформ не покращилося, вони об'єднувалися в «*Громади*» -

Лекція 7. Українство у боротьбі з національним та соціальним гнобленням

організації з розповсюдження писемності серед селянства, пропаганди національної ідентичності українського народу.

Якщо польське повстання 1830 і 1863 рр. уряд придушив зброєю, то з названими українськими організаціями боровся, забороняючи їх, обмежуючи сферу використання української мови (Валуєвський циркуляр 1863 р. і Емський указ 1876 р.). *На кінець XIX ст. на основі цих організацій створюються перші політичні партії, в більшості з лівою, соціалістичною та марксистською ідеологією.*

Перші партії з'являються на Західній Україні. 1890 р. була створена **Русько-Українська радикальна партія**. Протягом останнього десятиріччя XIX ст. були створені **Українська національно-демократична партія** і **Українська соціал-демократична партія**. Всі вони виступали за поліпшення умов життя населення та розширення самостійності Західної України. На підросійській Україні, через відсутність парламентаризму, партії з'явилися пізніше. Більшість із них (**Українська соціал-демократична робітничка партія, Українська демократична партія** тощо) виступали з соціальними лозунгами і з вимогами автономії Україні у складі Росії. Великий вплив на Україні мали й загальноросійські партії – **кадети, есери, меншовики, більшовики** (особливо у східних промислових регіонах).

На початку XX ст. становище мас погіршується. Кровопротитна війна з Японією, яку Росія вела у 1904-1905 рр., підштовхнула початок першої російської революції 1905-1907 рр. По всій Росії пройшли селянсько-робітничі повстання та страйки. Головними гаслами повстанців були вимоги введення 8-годинного робочого дня, поліпшення умов праці. Селяни вимагали збільшення їхніх земельних наділів і ліквідацію залишків викупних платежів. Поряд із соціальними висловлювалися й політичні гасла: знищення самодержавства, введення конституції та скликання парламенту. В Україні активізувалося і національне життя – розширилося українське книгодрукування, преса тощо. Хоч революція врешті решт була придушена, уряд **Миколи II** пішов на реформи – був скликаний парламент й пообіцяли ввести конституцію.

Напередодні революції 1917 р. найбільш масовим прошарком населення в Україні було селянство, поділене на окремі стани: багатіів, середняків і бідняків, останні були найбільш радикально налаштовані.

На сході у промислових регіонах і на півдні у торгівельних регіонах великим був прошарок робітників. У центральних регіонах та на Правобережжі їх було небагато через відсутність там промисловості (крім цукрових заводів).

Панівним станом була буржуазія. Вона також поділялася на *велику* (власників заводів, фабрик), *середню* (власники окремих крамниць, невеликих підприємств) й *дрібну* (власники невеликих крамниць, лавок тощо). Найбільш консервативно налаштованою була велика буржуазія, оскільки будь-які соціальні реформи загрожували її владі. Середня і дрібна буржуазія виступала за продовження демократичних реформ та розширення засад парламентаризму.

Невеликий прошарок українського населення складала інтелігенція, яка також виступала за розгортання демократичних реформ, розширення самостійності України та навіть її незалежність. Найбільш консервативними класами населення було *дворянство* (вплив якого значно зменшився) та *духівництво*.

7.5. Соціальна та національна боротьба у часи національно-демократичної революції (1917-1920 рр.) і в роки входження України до СРСР (1920-1991 рр.)

Крапку в існуванні старого ладу поставила Перша Світова війна, яка перетворилася на справжню соціальну катастрофу. Зростання податків з селян, посилення зиску робітників, тисячі загиблих на фронтах, зростання багатств великої буржуазії та дворянства, які нажилися на війні, викликали революційні події. У ході лютневої революції 1917 р. самодержавство було повалено, імператор *Микола II* зрікся престолу. Влада перейшла до Тимчасового уряду, який мав замінити постійний уряд до скликання Установчих зборів. В Україні разом з *Тимчасовим урядом* і *Радами робітничих та селянських депутатів*, лівими партіями був створений національний уряд – *Центральна Рада*. 1917-1920 рр. були періодом суцільного хаосу в Україні. Влада кілька разів переходила з рук до рук урядів як *лівого спрямування* (Центральна Рада, Директорія) так і *право-консервативного* (уряд П. Скоропадського). На півдні України діяли численні загони селянських ватажків – *Махна, Григор'єва, Ангела*.

Українським політичним діячам, з їх намаганням завоювати незалежність чи автономію у складі Росії, протистояли спочатку непопулярний Тимчасовий уряд, а після жовтневого перевороту 7 листопада (нов. стиль) 1917 р. - більшовицький уряд на чолі з *В. Леніним*. Більшовики висунули зовні логічну й продуману програму соціальних перетворень, яка базувалася на трьох принципах: «Землю – селянам, фабрики – робочим, мир – народам». У своїй національній програмі вони формально виходили з принципу права націй на самовизначення. Але *фактично політика більшовиків була спрямована на відтворення єдиної*

Лекція 7. Українство у боротьбі з національним та соціальним гнобленням

*Російської держави, яка розвалилася після Лютневої революції на кілька автономних територій. Звинувачуючи національні уряди в «буржуазному націоналізмі», спрямованому на відтворення капіталістичного визиску мас і розрив єдиного фронту боротьби з соціальним та національним гнобленням, вони встановили по всіх автономіях підконтрольні їм комуністичні уряди, які 30 грудня 1922 р. об'єдналися в єдину державу – **Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР)**.*

Після входження України до складу СРСР, корінним чином змінився соціальний склад її населення. Стара буржуазія і дворянство як класи були знищені. Всі землі й промислові об'єкти перейшли у власність держави. Під час **НЕПу** (нової економічної політики) 1921-1928 рр., для швидшої відбудови країни після Першої світової і громадянської воєн, земля, середні й дрібні підприємства були повернені у приватну власність.

Після відбудови економіки, 1928 р. радянський уряд почав **політику індустріалізації**, що супроводжувалася тотальною націоналізацією усіх форм власності. *Найжорстокіше політика індустріалізації вдарила по селянах.* Для розвитку важкої промисловості була необхідна велика кількість хліба та інших продуктів сільського господарства, причому за найнижчими цінами. Селяни відмовлялися продавати хліб за цінами, запропонованими державою. Тоді в 1929 р., на початку першої п'ятирічки, уряд оголосив «**політику колективізації**» – створення колективних селянських господарств (колгоспів), які мали «продавати» хліб державі. У колгоспи об'єднувалися індивідуальні господарства селян. Звісно, що *більшість селян не хотіли віддавати своє власне майно у колективно користування. Тоді держава почала насильно заганяти селян до колгоспів. Всіх, хто чинив супротив, репресували, оголошуючи «ворогом радянської влади» й виселяли до Сибіру. Численні селянські повстання 1930 р. (сіл Голо-Пристаневського району на Херсонщині, Поділля, Чернігівщини та ін.) жорстоко придушувалися. До середини 30-х років селянство як клас дрібних приватних власників було повністю знищено, а на його місце прийшло так зване «колгоспне селянство».*

За період індустріалізації значно зросла кількість робітників, які були соціальною опорою радянської влади. У той же час, протягом 30-х років, систематично знищується як «стара», дореволюційна, так і «нова» критично налаштована інтелігенція. *Репресивним заходом став і голодомор 1932-1933 рр., під час якого за різними підрахунками загинуло до 10 млн. осіб. Відбулися повстання селян на Полтавщині, Сумщині, Харківщині, Дніпропетровщині.*

Важким випробуванням для українського народу, як і для інших народів СРСР, стали *Друга світова війна* 1939-1945 рр., особливо *Велика Вітчизняна війна* 1941-1945 рр. Від бойових дій, від окупації, в СРСР загинуло 27 млн. чоловік (в УРСР – понад 4 млн. осіб). У ході війни до УРСР були приєднані землі Західної України та Закарпаття, які, після розпаду 1918 р. Австро-Угорської імперії, перебували у складі Польщі, Румунії і Чехословаччини. На приєднаних землях радянська влада також проводила політику колективізації та боротьби з опозиційно налаштованою частиною населення, яка супроводжувалася репресіями. Опір цим заходам чинила *Українська Повстанська Армія*.

Після смерті 1953 р. *Й. Сталіна* і приходу до влади *М. Хрущова* почалась епоха «*відлиги*», що характеризується активізацією громадського життя та спробою економічних реформ. Новим явищем цього періоду була поява *дисидентського руху*, представники якого виступали за розширення політичних прав народу й вільний розвиток національного життя. З'явилися навіть підпільні націоналістичні й антикомуністичні групи «*Об'єднання*», «*Український національний комітет*», «*Ходорівська група*» та ін.) *183 таких груп і організацій були викриті станом на 1959 рік*. Тисячі підпільників були притягнуті до кримінальної відповідальності. Проте в середині 60-х років виникла більша й краще підготовлена організація «*Український національний фронт*» (керівники – *Д. Квецько, М. Дяк*, розгромлена 1966 р.). У 1965 р. влада провела масові арешти критично налаштованих інтелігентів. Масові виступи й страйки робітників у деяких містах України були придушені в середині 70-х років ХХ ст. У 1976 р. відкрито виникла правозахисна «*Українська група сприяння виконанню Гельсінської угоди*» (керівники – *М. Руденко, О. Мешко, Л. Лук'яненко*), піддана репресіям того ж року. У 1989 р. виникає «*Народний рух України*» за перебудову.

Життя населення у хрущовський період (до початку 60-х років) постійно поліпшувалося (майже зник, наприклад, гострий товарний дефіцит), розвивався народний сектор економіки. *Але характерним явищем хрущовського й особливо брежнєвського періоду (60-80-ті роки) було становлення нового панівного прошарку населення – партійної номенклатури й бюрократії, які користувалися майже необмеженою свободою та широкими правами. У період правління Л. Брежнєва (1964-1982 рр.) репресії проти внутрішньої опозиції у вигляді дисидентства посилилися, радянський уряд почав відновлювати сталінську традицію керування державою.*

Лекція 7. Українство у боротьбі з національним та соціальним гнобленням

Найбільшими класами радянського суспільства були **робітники** (рівень життя яких був за брежнєвських часів досить високим) й **колгоспні селяни**. *Останні до кінця сталінської епохи фактично перебували у кріпацькій залежності від держави, оскільки не мали навіть паспортів та можливості покидати село.* У хрущовські часи їхнє становище покращується - селянам дозволили вести власне дрібне господарство, видали паспорти й дали право переїзду з місця на місце. Але рівень життя на селі, на відміну від міста, був невисоким, селяни жили в більшості за рахунок власних городів та паїв, які отримали від колгоспів. У радянському суспільстві досить широким прошарком населення була **інтелігенція**, об'єднана в різні творчі союзи. Над цими класами радянського суспільства стояла партійна й урядова номенклатура.

Реформування радянського суспільства, вчинене М. Горбачовим і його послідовниками у 1985-1991 рр., супроводжувалося розпадом СРСР на окремі незалежні республіки. *Україна отримала незалежність 24 серпня 1991 р.* Розпочалися суспільні процеси, характерні для початкового розвитку молодих суверенних держав. Рівень життя народних мас, у порівнянні з радянськими часами, значно впав. Корупція влади, несправедлива приватизація власності на початку 90-х років ХХ ст. вкрай негативно вплинули на життя народу. Багато соціальних проблем виникає через відсутність консолідації можновладців, домінування власних інтересів над інтересами народу, намагання різних гілок влади перебрати на себе занадто багато повноважень та інші порушення демократії.

Запитання для самоконтролю

1. Перелічить основні етапи соціальної та національної боротьби в Україні.
2. Особливості соціальної боротьби в Київській Русі.
3. Унаслідок яких причин на півдні України виникло козацтво, яку роль воно зіграло у боротьбі з соціальним та національним гнобленням?
4. Особливості соціальних процесів і соціальної боротьби в Україні у XVIII-XIX ст.
5. Проаналізуйте роль дисидентського руху в боротьбі за вільний розвиток українського національного життя в часи хрущовської «відлиги» та брежнєвського «застою» у СРСР.

Термінологічний словник

Гайдамаччина – збірна назва численних селянських повстань на Правобережній Україні у XVIII ст. спрямованих проти важкої кріпосницької експлуатації з боку польського й литовського дворянства.

Дисидент – особа, політичні й релігійні погляди якої розходяться з поглядами, настановами правлячої верхівки суспільства.

Магдебурзьке право – право міст на самоврядування, їх незалежність від феодалів на землях яких вони знаходились.

Опришки – назва селян-повстанців Західної України, які в XVIII ст. розгорнули активну боротьбу проти соціальних утисків.

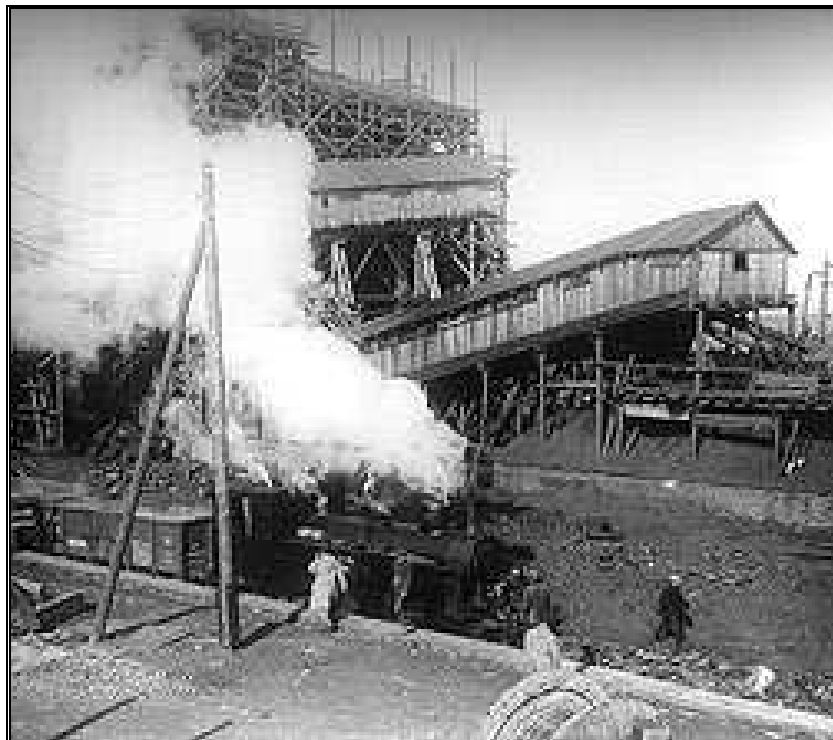
Реєстрове козацтво – козаки, які знаходились на постійній військовій службі в Речі Посполитій, і були внесені до військових реєстрів.

Література

1. Білоцерківській В.Я. Історія України. - Харків, 1999.
2. Грушевський М. Історія України-Русі: В 11т., 12 кн. – К., 1991-1995.
3. Дорошенко Д. Нарис історії України: В 2 т. Львів, 1991.
4. Історія України в особах. Литовсько-польська доба. – Київ, 1997.
5. Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2 т. – К., 1992.
6. Семененко В.І. Історія України: неупереджений погляд. – Харків, 2007.
7. Субтельний О. Україна історія. – К., 1993. – 718 с.
8. Ястребов Ф., Гуслистий К. Нариси з історії України. – К., 1937.

ЛЕКЦІЯ 8

***ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ЕКОНОМІЧНОГО
РОЗВИТКУ УКРАЇНИ***

8.1. Предмет і завдання економічної історії України

Економічна історія як самостійна наука, що вивчає господарство в історичному розвитку і різноманітності форм його вияву, існує з середини ХІХ ст. Починаючи з кінця ХІХ-початку ХХ ст. економічну історію починають викладати як самостійний навчальний предмет в університетах Європи.

Предмет вивчення економічної історії у широкому розумінні охоплює не тільки історію власне економічної діяльності (суб'єктів і об'єктів господарювання; транспортної, кредитної, комунікаційної інфраструктури тощо), але й роль держави в економічному житті, соціальні відносини в економічній сфері, розвиток самої історико-економічної науки в академічному плані та як чинник економічного поступу, а також найбільш важливих прикладних наук, розробки в галузі яких істотно вплинули на піднесення народного господарства. Розглядаючи конкретно-історичні процеси, ця дисципліна допомагає краще зрозуміти сучасні господарські проблеми, прогнозувати їхнє наукове вирішення. Економічна історія на фактичному матеріалі переконує, що технологічна сфера, господарські механізми, людський фактор і соціальні зв'язки, усі підсистеми економіки тісно пов'язані між собою, взаємодіють, доповнюють одна одну.

Сьогочасне суспільство – це підсумок усього попереднього історичного розвитку. Якби наша держава вже на початку своєї незалежності мала глибокі наукові розробки різних аспектів економічної історії, можливо, наше підприємництво, наша законотворчість в цьому напрямку, вся господарська практика останніх років виглядали б інакше. Тепер вже зрозуміло, що недостатньо займатися тільки вивченням класичної історії народного господарства в чистому вигляді. Треба зосередити увагу на людях, які знаходилися в центрі багатьох соціальних, економічних, політичних, культурних процесів і, значною мірою, ними керували. Водночас людина сама по собі є персоніфікацією суспільних відносин своєї епохи, що вимагає ґрунтовного аналізу всіх сфер життя минулого в їх структурній єдності. Саме тому дослідження розвитку форм господарювання потребує комплексного підходу. Сучасний фахівець повинен цілеспрямовано використовувати методики й технології, напрацьовані різними науковими напрямками. Економічне середовище має одночасно розглядатись і як поле господарської діяльності, і як соціальний простір з притаманними їм системною організацією і структурними зв'язками.

Зміст будь-якої науки виявляється у її функціях. *Економічна історія виконує такі основні функції:*

1) **методологічну** щодо конкретних, прикладних економічних наук (розробка категорійного апарату, обґрунтування об'єктивних соціально-економічних закономірностей і т.д.);

2) **практично-прогнозуючу** – обґрунтування шляхів еволюції економічних систем, проектування їх майбутніх параметрів;

3) **світоглядну** – вивчення економічної історії впливає на світогляд людини, сприяє утвердженню гуманістичних ідеалів, формує почуття патріотизму.

Актуальність вивчення історії господарства України пояснюється необхідністю висвітлення і усвідомлення закономірностей економічного розвитку українських земель в умовах незалежної України, що стала суб'єктом світової цивілізації. Донедавна історія господарства України, як і вся її історія, вивчалася як складова частина історії Росії, що не відповідає історичній справедливості. Вивчення економічної історії України допоможе більш глибоко дослідити сучасні економічні процеси, визначити варіантні й альтернативні шляхи розвитку на майбутнє, щоб вивести Україну з економічної кризи.

8.2. Економічний розвиток українських земель в епоху Середньовіччя (V - XV ст.)

Предки сучасних українців вийшли на історичну арену в сер. I тис. н. е. *Сільське господарство в ті часи відрізнялося від нинішнього важливою рисою: воно значно більше залежало від дикої природи.* Принаймні в ранні часи значна частина населення надавала перевагу ловам, рибальству й збиральництву, чому сприяли і природні обставини. Полювали на диких коней, зубрів, турів, оленів, кабанів, ведмедів. Особливо цінувалися хутрові звірі. Полювання було найулюбленішим заняттям князів і представників знаті. З вичинених шкур вбитих звірів виготовляли одяг. У річках була незліченна кількість риби: білуги, осетрів, сомів, стругів (форелі), лящів, кленів, вугрів, линів, коропів, окунів, щук. Їх виловлювали вудками, сітями, неводами, саками і просто руками. У XIV -XV ст. рибу ловили у ставах, які спеціально гатили на невеликих річках. Рибу вмiли солити й сушити. У раціоні українців були поширені гриби, ягоди, дикі плоди, горіхи. Особливо зростала роль збиральництва у неврожайні роки.

Поступово поруч із *мисливством* розвивалось *скотарство*. Наші предки самі вивели деякі породи худоби, приручаючи диких звірів. Вірогідно,

що рогату худобу українці розвели з освоєних турів: сірі українські воли виказують своєю будовою велику подібність до давніх турів. Але багато порід худоби приходило з Азії, від степовиків, для яких скотарство було основою господарювання. Про це, наприклад, оповідає близько 950 р. візантійський імператор *Костянтин VII Порфірородний*: «Русь намагається мати згоду з печенігами, бо в них вона купує корів, коней й овець і з того живе легше і вигідніше, бо цієї худоби немає зовсім на Русі». І пізніше з походів на половців руське військо приводило як здобич цілі стада худоби, коней, овець і навіть верблюдів.

За часів розквіту Київської Русі русини самі розводили велику рогату худобу, коней, овець, кіз, свиней, свійську птицю – курей, качок, гусей. За *«Руською Правдою»*, крадіжка худоби вважалася одним з найважчих злочинів, її кількість була ознакою заможності й багатства. У господарствах князів і бояр тримали багато коней, які були потрібні на час військових походів та безперервних феодалних війн. У гірських районах Галичини, Північної Буковини і Закарпаття, на високогірних луках і полонинах основою тваринництва було вівчарство.

Степи, ліси, Карпатські гори – ідеальні умови для *бджільництва*, яким займалися князі, бояри, прості люди. У XIV ст. в Україні з'явилися перші пасіки, які поступово поширилися в лісостепових і степових районах. Окремі села, що належали князям або великим боярам, спеціалізувалися на бджільництві, сплачували податок медом. З меду виготовляли різні напої, поширені ще з антських часів. У великій кількості заготовляли віск, з якого виробляли свічки.

У Київську добу в лісостеповій зоні було поширене *орне землеробство*, у лісових районах – підсічне. В XI-XIII ст. парова система з дво- і трипільною сівозміною переважала практично на всій території, співіснуючи з перелоговою та підсічною. Головними землеробськими роботами були оранка, посів, боронування, жнива, молотьба. При трипільній системі землеробства збільшувалася площа ріллі, зростала врожайність, певною мірою зберігалася структура ґрунту.

В Україні-Русі культивували жито, пшеницю, овес, просо, гречку. Жито вирощували в північних районах, а пшеницю – у південних. Зерно використовували в харчуванні, ним сплачували данини і годували худобу. Ячмінь вирощували для пивоваріння. Пшоно було одним з основних продуктів харчування населення. Овес йшов переважно на корм коням. З бобових культур вирощували: горох, квасоллю, сочевицю, боби. Рівень

продуктивності був досить високим. Так, середня врожайність зернових досягала сам–6,2, тобто одна десятина (1,09 га) давала 8 ц зерна.

Важливе місце в селянському господарстві посідало вирощування технічних культур. У селянському господарстві посіви льону й коноплі були обов'язковими, тому що слугували сировиною для виготовлення тканин на вертикальних, а пізніше і на горизонтальних верстатах. З коноплі й льону виготовляли також олію.

Поряд з зерновими і технічними вирощували городні культури. Найпоширенішими були капуста, ріпа, цибуля, часник, мак, гарбузи, дині.

З найдавніших часів в Україні було поширене *садівництво*. Сади насаджували монастирські й феодальні господарства, а також заможні селяни. Є згадки про сади Києво-Печерського монастиря. Галицько-волинський літопис повідомляє, що князь *Данило* у новій столиці Холмі «посадив гарний сад». Вирощували яблуні, груші, сливи, вишні, горіх, черешню, малину, порічки, смородину, агрус, барбарис, виноград.

XI-XIII ст. – це період урбанізації Русі і найбільшого розквіту її міст. Літопис *«Повість минулих літ»* нараховує у XIII ст. майже 300 міст. У них проживали 13-15% населення. Міста на Русі, як і в усій Європі, виникли внаслідок *відокремлення ремесла від землеробства, в результаті скупчення значної кількості ремісників і торгових людей-купців*.

Київська Русь славилася майстрами-ремісниками та їх виробами. *Існувало понад 60 видів ремесел*. Важливою галуззю ремесла була *металургія* та *обробка заліза*. Мала місце спеціалізація ковальської справи. Основна продукція — сокири, серпи, коси, лопати, ножі, цвяхи, підкови, замки, ключі, гаки, обручі тощо. Виготовлення зброї та військової амуніції займало провідне місце.

Ливарна справа, центрами якої були Київ, Володимир, Чернігів та ін. міста, досягла значних успіхів, особливо після прийняття християнства. Будівництво церков, соборів, монастирів сприяло виготовленню предметів релігійного призначення, розвитку ювелірного мистецтва. Руські ремісники виробляли прикраси способом чеканки срібла і золота, волочіння дроту, виготовлення зерні, філіграні, застосовувалась техніка позолоти, оздоблення черню і т. ін.

Успішно розвивалося *гончарство*, широко поширене і в містах, і в селах. Вироблялася цегла – плінфа, високоякісний будівельний матеріал, з якої будували собори, церкви, фортеці та палаци. Високого рівня розвитку досягло склоробне виробництво, обробка дерева, з якого робили все: вози, колеса, човни, діжки, бодні, відра, корита, ложки, колиски, меблі та ін.

Добре розвивалися кравецтво і шевство. Та найбільший успіх мали зодчі – будівельники, архітектори Київської Русі.

В організації ремесла визначним явищем була спеціалізація та існування корпорацій, спілок. *Так, у Києві була **спілка візників**, які возили дерево з київської пристані, корпорація тесль – «дереводілів» (так їх називає літопис).*

Монголо-татарська навала призвела до тимчасового занепаду ремесла. У XIV-XV ст. в Україні відбувся процес зростання чисельності іноземців. У Галичині, на Західній Волині й Західному Поділлі в XIV ст. польські колоністи в деяких містах становили більшість населення. Феодали запрошували німецьких, голландських та інших ремісників, їм надавались значні привілеї. Українські міщани їх не мали. Їм забороняли займатися торгівлею, певними видами ремесел, поселятися в престижних частинах міста, на них не поширювалося магдебурзьке право. Становище погіршувалося ще й тим, що влада підтримувала католицьку церкву, яка була на боці іноземних колоністів.

У господарському житті Київської Русі важливе значення мала **торгівля: внутрішня** і особливо **зовнішня**. Внутрішня торгівля забезпечувала обмін між сільськогосподарськими й ремісничими виробниками. Велася вона переважно на міських торгах, у певні дні тижня, у більших містах – щоденно. На торгах можна було придбати зерно, хліб, овочі, фрукти, рибу, м'ясо, молоко, сіль, а також ремісничі вироби. У цілому внутрішня торгівля розвивалася повільно.

Зовнішня торгівля була краще розвинутою. *Через Київську Русь проходило кілька міжнародних торговельних шляхів, серед яких особливе місце займав шлях «із варяг у греки».* Проходив він по Дніпру, його притоках, з'єднував Балтійське і Чорне моря. На цьому шляху вирости великі міста: Київ, Великий Новгород (на Дніпрових притоках: Смоленськ, Любеч, Чернігів, Вишгород) та ін. У Києві, за свідченням літописців та іноземних очевидців, було багато складів, а саме місто було важливим центром грецької (візантійської) торгівлі.

До Візантії руські купці вивозили мед, віск, хутро, мечі, у меншій кількості хліб та ліс. Привозили дорогі тканини, заморську зброю, південні фрукти, прянощі, дорогоцінні ювелірні вироби, прикраси, художній посуд тощо. Через Київ, Нижній Новгород русини зносилися з країнами Сходу – Хозарським каганатом, Булгарським царством, середньоазіатськими й арабськими країнами. Про це свідчать як археологічні, так і писемні згадки. Асортимент товарів, що обмінювалися, був дуже багатим. Руські купці торгували із країнами Центральної і Західної Європи: Чехією, Польщею,

придунайськими країнами. Вони бували на торгах Франції, Італії і навіть Іспанії. Досить стабільними були торгові зв'язки з Німецькими князівствами.

Зовнішня торгівля Київської Русі своїми успіхами завдячувала вигідному географічному розташуванню. Участь у ній брали не тільки купці, а й державні провідники. Князі й бояри збирали данину від своїх підданих, і вона не тільки задовольняла їхні особисті потреби, а й була об'єктом вивозу, торгівлі.

У другій половині XIV-XV ст. розширилася внутрішня торгівля, основними формами якої були *торжки, ярмарки*. Торжки обслуговували місцеві ринки. Вони відбувалися один-два рази на тиждень, перетворюючись на елементи постійної торгівлі. Шляхта й купці, козаки й селяни звозили хліб, крупи, рибу, віск, мед, прядиво, худобу, шкіри, сіно, вироби сільських промислів і хатнього ремесла. Основними споживачами цих товарів були міщани. Однак і купці скуповували великі партії хліба, худоби тощо, щоб перепродати в інших містах з більшою вигодою. Крім того, купці, багаті міщани й цехові ремісники на ринкових площах влаштовували постійні крамниці, де продавали вироби ремісників – взуття, одяг, прянощі, прикраси тощо. Великим попитом користувалася зброя.

Важливим предметом торгівлі була *сіль*. Вона поставлялася з Галичини і Північного Причорномор'я в усі землі України і за кордон. З'явилась окрема категорія торговців сіллю, їх називали солениками, а пізніше – чумаками і коломийцями. Багатші з них в окремих містах монополізували торгівлю сіллю.

У XV ст. набули поширення ярмарки, що було першою ознакою становлення внутрішнього ринку. Ярмарки організовувались один-два рази на рік і тривали кілька днів, а то й тижнів. На них з'їжджалися купці з різних земель. Значно розширюється оптова торгівля. Укладаються контракти на поставку товарів у великих розмірах.

У Київській державі існувала досить розвинена грошова система. Головну роль у розрахунках та обміні відігравала *срібна гривня*. Походження цього терміну виводять від «гриви» – шиї, отже у первісному вигляді гривня – це намисто із срібла, чи обруч. Спочатку обруч міг бути мірою ваги, а згодом став грошовою одиницею. Монетні гривні мали вигляд шестикутних злитків срібла (київські гривні), крім них існували ще гривні новгородські й чернігівські.

Як менші одиниці розрахунків відомі *ногати, куни, різани й вівериці*. Деякі кодекси Руської Правди свідчать, що гривня мала 20 ногат чи 50 різан. Гривня дорівнювала десь 20-30 кунам. Рубель, відомий також з княжих часів, був половиною гривні. Вівериця була найменшою одиницею розрахунків, а отже найдрібнішою монетою. Одну віверицю коштувала воскова свічка.

Серед археологічних знахідок зустрічаються менші від гривні золоті й срібні карбовані руські монети. Золотих, на думку вчених, було небагато, зате срібні широко використовувалися в купецьких операціях. Між ними існували значні відмінності, тому їх важко класифікувати.

Розвиток торгівлі в XIV-XV ст. сприяв упорядкуванню грошової системи. З 50-х років XIV ст. до другого десятиріччя XV ст. у Львові випускалися місцеві монети – великі срібні *руські півгроші* з гербом Галицької Русі – левом й *мідні денарії*. У 60-90-х роках XIV ст. карбував монети в Києві князь *Володимир Ольгердович*.

Проте український ринок у XIV - XV ст. обслуговували не тільки вітчизняні монети. Вони посідали скромне місце на українському грошовому ринку. Панівне становище в грошовому обігу в українських землях займав *празький гріш*. Ці великі й повновагові монети, виготовлені з високопробного срібла, витіснили з ринків Східної Європи інші монети. Досить поширеними були *польська гривня*, що дорівнювала 48 грошам, а також лічильна одиниця – *копа*, на яку йшло 60 грошей. Значне місце на українських ринках посіли *польський півгрош* (срібна монета вартістю ½ гроша) і *литовський динарій*. Багато було в обігу *золотоординських дирхемів*.

8.3. Господарство України козацької доби (XVI – XVIII ст.)

Господарство України в Новий час на відміну від країн Західної Європи розвивалося в умовах *недержавності*. Протягом XVI– першої половини XVII ст. на українських землях відбулися істотні зміни в аграрних відносинах. Розширення внутрішнього й зовнішнього ринків призвело до формування і утвердження *фільварково-панищинної системи* господарства. Зросло *магнатсько-шляхетське* землеволодіння. *Завершилося юридичне закріпачення селян, які підпали в поземельну, особисту і судово-адміністративну залежність від феодалів*. Найінтенсивніше ці процеси відбувалися в Галичині, Волині, Поділлі, північно-західних районах Київщини.

У Наддніпрянській і Задніпрянській Україні, де вирувала народна колонізація, селяни були вільними, жили в слободах, залежність їх від феодала виявлялася у сплаті йому натуральної і грошової ренти. На цих землях формувалося козацьке землеволодіння як зародок землеволодіння фермерського типу. Наступ феодалів на права селян, прагнення покріпачити все населення України зумовили зростання чисельності козацтва і посилення національно-визвольної боротьби українського народу, найвищою точкою якої стала Визвольна війна середини XVII ст.

Внаслідок селянських повстань і воєнних успіхів Війська Запорозького магнати і значна частина шляхти були змушені залишити Наддніпрянщину. Разом з ними відступав і державний апарат шляхетської Польщі. У 1652 р. Правобережжя і Лівобережжя остаточно були очищені від польських панів. Феодальне землеволодіння зберігалося за православними монастирями й дрібною шляхтою. Таким чином, було ліквідоване велике і середнє землеволодіння на території, підлеглий Війську Запорозькому. Величезні земельні простори, маєтності магнатів Потоцьких, Вишневецьких та ін. переходять у користування нових власників: козацької старшини, козаків, селян, міщан. На зміну великому феодальному землеволодінню приходить дрібне, вільне землеволодіння *фермерського типу*, яке домінувало в козацько-гетьманському періоді. Характерною стала займанщина покинутих польськими землевласниками земель з боку козаків і селян. Середня селянська власність зросла, значно перевищивши передвоєнну норму (четвертина лану). Найбільше зросли господарства заможних козаків і селян, які володіли господарським реманентом, худобою тощо. Насамперед такі можливості мала сільська старшина (отаман, осавул, писар, хорунжий, війт, сотник). Селяни ділилися на *«пашенних»*, які обробляли землю власною робочою худобою, і *«бобилів»*, що не мали робочої худоби.

Козацька старшина перед 1648 р. володіла в основному *хуторами*, невеликою кількістю орної землі й сіножатями, лісами, ставами та іншими угіддями. Ці землі заможні козаки здобували займанщиною неосвоєних ґрунтів або купівлею, збільшували їх, розорюючи «дикі поля», вирубуючи ліси і засновуючи нові хутори. Національно-визвольна війна створила вигідні умови для ведення великого господарства. Займаючи вищі військово-адміністративні посади, козацька старшина розпоряджалася величезним майном, яке залишили польська шляхта і магнати. Старшинське землеволодіння зростало шляхом купівлі землі, гетьманських надань і царських привілеїв. Гетьманські надання земель були не дуже щедрими. Саме тому, на думку деяких істориків, козацька старшина зверталася за землею до царя, минаючи гетьмана, що згодом принесло негативні для України наслідки. Старшинські володіння охоплювали найбільше Чернігівщину і Київщину.

У другій половині XVII і особливо в XVIII ст. зростало старшинське землеволодіння. Цьому сприяла політика гетьманського уряду і російських царів. Старшинське землеволодіння поділялося на спадкове й рангове. Останнє надавалося за службу гетьманові чи цареві згідно з рангом.

Великими землевласниками були миргородські, чернігівські, ніжинські полковники, посади яких ставали спадковими. Чималі маєтності

були в родин *Кочубеїв, Золотаренків, Маркевичів* та ін. Згодом відмінність між спадковим і тимчасовим землеволодінням зникла. Гетьмани України (*І. Мазепа, І. Скоропадський, К. Розумовський*) також володіли величезними земельними площами і маєтками.

Із занепадом автономії в Україні збільшується російська дворянська земельна власність. Вже у другій половині XVII ст. на Слобожанщині оселяються російські дворяни, духовенство та ін. Після Полтавської катастрофи маєтності російських вельмож в Україні збільшуються. Великі земельні наділи отримали члени Малоросійської колегії і «Правління гетьманського уряду». Після ліквідації Гетьманату значні рангові володіння перейшли до рук російських можновладців. Після зруйнування Запорозької Січі її землі були передані переважно російським дворянам. Ще раніше почалася, а після ліквідації Запорозької Січі посилилася колонізація півдня України іноземцями: греками, татарами, сербами, болгарами. Найбільшим був вплив німецьких колоністів.

Важливу роль у господарському житті України XVI-XVIII ст. відігравали *міста*, які були центрами товарного виробництва й обміну. Виробничу основу більшості міст складало ремесло – дрібне ручне виробництво промислових товарів. Міський ремісник мав свої знаряддя праці, самостійно вів власне господарство, що базувалося на особистій праці з метою не одержання прибутків, а добуванням засобів для існування. Міське ремесло, на відміну від сільського, мало професійний характер. *До провідних галузей ремісничого виробництва в Україні належали ковальське, шевське, кравецьке, а також деревообробні й харчові ремесла. У середині цих галузей поглиблювалася спеціалізація ремісників за вужчими спеціальностями. Так, у харчовій галузі були різники, м'ясники, сальники, ковбасники; мельники, мірошники, крупники, гречаники; олійники, масляники; пекарі, перепічники; хлібники, калачники, пирожники, сластьоники; пивовари, солодовники, винники, бражники, медівники та ін. На думку дослідників, у містах України першої половини XVI ст. існувало майже 120 ремісничих спеціальностей.*

Для міського ремесла України тривалий час була характерна цехова організація – об'єднання ремісників однієї чи ряду професій в межах міста у спілки – *цехи*. Поява цехів в Україні пов'язана із поширенням тут магдебурзького права. Певна річ, мало місце і запозичення елементів цехової організації в Західній Європі. Наявність цехів в українських містах вперше документально засвідчено у кінці XIV ст. Саме в цей час було даровано цехові права ремісничим об'єднанням Львова й Перемишля. Перша половина

XVI ст. ознаменувалася створенням цехових організацій в більшості великих міст України. У першій половині XVII ст. кількість цехів у Львові досягла вже 30, вони об'єднували більше 500 майстрів 133 спеціальностей. У тих містах, де ремесло було менше розвинуте, існували цехи споріднених і навіть неспоріднених спеціальностей. Іноді, коли місто було невеликим, тут існував всього один цех, що об'єднував усіх ремісників. Крім цехового, в українських містах існувало й позацехове ремесло.

Початок *мануфактурного періоду* промисловості в Україні датується по-різному. Початкові форми мануфактури, на думку більшості істориків, виникли ще в першій половині XVI ст. Основою появи мануфактур були селянські та міські промисли і ремесла. Саме сільські й міські промисли, де не було цехових обмежень, виявилися найпридатнішими для технічних нововведень, нових форм організації виробництва і праці. *Технічною передумовою для створення мануфактур було широке використання водяного колеса, що забезпечувало перехід від дрібного ручного виробництва до великого механізованого.* Водяні млини механізували виробничі процеси не тільки у борошномельній галузі промисловості, а й використовувалися у текстильній, деревообробній, металообробній та інших галузях. Найкраще розвивалися борошномельні мануфактури, яким служили не тільки водяні, а й вітряні млини. У 1640 р., в маєтках *Яреми Вишневецького* було 476 млинів. У Гетьманській державі на будівництво та використання млинів видавалися спеціальні універсали, а їхніми власниками чи орендарями були шляхта, старшина, козаки й селяни.

Успішно розвивалося *гуральництво, броварництво* й *медоваріння*, які мали добру сировинну базу в Україні і приносили великі прибутки своїм власникам. Гуральні й *пивоварні* були в кожному фільварку, маєтку, в кожному селі України.

Розвивалося *металургійне виробництво*, найпоширенішою формою якого була *рудня*. Рудні склалися з млина, димарні, де з руди плавилася залізо, і кузні. У кінці XVIII ст. з'явилися перші *доменні мануфактури*, на яких спочатку виплавляли чавун, а потім сталь.

У першій половині XVI ст. в Україні почали виробляти *папір*. Найбільше папірень було у Східній Галичині, основним центром українського паперового виробництва вона залишалася впродовж XVII-XVIII ст. Папірні були в основному власністю поміщиків, монастирів і козацької старшини. У XVI ст. здобутки в паперовій промисловості України дозволили відкрити добу книгодрукування, яке також здійснювалося у друкарнях мануфактурного типу.

У Слобідській і Лівобережній Україні успішно розвивалося *селітряне виробництво*, зосереджене в басейнах рік Псла, Ворскли, Орелі, нижнього Дніпра й Бугу, в районі Чугуєва і Путивля. Ще до Хмельниччини в Україні існувало 20 селітроварень, які були монополією держави. Наприкінці XVIII ст. лише на Слобожанщині було 500 селітряних мануфактур.

В Україні у XVI-XVIII ст. існувало багато інших видів мануфактур. Серед них успішно розвивалися гуті (виробництво скла), буди (виробництво поташу), солеварні, порохівні. До мануфактур належали підприємства з виробництва гармат і дзвонів, карбування монет, текстильні, суднобудівні та інші підприємства.

Мануфактури являли собою відносно великі підприємства, на яких частково застосовувалася механізована праця, хоча ручна праця все ж домінувала. На мануфактурах існував поділ праці, використовувалася наймана праця. *Мануфактурне виробництво було в основному товарним і ринковим.* З виникненням мануфактур укрупнювалося виробництво.

У другій половині XVIII ст. в Україні було майже 40 централізованих мануфактур, які виникли в текстильній галузі і які можна вважати зародками великого капіталістичного виробництва, їх виникнення було тісно пов'язане з військово-господарськими потребами держави. Подібні мануфактури з'явилися в інших галузях промисловості. У цілому XVIII ст. – це період розквіту мануфактурного виробництва в Україні.

Ярмарки (дослівно – щорічний ринок) – регулярний торг широкого значення; базар, регулярно, періодично організовуваний в традиційно визначеному місці; сезонне розпродування товару одного чи кількох видів. Ярмарки – це основні центри формування національного ринку, основна ознака складання внутрішнього ринку. Торги й базари з'єднували в основному виробників і споживачів міста і села. Ярмарки, на відміну від них, зв'язували між собою різні регіони України.

Павло Алепський, мандрівник, який побував в Україні у 1654-1656 рр., писав: «У козацькій країні ярмарки відбуваються безперервно, від початку до кінця року, кожного свята, кожної пори року буває ярмарок в тому чи іншому місті». За його словами, найбільший ярмарок був у Печорському монастирі. Поступово склалася певна періодичність ярмарків, вони проходили у різних містах впродовж року. На ярмарках не тільки торгували, а й уклали угоди на виробництво окремих товарів. Ярмарки спочатку були універсальними, згодом посилювалася їх спеціалізація. Так, відомо, що на ярмарках Тернополя і Бродів торгували кінями, у Станіславі й Чернівцях – полотном і худобою.

Ярмаркова торгівля, часті переїзди купців з одного міста в інше, – поживали товарообіг між різними регіонами України, торговельні шляхи з'єднували найвіддаленіші території. *Внутрішній ринок України поступово набував загальнонаціонального характеру.* Так, вигідне господарсько-географічне розташування Харкова перетворило його на один з найвизначніших економічних центрів Російської імперії. Поблизу міста з давніх часів сходилися Московський, Одесько-Київський і Кавказький тракти, а також декілька другорядних поштових доріг: Старомосковська, Лебедянська, Сумська, Старобільська і т.д. Тут пролягали й транспортні шляхи, відомі ще в XV-XVI ст.: Муравський з Криму, Сагайдачний з Лівобережжя, Банаїв, Валуйський та ін. Завдяки цьому в XVIII ст. це місто стало головним перевалочним пунктом в товарообігу між північними і південними областями Європейської Росії, у тому числі промисловими великоросійськими й хліборобськими новоросійськими губерніями.

8.4. Економічний розвиток українських земель у XIX - на поч. XX ст.

Становище українських земель під владою Російської і Австрійської імперій було важким. Панщина, кріпосне право та інші форми експлуатації селянства гальмували розвиток промисловості, сільського господарства й внутрішнього ринку. У цей же час у країнах Західної Європи відбувається промислова революція, яка не могла не позначитися на ході економічного розвитку країн Центральної та Східної Європи, у тому числі й України.

На землях Лівобережної і Слобідської України успішно розвивається землеробство, основою якого були дрібні й середні поміщицькі господарства.

На Правобережжі високу ефективність господарювання демонструють великі магнатські маєтки, які спеціалізувалися на вирощуванні зернових, буряків.

Найуспішніше розвиваються господарства Степової України, де більшість землі перебувала в руках українських селян, а також колоністів-німців, сербів, болгар, євреїв, вірменів, греків та ін. У цьому регіоні успішно розвивалося також поміщицьке тваринництво, особливо конярство, вівчарство. З українських земель розпочався вивіз худоби та інших продуктів сільського господарства.

Передумови скасування кріпосного права в Росії і Україні визрівали впродовж тривалого часу. Його ліквідації вимагали перш за все аграрні відносини, які свідчили про кризу панщинної системи господарювання. У першій половині XIX ст. посилюється занепад поміщицьких господарств.

Праця селян-кріпаків ставала малопродуктивною. Хліборобство велося традиційними методами, екстенсивним шляхом. Разом з тим промислова революція і початок індустріалізації в країнах Західної Європи та в Росії вимагали збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, зерна насамперед. Кріпосництво було основним гальмом у розвитку сільського господарства, промисловості. Це добре розуміли панівні кола Росії.

Реформа повністю зберегла поміщицьке землеволодіння. Майже повсюди зменшилися селянські земельні наділи, якими селяни користувалися до реформи. Виділення землі та її межування реформа віддавала на розсуд місцевих поміщиків. Як правило, селянам віддавали землю гіршої якості, а іноді й взагалі не придатну для хліборобства. Крім того, селянський наділ роздрібнювався на кілька ділянок у різних місцях. Селяни були фактично позбавлені пасовищ, луків, лісів та інших угідь.

Внаслідок реформи 1861 р. селянство України втратило понад 15 % загальної площі земель, які раніше перебували в їхньому користуванні. 94 % колишніх поміщицьких селян одержали наділи менше 5 десятин, тобто менше норми середнього прожиткового мінімуму. Земельні наділи селяни повинні були протягом 49 років викупити в поміщиків згідно з встановленими реформою цінами, які значно перевищували тодішні ринкові ціни на землю. Так, в Україні до 1906 р., коли викупні платежі припинилися, поміщики одержали за землю, передану селянам, 382 млн. крб., тоді, як її ринкова вартість становила 138 млн. крб. Таким чином, селяни фактично викупували не тільки землю, але й свою волю.

Земельна реформа надала поміщику право упродовж двох років самому визначати й оформити у так званих уставних грамотах розміри земельних наділів селян. У цей час селяни перебували в становищі «тимчасово зобов'язаних», змушені були, як і раніше, відбувати панщину або платити оброк. У багатьох місцевостях таке становище продовжувалося багато років. Дворові селяни взагалі землі не отримали.

В Україні існувала численна група (майже 50%) державних селян, долю яких вирішено спеціальним законом про поземельний устрій від 1866 р. Згідно з ним, селяни мали право викупити свій наділ, а до того часу вони повинні були сплачувати щорічний державний податок.

Разом з тим реформа 1861 р. створила сприятливі умови для активізації господарської діяльності, перетворила селян-кріпаків у вільних людей. Селяни могли вільно пересуватися, купувати й продавати рухоме і нерухоме майно, займатися підприємництвом, торгівлею. *Реформа сприяла господарському піднесенню, завершенню промислового перевороту і здійсненню індустріалізації.*

Промисловий переворот в Україні почався у харчовій галузі промисловості. У 20-х роках з'явилися перші парові гуральні. Парова техніка прискорила виробничі процеси, збільшила вихід горілки з одиниці сировини. У цей же час виникає цукрова промисловість. Перший цукровий завод збудував польський поміщик граф *І. Понятовський* у 1824 р. в с. Троєщині Канівського повіту Київської губернії. У наступному році такий же завод збудував князь *О. Безбородько* (козацького походження) у с. Макошині на Чернігівщині. У цукровиробництві почали використовувати машини для подрібнення буряків, гідравлічні преси для сокодобування, парові котли для випарювання і згущення цукробурякового соку. Таких заводів у 20-х роках було небагато, але їх поява свідчила про початок промислового перевороту в Україні.

Робочі машини й механізми, які замінили ручну працю робітників, з'явилися на текстильних мануфактурах, перш за все суконних. Особливі успіхи мали мануфактури посаду Клишів на Лівобережжі, але парові машини в цій галузі запроваджувалися повільно.

У 1823 р. в маєтку графа *М. Воронцова* в містечку Мошни на Черкащині майстрами-кріпаками було споруджено перший на Дніпрі пароплав, який назвали «Бджілка». Місцевий майстер Вернигора встановив на ньому парову машину потужністю 6,5 кінських сил. З 1835 р. на Дніпрі вже діяла акціонерна пароплавна компанія, у власності якої було кілька потужних пароплавів.

Всезростаючі потреби в машинах і механізмах зумовили появу машинобудівних заводів. Перший завод з виробництва сільсько-господарської техніки, гідравлічних пресів, парових котлів та іншого обладнання для цукрових заводів збудував у 1841 р. український поміщик *Кандиба*. На час реформи 1861 р. в українських губерніях було близько 20 машинобудівних заводів. Однак багато машин ввозилося з-за кордону. Розвиток машинобудування сприяв зростанню обсягів металургійного виробництва, видобутку кам'яного вугілля, хоча потужність підприємств цих галузей була невеликою, проте невпинно зростала.

Промислове виробництво базувалося головним чином на примусовій кріпосницькій праці. З 13960 робітників у 1828 р. – 10385 (74,4 %) були кріпосними і тільки 3575 (25,6%) – вільнонайманими. *Незабаром з'ясувалося, що наймана праця, за яку платили грошми, була прибутковішою і вигіднішою, ніж дармова кріпосна, тому почав зростати попит на вільнонайманого робітника.* Поступово зменшувалася кількість поміщицьких і, навпаки, зростала чисельність купецького, капіталістичного типу підприємств. Нові фабрики й заводи будувалися, починаючи з 40-х років, в основному в містах.

Таким чином, незважаючи на кріпосницькі порядки, промисловий переворот проходив успішно, хоч і повільніше, ніж у розвинених західноєвропейських країнах.

Другий етап промислового перевороту відбувався після ліквідації кріпосного права. Його хронологічні межі (умовно) – це 60-80-ті роки. У цей час фабрики й заводи остаточно витісняють мануфактурне виробництво. Як і в попередні десятиріччя, основне місце в структурі української промисловості займало цукроваріння. Частка України у всеросійському виробництві цукру у 1880-их роках досягла майже 90 %. Всі основні операції на цукроварнях були механізовані, на них використовувалася праця вільнонайманих робітників. Для цукроваріння стала характерною концентрація виробництва, зростання продуктивності праці. Такі ж явища стали притаманними й горілчаній промисловості. Обсяги виробництва горілки, спирту постійно збільшувалися.

Крім перелічених галузей промисловості успішно розвивалися борошномельне, олійне, текстильне та інші виробництва, в яких ефективно запроваджувалися парові машини та інше обладнання.

Технічний поступ у галузях важкої промисловості ширився повільніше, ніж у харчовій і легкій. Ще у кінці 30-х, на початку 40-х років Україну відвідали іноземні геологічні експедиції, які виявили великі поклади високоякісного кам'яного вугілля в Донецькому кряжі. Незабаром було відкрито поклади залізної руди в околицях Кривого Рогу. Найближчим результатом цього стало те, що на півдні України почали виникати шахти й металургійні підприємства, їхня кількість у пореформений період зростає. У 1880-их роках у Донбасі налічувалося 197 вугільних шахт, на яких видобувалося 86,3 млн. пудів вугілля, що становило 43,1% від усього видобутку вугілля Росії. Розгорталось виробництво чавуну, сталі і прокату на Юзівському, Сулінському й інших металургійних заводах. Разом з тим їх потужностей було недостатньо.

Поступово зростали обсяги виробництва машинобудівних і суднобудівних заводів. Та найкраще у пореформений період розвивався залізничний транспорт. У 1863 р. почалося будівництво першої залізничної лінії від Балти до Одеси, яка згодом була продовжена до Києва. На Лівобережжі залізниця з Курська була продовжена до Броварів. У 1870 р., після будівництва моста через Дніпро, вся Україна з півночі на південь була сполучена залізницею. Залізничне будівництво здійснювалося в різних напрямках. Від 1860 до 1890 рр. в Україні збудовано 10 тис. км. залізничної мережі. Залізниці з'єднали найбільші міста і промислові райони України,

сприяли розвитку національного ринку, зростанню продуктивності праці, консолідації української нації.

В останні десятиріччя XIX ст. в Катеринославській і Херсонській губерніях виникли 17 великих металургійних заводів, 9 з них належали іноземним: англійським, бельгійським і французьким підприємцям. Вони були збудовані на їх кошти: завод Джона Юза з робітничим селищем Юзівка (нині Донецьк); Дніпровський завод у селищі Кам'янському (тепер Дніпродзержинськ); Гданцівський завод біля Кривого Рогу. Російські промисловці стали власниками заводів: Брянського – біля Катеринослава, Дружківського й Донецько-Юрїївського в Донбасі.

Завдяки своєму винятковому значенню адміністративно-організаційного і торговельно-фінансового центра, а також налагодженню залізничного сполучення на неофіційну столицю Південного гірничопромислового (сучасного Донецько-Придніпровського гірничо-металургійного) району перетворюється Харків. Видобувна промисловість була найбільш рентабельною господарською справою в Російській імперії, і це вивело харківських підприємців на провідні позиції. З кінця 1870-х років в Харкові проводилися щорічні з'їзди гірничопромисловців Півдня Росії, постійно діяли виконавчі органи цієї найстарішої в Російській імперії галузевої представницької організації. У 1902 р. у місті почала діяти спеціалізована кам'яновугільна і залізоторговельна біржа. Тому переважна більшість «південноросійських» гірничопромислових компаній розміщали в Харкові головні контори або принаймні постійні представництва. Це сприяло розвитку обробної промисловості в самому місті. Вже на 1900 р. машинобудівні й металообробні підприємства (у тому числі заводи сільськогосподарського обладнання Мельгозе і товариства «М. Гельферих-Саде», Харківський паровозобудівний та ін.) давали 55,5 % фабрично-заводської продукції міста (на 9,2 млн. крб.), а харчосмакові – 32,4 % (5,4 млн. крб.).

З 1888 по 1894 роки в Україні створено 22 іноземні акціонерні компанії з основним капіталом майже 63 млн. крб. *Французький, бельгійський, англійський і німецький капітали значною мірою захопили ключові позиції в кам'яновугільній, залізорудній і металургійній промисловості України.* У 1900 р. переважно іноземцям належали 65 підприємств сільськогосподарського машинобудування. Значним досягненням у процесі індустріалізації України стало будівництво Харківського й Луганського паровозобудівних заводів, на яких до 1900 р. було збудовано 233 паровози.

Процес монополізації став особливо активним на початку ХХ ст., коли виникли такі синдикати, як «Продамет», «Продвагон», «Продвугілля» та інші. Підприємці, в основному чужинці, монополізуючи виробництво, встановлювали ціни на готову продукцію, забезпечували високі прибутки шляхом жорстокої експлуатації трудового люду.

Царський уряд проводив колонізаторську політику щодо України, мало цікавився її економічними проблемами. Виробництво залізничних рейок, яке в Україні становило більше 75% від загальнодержавного, переважно обслуговувало Російську імперію з її найдовшими у світі залізницями. У кінці ХІХ ст. Україна давала 70% усієї продукції добувної промисловості, тоді як в переробній її частка становила всього 15%. Основним виробником тютюну імперії була Україна, але виробництво цигарок здійснювалося в Петербурзі. Велику частину українського цукру відправляли на рафінадні заводи Москви, щоб навіть у цій галузі зробити Україну залежною від Росії. Таких прикладів було багато.

Незважаючи на надзвичайно високі темпи індустріалізації в Україні, завершити її до початку першої світової війни не вдалося. Україна, як і Російська імперія в цілому, залишалася аграрно-індустріальною.

8.5. Економічна політика українських революційних урядів (1917-1919 рр.)

Господарство України доби національно-визвольних змагань переживало дуже складний і суперечливий період. Внаслідок воєнних дій промислове виробництво охопив параліч, зупинялися фабрики й заводи, на вулицю були викинуті десятки тисяч робітників. На початку осені 1917 р. в Донбасі не працювало 200 шахт, були зупинені металургійні заводи, сільськогосподарське виробництво переживало повну деградацію. Ціни на промислові й продовольчі товари безперервно зростали, а привид голоду насувався на міста і робітничі селища.

Центральна Рада. За таких складних умов Центральна Рада, найбільш представницький владний орган в Україні, не змогла налагодити ефективного державного управління, забезпечити стабільність і порядок, організувати економічне життя. Тільки після прийняття **III Універсалу** і створення **УНР**, тобто із запізненням у кілька місяців Центральна Рада обнародувала основні принципи своєї економічної політики. Значне місце у III Універсалі відведено вирішенню аграрного питання – найпекучішого у той час для селянства. Оголошувалося скасування приватної власності на «землі поміщицькі та інші землі нетрудових господарств сільськогосподарського призначення, а

також на удільні монастирські, кабінетські й церковні». Ці землі мали перейти до рук трудящих селян без викупу. Для реалізації цього положення Універсалу Центральна Рада доручила Генеральному Секретаріату із земельних справ розробити закон про те, як користуватися цими землями до остаточного вирішення їх долі на Українських Установчих Зборах.

У III Універсалі декларувалась необхідність «доброго упорядкування виробництва, рівномірного розподілу продуктів споживання й кращої організації праці». З цією метою Центральна Рада зобов'язала **Генеральний Секретаріат** праці спільно з представниками робітників «установити державний контроль над продукцією в Україні». Проголошувалося введення восьмигодинного робочого дня.

Однак уряд УНР не виявив послідовності й рішучості в реалізації наміченої III Універсалом програми. Центральна Рада поступово відмовилась від негайного вирішення аграрного питання. 10 листопада 1917 р. на нараді представників поміщицьких організацій, київських цукрозаводчиків і банкірів, *В. Винниченко* заспокоїв поміщиків, заявивши, що питання про землю буде вирішене на **Українських Установчих Зборах**. А через кілька днів Рада опублікувала роз'яснення Універсалу з аграрного питання, яке забороняло «свавільне захоплення земель та іншої власності». Передбачалися покарання тих, хто порушуватиме встановлений порядок. Наміри Центральної Ради спрямовувалися на збереження продуктивності сільського господарства, але розходились із прагненнями мало- й безземельних селян.

Малоефективною виявилась політика Центральної Ради щодо фінансів та промисловості. Катастрофічно бракувало грошей, навіть для виплати зарплати. Зачіпати царські банки, які діяли в Україні всупереч інтересам Центральної Ради, уряд не ризикував. Не виконувалася також обіцянка встановити державний контроль над промисловістю. Робітники не зрозуміли її суті, а промисловці зустріли взагалі вороже.

Остаточне банкрутство економічної політики соціалістичної (за переконаннями) Центральної Ради стало очевидним після окупації України німецькими й австро-угорськими військами. Рада виявилася неспроможною гарантувати виконання умов **Брестського мирного договору**, тобто забезпечити вивезення до Німеччини продовольства. Внаслідок цього та інших причин Центральна Рада перестала існувати.

Уряд гетьмана *Павла Скоропадського* та його оточення склалися з помірковано-консервативних чиновників, військових і громадських діячів дореволюційного часу. Вони прагнули побудувати нову за формою **Українську Державу** із стабільним устроєм, що базуватиметься на засадах приватної

власності. Уряд очолив *Ф. Лизогуб*, октябрист з українофільською орієнтацією, великий поміщик. Він зумів налагодити функціонування державного апарату в тому числі й на місцях за рахунок використання царської бюрократії. Це, правда, загрожувало відновленню Української державності, зате забезпечило порядок, виконання союзницьких домовленостей тощо.

Влітку 1918 р. в Харкові спробували відновити фінансові операції керманічі тогочасного російського бізнесу – *Рябушинські*, заснувавши Південно-Центральний банк з основним капіталом 15 млн. крб. З гетьманським урядом активно співпрацював голова з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії *М. Ф. фон Дитмар*, який увійшов до складу Фінансового комітету Української Держави. У травні 1918 р. він керував роботою з'їзду промисловців, банкірів, торговців і поміщиків у Києві, був обраний товаришем голови створеного на з'їзді Союзу промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства (**ПРОТОФІС**). У листопаді того ж року *М.Ф. фон Дитмар* брав участь у **Ясській нараді** делегатів Гетьманату, російських ділових і політичних кіл з представниками країн Антанти.

Великі землевласники почали відновлювати свою власність на землю і майно в Україні. Поряд з цим уряд розпочав розробку аграрного законодавства й опублікував у липні 1918 р. «Проект загальних основ земельної реформи». Передбачалося збільшити кількість землевласників за рахунок виділення селянам державних, удільних, а також викуплених у великих приватних власників земель. Землею за викуп наділялися лише заможні господарі. Лісові угіддя (більше 100 дес.) залишалися за власниками і серед селян не ділилися. У цілому проект був консервативним і більшістю селян не сприймався.

Відновлювалися старорежимні порядки і в промисловості. Уряд повертав націоналізовані підприємства колишнім власникам. Фабриканти не сприйняли змін, що настали після Лютневої революції. На виробництві обмежувалась свобода профспілкової діяльності, рівень зарплати визначався власником фабрики і т.п. Внаслідок такої політики влітку і особливо восени 1918 р. Україною прокотилася хвиля робітничих страйків і селянських заворушень, які разом з іншими причинами призвели до ліквідації держави Павла Скоропадського.

Економічний курс **Директорії** не відзначався послідовністю, особливо в початковий період діяльності, коли активну роль у виробленні політики відігравав *В. Винниченко*, який належав до лівого крила УСДРП. Призначений головою **Ради Міністрів** *В. Чехівський* також був лівим українським соціал-демократом. *С. Петлюра* був заклопотаний військовими справами і особливого впливу на економічну лінію не справляв.

Директорія одним із перших своїх заходів оголосила про намір ліквідувати нетрудові господарства в селі, монастирське, церковне і казенне землеволодіння. Уряд мав намір встановити в Україні національний варіант радянської влади, прагнучи цим самим вибити з рук більшовиків один з найважливіших пропагандистських козирів. Владу на місцях передбачалося передати «*трудовам*» селян, робітників і трудової інтелігенції. Законодавча влада в УНР належала *Конгресу трудового народу*, який обирало трудове населення без участі «поміщиків і капіталістів». Внаслідок такої політики Директорія залишилась без підтримки переважної більшості спеціалістів, промисловців, чиновників державного апарату, – всіх, без кого нормальне існування держави неможливе.

Непоследовність курсу Директорії виявилася у розробці аграрної політики. Декларуючи вилучення землі у поміщиків без викупу і цим задовольняючи маси селянства, Директорія прагнула заспокоїти і поміщиків. Вона пообіцяла їм компенсацію затрат на агротехнічні, меліоративні та інші вдосконалення, раніше проведені в маєтках. За землевласниками залишались будинки, худоба, виноградники та ін. Було також оголошено про недоторканість земель промислових підприємств і цукрових заводів. Конфіскації не підлягали також землі іноземних підданих. Нарешті, в руках заможних селян залишалися ділянки площею до 15 дес. землі. Хоча ці заходи обумовлювалися необхідністю зберегти від розпаду економічне життя, та все ж в умовах більшовицької агітації були розцінені як пропоміщицькі та прокуркульські й відкидалися.

Отже, бойові дії Першої світової війни, хаос і дезорганізація, що панували в усіх сферах економічного життя, агресія з боку білої та червоної Росії, непоследовність та нерішучість українських національних урядів у проведенні економічних перетворень були найголовнішими причинами поразки національної революції і втрати державності.

8.6. Економіка радянської України

Вирішивши збройним шляхом питання про владу в Україні на свою користь, більшовики почали докорінну ломку всіх соціально-економічних відносин. Перш за все було взято під партійний контроль фінанси. Нова влада заборонила діяльність банків, провела конфіскацію на користь Рад золота та інших цінностей. *Фінансове господарство України підпорядковувалося фінорганам Росії*. Паралельно відбувалось одержавлення промисловості. Його здійснювала *Вища рада народного господарства* Росії (*ВРНГ*), утворена 1 грудня 1917 р. В Україні були

сформовані філії ВРНГ, які не мали ніякої автономії. Постановою ВРНГ від 22 січня 1918 р. державною власністю Російської федерації були оголошені акціонерні товариства «Продамет» і «Кровля». Було націоналізовано й оголошено власністю Російської федерації 9315 великих металургійних заводів України, які виплавляли 80% чавуну і сталі. Державною власністю РРФСР стали 230 великих шахт, суднобудівні заводи Півдня, ряд підприємств Харкова, Катеринослава та ін. міст.

Проте найголовнішим питанням для більшовиків в Україні було питання про хліб. Після проголошення радянської влади в Харкові більшовики стали відправляти в центральну Росію ешелони з хлібом. До 1 березня 1918 р. щоденно з України в Росію вирушало по 140 вагонів з продовольством, з 1 березня – по 300, а з 1 квітня – по 400 вагонів. Вивіз хліба супроводжувався реквізиціями, насильством над селянством, здійснювався терор над українським селом.

Більшовики встановили контроль над Україною з допомогою дуже привабливих для людей гасел: «Заводи – робітникам», «Земля – селянам». Проте незабаром було оголошено курс на «швидке, рішуче і тверде здійснення економічної диктатури пролетаріату», яке передбачало ліквідацію товарно-грошових відносин і введення прямого продуктообміну. Було розгорнуто широку націоналізацію промисловості, торгівлі, транспорту. Протягом 1920 р. в Україні було націоналізовано понад дві тис. підприємств. Характерно, що державні підприємства, як правило, в умовах розрухи не діяли. Сотні тисяч робітників залишалися без роботи, змушені були виїхати в село.

Наприкінці лютого 1920 р. **Раднарком УСРР** прийняв закон про хлібну розверстку, яка мала забезпечити робітничі центри Росії і України, армію, сотні тисяч радянських службовців продовольством. Були створені спеціальні продовольчі загони. З метою їх зміцнення до продзагонів було мобілізовано майже 15 тис. робітників, у тому числі понад 2 тис. членів більшовицької партії. Влітку 1920 р. завдання щодо продрозверстки було покладено на 1-шу кінну армію *С. Будьонного*, що перекидалася на радянсько-польський фронт. Тим не менше, селянство відмовлялося здавати хліб і до липня 1920 р. загальний план продрозверстки, що становив 153 млн. пудів хліба, було виконано лише на 10 %.

У країні вибухнуло масове невдоволення політикою більшовиків, особливо в аграрній сфері, яке стало загрозою існування радянської влади. Економічна та суспільно-політична криза 1921 р. змусила більшовицьке керівництво терміново переглянути економічну політику, особливо щодо

селянства. Навесні 1921 р. *В. Леніну* вдалося переконати партійне керівництво в необхідності зміни економічної політики.

Основними складовими *НЕПу* були: відновлення торгівлі й товарно-грошових відносин; введення стійкої грошової одиниці, надання їй конвертованості; дозвіл приватної торгівлі; денационалізація середніх і дрібних підприємств, повернення їх старим власникам; введення господарчого розрахунку на підприємствах (право продажу надпланової продукції); дозвіл іноземних концесій; відновлення матеріальних стимулів виробництва, розвиток кооперації та оренди; зменшення державного втручання в економіку; заміна продрозверстки продподатком. Неп мав забезпечити виживання більшовицького режиму в умовах міжнародної ізоляції і масових виступів населення.

У сільському господарстві неп передбачав цілу систему заходів, серед яких найголовнішим була заміна продрозверстки продподатком. Розмір продподатку визначався напередодні посівної й був у два рази меншим, ніж розмір продрозверстки, передбаченої на 1921 р. Селянам дозволялося продавати надлишок продукції на ринку, організовуватися у кооперативи, а також орендувати землю та використовувати найману працю.

У промисловості неп передбачала повернення дрібних та середніх підприємств їх власникам, проведення децентралізації управління промисловістю. Підприємства могли об'єднуватися у трести. Була відмінена обов'язкова трудова повинність, створювалися умови для формування ринку робочої сили. У промисловості також дозволялося використання найманої праці й оренди. Під час проведення нової економічної політики залучався іноземний капітал шляхом створення концесій та спільних підприємств.

У галузі торгівлі створювалися умови для розвитку трьох її форм: приватної, державної та кооперативної, організовувалися ярмарки.

У 1922-1924 рр. було введено в обіг нову грошову одиницю – **червонець**, який рівнявся 10 золотим карбованцям, став конвертованим і сприяв оздоровленню економіки в цілому.

Була введена єдина система податків, створювалися ощадні каси й Ощадний банк. Політика непу була сприйнята в Україні неоднозначно. Так відомо, що деякі діячі компартії України виступили проти заміни продрозверстки продподатком.

Незважаючи на це, нова економічна політика почала запроваджуватися в Україні. З 1923 р. українське селянство почало швидкими темпами підвищувати продуктивність праці у своїх господарствах. У 1927 р. в Україні обробляли землі більше, ніж у 1913 р. на 10 %, а виробництво зерна вже у 1925 р. досягло довоєнного рівня.

Неп сприяв розгортанню кооперативного руху. Сформувалася єдина система кооперації: споживчої, сільськогосподарської, кредитної, виробничої. Вона сприяла підвищенню продуктивності праці, заготівлі й збуту продукції, ефективному кредитуванню селянських господарств.

В умовах непу довоєнного рівня досягли галузі легкої, харчової промисловості, виробництво предметів споживання. Проте відставала більшість галузей важкої промисловості, які, так само, як і транспорт та зв'язок, були під контролем держави.

Підсумки і значення непу досить суперечливі й неоднозначні. Завдяки йому було відновлене господарство, зруйноване за роки війни. Зросло промислове й сільськогосподарське виробництво, поживалась торгівля і товарообмін, було зняте соціальне напруження. Але водночас з позитивними результатами, нова економічна політика породила безліч протиріч. Зовнішня торгівля стала виключно державною монополією. Всі великі підприємства залишались у державній власності. Ставала все очевиднішою невідповідність між ідеологією більшовиків і їх практикою.

Наприкінці 20-х років неп було відкинута. Приводом до цього стала чергова хлібозаготівельна криза 1927-1928 рр. На початку 1928 р. партійно-державне керівництво почало застосовувати «воєнно-комуністичні» адміністративні заходи щодо селянства, які не виявляли бажання продавати державі зерно за заниженими цінами. Неп замінили командно-адміністративною системою керівництва.

Незважаючи на успіхи непу, СРСР, у тому числі й Україна, залишалися аграрно-індустріальними, їх економіка вимагала технічної і технологічної модернізації. У 20-их роках мала місце гостра партійна дискусія про те, якими шляхами досягти світового рівня економічного розвитку. Перемогла лінія Й. Сталіна та його соратників, які були прихильниками тоталітарних форм управління і здійснення індустріалізації будь-якою ціною і в найближчій перспективі.

Була обрана стратегія прискореного розвитку важкої промисловості, основними етапами якого стали п'ятирічки. Перша п'ятирічка 1928-1933 рр. зі слів Й. Сталіна, була виконана за 4 роки і 3 місяці. Насправді навіть мінімальний п'ятирічний план розвитку господарства був недовиконаний. Замість мінімальних 18% зростання темпів за рік реальні темпи росту становили близько 16%.

Вже перший п'ятирічний план, який передбачав реконструкцію та будівництво в Україні промислових підприємств, був для неї несприйнятливим. Він ставив у привілейоване становище російський центрально-промисловий

район, Ленінград і Урал. В Україні ж уповільненим темпом мали розвиватися ті галузі, що забезпечували паливом та металом промисловість Росії. 61,6 млрд. крб., призначених згідно з планом першої п'ятирічки на народне господарство, Україні припадало 11,3 млрд. крб., тобто 18,3%, що менше від будь-якого показника її питомої ваги, тоді як Росії призначалося 68%, набагато більше, ніж належало б. З виділеної Україні суми на промисловість припадало 4,2 млрд. крб., з них на нове будівництво всього 1,2 млрд. крб. Найгіршим було те, що з суми 1,2 млрд. крб. 78% призначалось на Донецько-Криворізький район (6,5 млн. чол. населення), для задоволення потреб Росії у вугіллі й металі. На решту території України (22,5 млн. чоловік) припадало лише 22% асигнувань на нове промислове будівництво.

Отже, розвиток промисловості в Україні повинен був і надалі йти в старому напрямі, що сформувався ще в царські часи. Тоді й тепер роль України зводилась до забезпечення Росії паливом, необробленим металом і важким прокатом. Наступні п'ятирічки не внесли суттєвих змін – у другій п'ятирічці Україні припало ще менше коштів, всього 16,7% від загальної суми по Союзу, а в передвоєнні роки – 14,5%, частка ж Росії зросла до 71%.

Основними джерелами індустріалізації були: націоналізація промисловості, збільшення прямих і непрямих податків, використання трудового ентузіазму трудящих і примусової праці політичних в'язнів, колективізація сільського господарства, конфіскація церковного і монастирського майна, прибутки від зовнішньої торгівлі та ін.

На відміну від розвинених країн світу, індустріалізація здійснювалася не для задоволення споживчих потреб населення, а навпаки, споживання промислової продукції населенням обмежувалося. Сама держава ставала не тільки власником створюваних промислових об'єктів, а й споживачем її продукції: в основному зброї і засобів виробництва. Фінансові ж засоби для цього черпалися з бюджету, тобто шляхом визиску людей, який був можливий тільки в тоталітарній державі. *Важливим джерелом індустріалізації був колоніальний визиск поневолених народів, у тому числі й українського. Визиск здійснювався шляхом встановлення неадекватних цін на ввіз і вивіз продукції, особливо сільськогосподарської. Так, за центнер м'яса Україні платили 2,4 крб., тоді як на світовому ринку (Лондон) ціна становила 8,8 крб. Найдешевше коштував хліб, що вивозився з України за кордон.*

Переходу до *колективізації* сприяла криза хлібозаготівель 1927-1928 рр. За умов зростання ринкової ціни на хліб селянство відмовлялось продавати державі хліб за нижчими цінами. У січні 1928 р. Політбюро ЦК ВКП(б)

прийняло рішення про примусове вилучення у селянства зернових надлишків та необхідність форсованої колективізації сільського господарства.

Суцільна колективізація почала здійснюватись у 1929 р., названому *«роком великого перелому»*. Було визнано, що Україна мала все необхідне, щоб попереду інших республік здійснити колективізацію. Комісія, очолена наркомом землеробства СРСР *Я. Яковлєвим*, встановила терміни суцільної колективізації в основних зернових районах. Постанова ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву» віднесла Україну до групи районів, де колективізацію мали завершити восени 1931 р. або навесні 1932 р.

Партійно-державний апарат України виступив з рядом ініціатив щодо прискорення темпів колективізації. У маси було кинуте гасло «шалених темпів колективізації». 24 лютого 1930 р. *С. Косіор* підписав лист-директиву місцевим партійним організаціям України, в якій ставилося завдання: «Степ треба повністю колективізувати за час весняної посівної компанії, а всю Україну – до осені 1930 р.» *Таким чином, українські партійні вожді зменшили терміни колективізації на 1-1,5 року.*

Початок колективізації показав, що селяни не бажають відмовлятися від своєї власності і передавати її у колгоспи. Адже усуспільнювали не тільки засоби виробництва, а й продуктивну худобу, птицю, реманент. Досягти цього вдавалося лише шляхом грубого насильства. Селяни відповіли антиколгоспними, антирадянськими виступами, які жорстоко придушувалися. Поставлене у безвихідь селянство почало продавати або забивати худобу, ховати чи псувати реманент. У 1928-1932 рр. в Україні було винищено майже половину поголів'я худоби, на відновлення якого потрібні були десятиліття.

Події набували загрозливих масштабів. На початку березня 1930 р. газета «Правда» надрукувала статтю *Й. Сталіна* «Запаморочення від успіхів», в якій засуджувалися «перегини» в колгоспному будівництві. Головну відповідальність за «викривлення партлінії» *Й. Сталін* перекладав на місцеве керівництво. Таким був маневр *Сталіна* та його оточення, які в першу чергу були винними у скоєному.

У ході колективізації, яка в наступні роки продовжувалася дещо меншими темпами, сталінізм скоїв ще один злочин. Розпочався активний наступ проти заможних селян, так званих *куркулів*. Спочатку цей наступ здійснювався шляхом адміністративного тиску – встановлювався високий податок, заборонялася оренда землі тощо. З грудня 1929 р. влада перейшла до політики відкритого терору проти заможних селян. На перше червня

1930 р. було **«розкуркулено»** 90 тис. селянських господарств України, що становило 1,8% їх загальної кількості. Конфісковано й передано в колгоспи худоби, реманенту, будівель на суму 90-95 млн. крб. Під «розкуркулення» потрапляли не тільки заможні господарства, а й ті, що не хотіли йти в колгоспи. Компанія «ліквідації куркульства як класу» була формою репресій щодо всього селянства.

У 1931 р. репресії продовжувались. Всього в Україні за роки колективізації було експропрійовано майже 200 тис. селянських господарств, разом з членами сімей це становило майже 1,5 млн. осіб. Близько 800 тис. з них заслали на Північ в Сибір, де українці масово вмирали або жили і працювали у нелюдських умовах. На їх кістках виникли Кузбас, Караганда, Печора, Колима.

*Найжорстокішим злочином сталінського режиму проти українського народу був організований ним **Голодомор 1932-1933 рр.** Упродовж 1931 р. у селян вилучали все зерно, у тому числі посівний фонд. Весняна посівна компанія 1932 р. не була ефективно проведена, ускладнювала ситуацію колгоспна безгосподарність. Влітку 1932 р. розпочався голод. Голод 1932-1933 рр. був наслідком злочинної антинародної політики більшовицької партії. Примусова колективізація, репресії щодо кращої частини селянства, штучний голодомор призвели до глибокої деградації сільськогосподарського виробництва, яка дорого обійшлася українському народові.*

Розв'язання Другої Світової війни принесло Україні територіальні зміни. Західноукраїнські землі (Східна Галичина, Західна Волинь у 1939 р., а Північна Буковина у 1940 р.) були приєднані до Радянської України і СРСР в цілому. Відразу після приєднання тут відбулися важливі економічні зміни. Було ліквідовано приватну власність на основні засоби виробництва, націоналізовано поміщицькі землі, промислові підприємства, торгівлю і транспорт. Націоналізація майже 2 тис. промислових підприємств, переважна кількість яких були середніми і дрібними, призвели до зниження їх ефективності, що негативно позначилось на становищі більшості населення. На селі здійснювалася експропріація власності заможного селянства, якого позбавляли землі, реманенту, худоби.

До початку німецько-радянської війни було проведено арешти власників фабрик і заводів, банків, заможних селян. Були репресовані активні діячі кооперативного руху, а кооперативні об'єднання «Центросоюз», «Центробанк», «Маслосоюз», «Народна торгівля» та інші одержавлені. Вони втратили свій кооперативний, самодіяльний характер і були включені у відповідні державні чи псевдокооперативні структури.

У 1940 р. розпочалося створення колгоспів. До середини 1941 р. було колективізовано 13% селянських господарств, створювалися машинно-тракторні станції. У Західну Україну почали прибувати робітники й фахівці різних сфер діяльності зі сходу України. Одночасно здійснювалося переселення у східні області України. Завершити повністю «*радянізацію*» Західної України сталінському режимові не вдалося. У червні 1941 р. розпочалася німецько-радянська війна. Почалася масова евакуація на схід заводів, робітників та інженерів. Всього з України було вивезено в Росію, Середню Азію та інші регіони СРСР майже 1 тис. заводів, понад 4 млн. осіб, відповідно з Києва – 197 підприємств і 300 тис. чоловік. Крім цього, з України евакуйовано 30212 тракторів, більше ніж 6 млн. голів худоби, 1,6 млн. т шкур, хутра тощо. Майже все обладнання з українських електростанцій було вивезено і встановлено на нових станціях.

Перед німецьким вторгненням зерно та інші види продовольства форсованими темпами вивозились на державні заготівельні пункти. Що неможливо було вивезти – спалювали, з наказу сталінського керівництва в Україні застосовувалась тактика «*спаленої землі*». У Донбасі було затоплено всі шахти, знищено промислові об'єкти Дніпрельстану, всі 54 домни, висаджено у повітря мости, зруйновано залізниці, телеграфні лінії тощо. Все це негативно позначилося на життєвому рівні населення, яке залишилося на окупованій німцями території.

Бойові дії та німецька окупація принесли економіці України ще більші зруйнування. Було частково чи повністю знищено понад 700 великих і малих міст та 28 тис. сіл, внаслідок чого безпритульними залишилось майже 10 млн. чоловік. Величезних збитків завдано промисловості – 16 тис. підприємств було майже повністю знищено. Людські втрати до цього часу точно не встановлені, вважається, що близько 10 млн. українців забрала війна, 2,2 млн. – вивезено на роботи в Німеччину.

Під час війни німці вивозили з України зерно, м'ясо, олію, масло, цукор і навіть чорнозем. Промислові підприємства, які залишились неушкодженими, німецька адміністрація оголосила власністю Німеччини і нещадно експлуатувала.

Відбудова зруйнованого війною господарства проводилася у надзвичайно складних умовах. За роки війни змінилася структура економіки. З усього, що було евакуйовано під час війни з України, поверталася незначна частина. За вивезене майно Україна не отримала ніякої компенсації. Натомість за нове обладнання, яке поступало в Україну після війни, доводилось платити з власного бюджету.

Відбудова промисловості здійснювалася однобоко. Випереджаючими темпами розвивалися галузі важкої промисловості, хронічно відставали харчова й легка промисловість. Причиною цього були не тільки волонтаризм керівництва й ігнорування життєвих інтересів людей, а й відставання сільськогосподарського виробництва, яке було нездатне забезпечити промисловість сировиною. Внаслідок війни та колективної системи господарювання сільське господарство повністю деградувало. Хронічно не вистачало техніки, реманенту, тяглової худоби, насіння, робочих рук: у селі залишилися в основному жінки й діти.

Катастрофу сільського господарства України довершила жорстока посуха, яка знищила врожай у південних областях республіки. Почався голод, який охопив мільйони жителів України. Майже 800 тис. людей загинуло. Мали місце випадки людоїдства. Мільйони голодуючих ринули у західні області України, рятуючись від біди. *Голоду 1946-1947 рр. можна було уникнути.* У країні були достатні продовольчі резерви. Однак добірну пшеницю вивозили за кордон, а прості трудівники гинули голодною смертю. Вина за це лежить на совісті партійно-державного керівництва СРСР.

Завдяки героїчним зусиллям українського народу вдалося досягти значних успіхів у відбудові зруйнованого війною господарства. Вже на кінець війни питома вага Донбасу в загальносоюзному видобутку вугілля зросла до 26,7 %. У 1945 р. Україна дала 18% загальносоюзного виробництва чавуну і 11,2 % сталі. Всього до травня 1945 р. було відбудовано і введено в дію майже 3 тис. великих промислових підприємств України, що становило майже третину довоєнних виробничих потужностей.

Було відбудовано Дніпрогес, заводи «Запоріжсталь», «Азовсталь», машинобудівні заводи Києва, Харкова. На кінець 1950 р. більше, ніж до війни, видобували залізної руди, виробляли прокату чорних металів, продукції машинобудування, електроенергії, цементу тощо.

Все це було досягнуто шляхом жорстких командно-адміністративних методів управління, ігнорування інтересів простих людей. Відомо, що США пропонували включити СРСР, у тому числі й Україну, в план Маршалла, але сталінський режим відмовився і переніс весь тягар відбудови на плечі трудівників.

Індустріалізація і колективізація сільського господарства в західних областях України розпочалася в перші повоєнні роки. Безумовно, що перед тим Східна Галичина, Волинь, Північна Буковина і Закарпаття були аграрними окраїнами різних держав. Згідно з партійними рішеннями, ці

землі повинні були в найближчі роки зрівнятися у промисловому відношенні зі східними областями УРСР.

У більших містах краю почали будувати заводи-гіганти: найбільший у Європі Жидачівський паперовий, Калушський хімічний комбінати, ряд заводів у Львові (автобусний, автонавантажувачів, кінескопів, телевізійний), Тернополі, Івано-Франківську, Чернівцях.

Крім цього, в західних областях розширювалися старі виробництва: видобуток нафти (район м. Долини), природного газу (Дашавське, Угорське та інші родовища). У повоєнні роки відкриті перші пласти в Львівсько-Волинському кам'яновугільному басейні.

У цілому в 1950 р. промислове виробництво Західної України становило 10 % загальноукраїнського проти 3% у 1940 р. Швидкими темпами зростало число промислових робітників. Тільки на Тернопільщині наприкінці 1950 р. їх кількість була у 6,8 рази більшою, ніж у 1940 р. Успіхи в розвитку промисловості свідчили про завершення процесу індустріалізації західних областей України. Доцільно вказати й на суттєві недоліки у її здійсненні. Індустріалізація проводилась бездумно, без урахування економічної доцільності, наявності сировини. Не бралися до уваги проблеми охорони навколишнього середовища, хімічні заводи будувалися в курортній зоні тощо.

У 1948-1949 рр. сталінський режим здійснив колективізацію сільського господарства, її проводили тим же методом, що й у 30-х роках в УРСР: посилення податкового тиску на заможних селян, примус, депортація непокірних до Сибіру, Середньої Азії. На початку 1950 р. було колективізовано 96% селянських господарств і усупільнено 99,4 % орної землі.

У 50-х – першій половині 60-х років основні напрямки економічної політики в Україні залишалися практично незмінними. Однак після смерті Сталіна було здійснено спроби переглянути деякі аспекти економічної політики, не зачіпаючи при цьому основ тоталітарного суспільства.

У 1957 р. розпочато реформу управління народним господарством. На думку *М. Хрущова*, першого секретаря ЦК КПРС і головного реформатора, надцентралізовані галузеві міністерства були неспроможними забезпечити швидке зростання промислового виробництва. Тому волюнтаристським рішенням галузеві міністерства були ліквідовані й замість них утворили територіальні управління – *ради народного господарства*. При цьому *Держплан* зберігався. Він продовжував здійснювати загальне керівництво, планування та координацію у всесоюзному масштабі. Реформі не підлягали військова промисловість і енергетика. Уряд вважав, що реформа допоможе раціональніше використовувати ресурси, подолати галузеву

роз'єднаність і відомчі бар'єри. Кінцевим результатом мало стати ефективніше управління економікою і швидке господарське зростання.

Внаслідок ліквідації окремих міністерств, значно скоротився адміністративно-управлінський апарат. Було закрито сотні дрібних підприємств, які дублювали одне одного. Вивільнені виробничі площі задіяні для виготовлення нових видів продукції. Прискорився процес технічної реконструкції багатьох підприємств. Зменшилася кількість зустрічних перевезень вантажів.

На території України було створено 11 раднаргоспів. Майже вся промисловість (90% підприємств) була підпорядкована Раді Міністрів УРСР, внаслідок чого зросла самостійність українських органів управління у прийнятті багатьох рішень. Тисячі заводів, позбувшись опіки центру, запрацювали на повну потужність. Почалося виробництво багатьох типів нових машин, агрегатів, приладів. Внутрішній ринок заповнювався телевізорами, радіоприймачами, пральними машинами, пылесосами, холодильниками, швейними машинами, велосипедами та іншими товарами, яких раніше не вистачало.

Проте кардинальних змін у розвитку економіки не відбулося. Підприємства замість опіки міністерств і відомств опинилися під пресою раднаргоспів. По-старому Москва ставила виробничі завдання, встановлювала ціни на основні види товарів, забирала значні суми прибутків. Держбанк СРСР, який регулював господарську діяльність підприємств, не став ближче до України.

Поряд з експериментами у промисловості М. Хрущов зайнявся реформуванням сільського господарства. Спостерігаючи за успіхами тваринництва, аграрного сектора економіки в США, лідер партії і держави, завзятий реформатор, вирішив запровадити окремі досягнення американських фермерів у СРСР. Колгоспам і радгоспам було наказано збільшити посіви кукурудзи, гороху та деяких інших культур, що повинно було підняти рівень кормової бази тваринництва, і, отже, забезпечити потреби споживачів у молоці, м'ясі, маслі й т. п. У цілому добру ідею в умовах радянської дійсності, безвідповідальності й загальної безгосподарності було повністю дискредитовано. Кукурудзу почали сіяти на пшеничних полях. Сіяли її навіть в Архангельській області. Внаслідок цього у крамницях пшеничний хліб був замінений на кукурудзяний, а горохова й кукурудзяна епопея стала темою для багатьох гуморесок та анекдотів. У 1962 р. СРСР вперше закупив зерно за кордоном.

Волюнтаристським методом вирішував М. Хрущов проблему забезпечення людей продуктами харчування. Він категорично виступав проти індивідуальних присадибних господарств селян, які планував у близькій перспективі ліквідувати взагалі і орієнтуватися лише на колективні господарства. У часи правління Хрущова було ліквідовано МТС, а їх техніку передано колгоспам, що мало негативні наслідки. У цей же час здійснювалося освоєння цілих земель Сибіру, Уралу, Середньої Азії, перш за все Казахстану. Україна виділила на програму освоєння перелогових земель значні кошти, матеріальні й людські ресурси, що призвело до зменшення посівних площ у республіці. *Великої шкоди господарству України було завдано створенням «рукотворних морів» – Канівського і Київського водосховищ, які «поховали» сотні тисяч гектарів родючих земель, зіпсували водний басейн Дніпра.*

У 1965 р. до влади в СРСР прийшло нове партійно-державне керівництво, очолене *Л. Брежнєвим*. Свою діяльність воно також розпочало з економічної реформи, яка часто ототожнюється з іменем тогочасного Голови Ради Міністрів СРСР *О. Косигіна*. Реформа повинна була забезпечити подолання таких негативних явищ економіки, як збільшення потреби в капіталовкладеннях, незавершеність будівництва, масовий випуск товарів, що не мали збуту, диспропорція розвитку галузей господарства. Для досягнення такої мети передбачалося: скоротити планові показники для підприємств, створити на підприємствах фонди матеріального стимулювання; фінансувати промислове будівництво шляхом кредитування, а не дотацій; ліквідувати раднаргоспи й відновити галузеву систему управління; підвищити закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію; перерозподілити долю національного прибутку на користь аграрного сектора.

Перші кроки реформи дали позитивні результати: поживавилось сільськогосподарське виробництво, покращилось постачання міст продовольством, зросла продуктивність праці. Але вже на початку 70-х років темпи реформи почали знижуватися. І радянське керівництво поступово відмовилося від будь-яких реформ. Наступили так звані «золоті роки стабільності».

Причини невдачі економічних реформ 50-60-их років лежать в основі тоталітарно керованої економіки, якою й була економіка радянська. Економічне реформування не могло принести успіху без політичних змін, демократизації і без реального суверенітету республік.

На середину 70-х років радянська економіка повністю втратила притаманний для 50-60-х років динамізм. Скорочується зростання продуктивності праці, знижується хід промислового розвитку, уповільнюються

темпи запровадження досягнень науково-технічної революції, посилюється централізація та бюрократизація державної системи управління, поглиблюється криза сільського господарства, зростають закупки продовольства за кордоном (у 10 разів), наростає дефіцит товарів, знижуються темпи житлового будівництва, загострюються екологічні проблеми.

Основними причинами застійних явищ в економіці України, як і СРСР взагалі, була низька ефективність економічної системи, в основі якої лежала загальнодержавна власність на засоби виробництва, дуже централізована, планова економіка, з якої вилучено ринкові сили. Централізована планова економіка створила величезну бюрократію, яка увічнювала неефективність виробництва. Фактично неможливо було взагалі спланувати економіку такої великої держави, як СРСР. Відсутність ринку призводила до відсутності інформації, яку постачає суспільству система ринкових цін.

Для української економіки, крім того, були характерні такі явища, як гігантоманія, власне збагачення партійно-номенклатурних груп, боротьба кланів, корупція, хабарництво і т.п. *В Україні панувала ще одна економіка – тіньова, яка заповнювала різні прогалини, залишені «планом», прогалини неефективності, властиві плановій економіці.*

Важливою причиною кризи радянської економіки було існування політичної системи, в якій одна партія повністю монополізувала право на владу.

Наростання кризових явищ в економічному житті СРСР в середині 80-х років призвело до необхідності зміни політичного курсу. У квітні 1985 р. до влади прийшов *М. Горбачов*, партійний лідер молодшої генерації. Він оточив себе групою відомих економістів, спеціалістів. Було проголошено курс на проведення політичних і економічних реформ.

У ході проведення економічних реформ можна виділити три етапи:

Реформа *А. Аганбегяна* (квітень 1985 р.), суттю якої було соціально-економічне прискорення розвитку країни на основі широкого впровадження досягнень НТП, створення нового господарського механізму. Але невдовзі стало зрозумілим, що реформування економіки вимагає якісних структурних змін в радянській економічній моделі.

Реформа *М. Рижкова – Л. Абалкіна* (1987-1989 рр.), суттю якої була формула «самостійність», «самофінансування», «самоокупність». В основі реформи лежало дві складові:

а) розширення самостійності трудових колективів (було прийнято закон «Про державне підприємство та об'єднання»);

б) розширення сфери дії приватної ініціативи (за законами «Про кооперацію», «Про індивідуальну трудову діяльність» та ін.).

Концепція переходу до регульованої ринкової економіки (1990-1991 рр.), суттю якої було запровадження під контролем держави ринкових механізмів. Гострі дискусії велися про темпи й методи переходу до ринкових відносин.

Спроба економічних реформ не мала позитивного результату. Наслідком цього стало подальше падіння виробництва, продуктивності праці, зубожіння найширших верств населення, утвердження в держсекторі бартерної економіки, а в новому підприємницькому секторі – «економіки казино», коли головним стало не виробництво, а продаж товарів у найкоротші терміни за максимальними цінами з метою отримання максимуму прибутку.

Значним етапом на шляху до виходу з-під колоніальної зверхності Москви було прийняття у серпні 1990 р. закону про економічну самостійність України. Закон проголосив такі основні її принципи: власність народу республіки на її національне багатство і національний дохід; різноманітність і рівноправність різних форм власності та їх державний захист; повна господарська самостійність і свобода підприємництва.

На час, коли Україна приступила до становлення своєї державності, особливо помітним був спад виробництва в усіх галузях господарства. Відбувалося зниження продуктивності суспільної праці й національного доходу, падіння обсягів промислової продукції.

З метою подолання цих негативних явищ вживалися неординарні заходи. У червні 1991 р. Верховна Рада України ліквідувала контроль над економікою України з боку центральних відомств. Загальносоюзна власність на території України була перетворена в республіканську. Створювалася власна грошово-фінансова система, податкова й митна служби.

Було здійснено ряд прогресивних перетворень в аграрному секторі економіки. У листопаді 1991 р. Держагропром реорганізували в Міністерство сільського господарства. Виникли нові форми сільськогосподарських об'єднань: агрофірми, агрокомбінати. З'явилися виробничий підряд, оренда землі, дачно-городні кооперативи.

8.7. Основні проблеми економічного розвитку незалежної України

24 серпня 1991 р. Верховна Рада проголосила Акт незалежності України. Цей день відкрив нову еру в історії нашої держави. Одне із найважливіших завдань, що постали перед Президентом України, Верховною Радою та урядом – забезпечити українському народові нормальні умови життя, підняти рівень його добробуту.

Наприкінці жовтня 1991 р. Верховна Рада України розглянула «Основні напрями економічної політики в умовах незалежності». У цьому документі передбачалася структурна перебудова господарства України. Велике значення надавалося конверсії оборонної промисловості, перерозподілу матеріальних і трудових ресурсів на користь тих виробництв, які забезпечують населення споживчими товарами. Передбачалося переорієнтувати машинобудування на задоволення потреб агропромислового сектора, легкої і харчової промисловості.

У березні 1992 р. Верховна Рада розглянула «Основи національної економічної політики України», в яких зазначалося, що Україна повністю виходить з рубльової зони.

Важливу роль у становленні ринкової економіки України відіграв закон «Про приватизацію майна державних підприємств». Почалося створення малих і спільних підприємств, товариств різного рівня відповідальності, кооперативів тощо.

У 1991-1993 рр. розпочалися суттєві зрушення у сільському господарстві. Почали створюватися фермерські господарства. Цьому сприяв закон «Про селянське (фермерське) господарство, приймалися інші закони й постанови.

Проте цих заходів виявилось недостатньо. Необхідні були радикальніші дії, направлені на прискорення економічних реформ, виведення господарства України з економічної кризи, що поглиблювалася. Великі надії поклалися на новобраного Президента України *Л. Кучму*. Його економічна програма була викладена у Зверненні до Верховної Ради в жовтні 1994 р.

За час, що минув, зроблено чимало у плані реалізації цієї програми. Проведено цінову лібералізацію. Україна вийшла або наблизилась до світового рівня цін на основні види товарів і послуг. Здійснюється приватизація і роздержавлення власності, практично завершена мала приватизація.

Проводиться реформування сільського господарства. Завершено паювання землі, колгоспи перетворені в селянські спілки, збільшується кількість фермерських господарств.

Відбулася фінансова стабілізація, досягнута перш за все завдяки введенню власної грошової одиниці – *гривні*. Одним з виявів фінансової стабілізації є майже незмінний валютний курс гривні.

На жаль, реформи проводяться повільно. Тим часом життєвий рівень більшості громадян України погіршується. Економічна ситуація залишається складною і неоднозначною, її розв'язання – нагальна потреба сучасності.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає актуальність економічної історії України?
2. Охарактеризуйте розвиток торгівлі за часів Київської Русі?
3. Розкрийте сутність господарських відносин в українських землях у XIV-XVI ст.?
4. Дайте характеристику Селянської реформи 1861 р.
5. Назвіть основні особливості економічного розвитку радянської України.

Термінологічний словник

Ганза (група покупців) – торговий союз міст Балтійського і Північного морів на чолі з Любеком у XII-XVI ст. Офіційно оформлений у 1556 р., формально існував до 1669 р. Назва з'явилась у 1267 р. в англійській королівській грамоті.

Емфітевтичне право – довгострокова або вічна оренда.

Закупи — залежні люди в Київській Русі, які брали у феодала в борг позику (купу) і зобов'язані були відробити її.

Залозний шлях – сухопутний торговий шлях, що з'єднував Київ з Тмутараканню, Малою Азією і країнами Сходу.

Золоте забезпечення — запас золота в центральних банках, призначений для покриття банківської емісії, а інколи й для забезпечення поточних рахунків та інших зобов'язань, що належать до оплати.

Комендація – форма перетворення вільних селян на залежних.

Кріпосне право — система права в Середньовіччі, що встановлювала залежність селянина від феодала і неповну власність останнього на селянина-кріпака.

Люстрація – інвентаризація у королівських маєтках середньовічної Польщі.

Магдебурзьке право – система міського самоуправління у Середні віки.

Мануфактура – 1) форма промислового виробництва, яка історично передувала машинній промисловості; характеризується ремісничою технікою і поділом праці; 2) назва деяких текстильних підприємств в Україні та в інших країнах.

Пул – одна з форм монополій, яка характеризується тим, що прибуток усіх учасників надходить у загальний фонд і розподіляється між ними пропорційно до розмірів їхніх капіталів.

Райфайзенка – сільський кредитний кооператив, названий ім'ям німецького громадського діяча Райфайзена Фрідріха Вільгельма, засновника кредитних кооперативів у Німеччині.

Рустикальні землі – селянські земельні наділи в Австрійській імперії та західноукраїнських землях, що входили до її складу.

Рядовичі – залежне населення в Київській Русі, яке слугувало князю договором (рядом).

Соляний шлях – сухопутний торговий шлях, що з'єднував Київську Русь з узбережжям Чорного моря.

Тартак – лісопилка в XVI-XIX ст.

Цензива – оброчна система користування землею.

Чинш – фіксована плата в грошовій або натуральній формі за користування земельним наділом.

Література

1. Гальчинський А. Україна: поступ у майбутнє. – К., 1999.
2. Економіка України: десять років реформ / За ред.
3. Ватаманюка та С. Панчишина. – Львів, 2001.
3. Коропецький І. Дещо про минуле, недавнє минуле і сучасне української економіки. – К., 1995.
4. Лановик Б. Д., Лазарович М. В., Чайковський В. Ф. Економічна історія / За ред. Б. Д. Лановика. – 2-ге вид., перероб. – К., 2000.
5. Лановик Б., Матисякевич З. Економічна історія України і світу. – К., 1999.
6. Леоненко П. М., Юхименко П. І. Економічна історія. – К., 2004.
7. Сакс Дж., Пивоварський О. Економіка перехідного періоду: Уроки для України: Пер. з англ. – К., 1996.

ЛЕКЦІЯ 9

ГЕОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

9.1. Геополітичне положення України

Як наукова дисципліна *геополітика* відома з XIX ст. Це наука, яка вивчає взаємозв'язки і взаємозалежність між державною політикою і тим географічним середовищем, в якому вона здійснюється.

Термін «*геополітика*» в науковий обіг вперше ввів шведський учений Р. Челлен. На його думку, «*геополітика – це наука про державу як географічний організм, що втілений у просторі*». Проте сучасні дослідники справжнім засновником геополітики вважають німецького науковця Ф. Ратцеля. Зазначений термін він, щоправда, не вживав, і його головна праця вийшла друком наприкінці XIX ст. під назвою «*Політична географія*».

Географічне положення України є вагомим фактором вироблення її зовнішньої політики. У ракурсі геополітики вона займає на Євразійському континенті унікальне місце, яке часто визначається поняттями «географічний центр Європи», «перехрестя між Сходом і Заходом».

Маючи територію понад 600 тис. кв. км і посідаючи шосте місце за чисельністю населення (48,5 млн.) на континенті, Україна володіє не тільки багатими природними ресурсами, а й значним промисловим та науково-технічним потенціалом, досить розвиненою економікою. Вона межує з багатьма країнами, що зумовлює необхідність налагодження рівноправних, взаємовигідних відносин на основі глибоко обґрунтованої сучасної *геостратегії*.

З геополітичної точки зору Україна справді весь час відігравала роль *головного кордону між цивілізаціями*. Це пов'язано з географічним становищем України. Україна розташована на межі між Європою і Євразією. Є термін «*Великий Стен*». Це територія степів і пустель від Чорного моря до Жовтого, яка займає весь центр Євразії. У цих степах зручно займатися скотарством, але українські степи так само придатні й для землеробства. Саме в Україні закінчується межа широколистяних лісів з родючими ґрунтами, часто з чорноземами.

Україна постійно знаходилася на межі різних культурних і господарчих регіонів. На сході – степи, на півночі – тайга, на заході – ліси, на півдні – Чорне море. Північний захід і південний схід України часто складали спільну територію, здавна мали спільну мову і назву *Кіммерія* або *Гіммерія*. Греки називали територію сучасної України *Скіфією*. Україна завжди являла собою самий північно-східний край родючих, культурних і цивілізованих земель. Землеробство тут почалося ще в неоліті. На території України землеробство почалося в VI тис. до н.е. А на нечорноземній території на північ від України землеробство розповсюдилося тільки в II тис. до н.е. У

зв'язку з цим Україна майже постійно опинялася у центрі конфлікту між різними цивілізаціями. Україна – територія вічного конфлікту між принципово різними культурами. Свого часу І. Мазепа написав вірш: «О горе-горе тій чайці-небозі, що вивела діток при битій дорозі». Але це саме давало їй величезні переваги. Здатність до запозичення різноманітних елементів культури, синтезу принципово нової культури, в тому числі і запозичення військової майстерності. Вирішення конфлікту залежало від того, по яку сторону стане населення України. Отже, часто населення України відіграло важливу, а іноді й вирішальну роль у ході світової історії.

Перша стала державність на території України – **Скіфська держава**, яка охоплювала майже всю територію сучасної України. Столиця була в районі сучасного Нікополя. У складі її населення значну частину становили предки слов'ян. Правобережну Україну можна вважати їх прабатьківщиною. Скіфія входила до системи держав Близького Сходу, вела війни проти ассирійців, підтримувала стосунки з древньою Грецією.

Потім на початку нашої ери подібне державне утворення майже на всій території сучасної України створило германське плем'я **готів**. Як відомо, скіфи свого часу взяли участь в розгромі **Ассирії**, а готи вперше в історії захопили Рим. Згодом північ сучасної України стала центральним ядром **Давньоруської держави**.

Традиції української державності. Чи були українці в минулому окремою політичною нацією? Сутність проблеми полягає в тому, що лише тричі в історії протягом незначного часу існувала незалежна Українська держава:

1. 1648-1713 рр., коли вона була остаточно підкорена й поділена між Росією та Польщею, при цьому весь цей час вона визнавала зверхність якоїсь з сусідніх держав, тобто не була повністю незалежною;

2. 1918-1922 рр. – формально незалежна Українська держава, але фактично весь цей час тут були бойові дії та перебували іноземні армії.

3. з 1 грудня 1991 р. Україна є вільною від іноземної окупації, лише за винятком Криму, де перебувають російські війська.

То чи можна в такому разі говорити про власну українську традицію? І в чому причини такої трагічної долі Української державності?

Гетьмани *І. Виговський, П. Дорошенко*, син Хмельницького *Юрій Хмельницький*, перший голова Директорії *В. Винниченко* – усі вони добровільно відмовилися від влади. Чому? *Тому що головною причиною нестійкості української державності була завжди надзвичайно несприятлива геополітична ситуація, тобто розташування українських земель на межі зіткнення цивілізацій.*

Будь-яка держава не може стати незалежною від іншої держави, якщо її не підтримує якийсь союзник. Наприклад, США стали незалежною від Англії, тому що її підтримала Франція та Іспанія, перш за все збройною силою. Ще раніше Голландія і Швейцарія набули незалежності завдяки Франції. Країни Балтії набули незалежності завдяки Німеччині, яка вигнала російсько-червону армію. Отже, коли немає союзників, то сусіди захоплять і розділять. Яскравий приклад – це три розподіли Польщі у XVIII ст., коли її поділили між собою Австрія, Прусія та Росія.

Війна Б. Хмельницького за незалежність також закінчилась тим, що українські землі поділили Московія, Польща і Туреччина. У 1919 р. друга УНР опинилася в «*чотирикутнику смерті*», тому що проти неї водночас вели наступ: з заходу – поляки, з Дону – білогвардійці, з півночі – більшовики, з півдня – війська Антанти та Румунії. Тож українці були змушені водночас вести війну з чотирма противниками. При цьому не було жодних союзників, адже незалежність України не визнавала жодна держава.

У XVII ст. єдиним можливим союзником України могла бути відносно слабка Швеція. І цю можливість було використано Б. Хмельницьким та І. Мазепою, але обидва ці рази Швеція разом з Україною була змушена протистояти водночас Московії і Польщі.

З 1992 р. Україна змушена проводити «*багатовекторну*» політику.

До 1994 р. Україна була в повній економічній блокаді водночас з боку Росії та Заходу. Головною проблемою досі є небажання розглядати її як рівноправного союзника.

У той же час традиції *Української автономії* сягають у сиву давнину. До створення Київської Русі українці склали декілька племінних князівств. Значна частина була підкорена Хозарським каганатом. У IX-X ст. виникла *Руська держава* із столицею в Києві. У київські часи влада князя була обмежена народним *віче* в усіх великих містах.

У монгольські часи всі українські етнічні землі зберігали автономію, а *Галицько-Волинське князівство* навіть на певний час стало незалежним королівством. Навіть на території татар населення жило самоврядними громадами, які складають історичне коріння козаків.

Потім значну частину української землі завоювало Литовське князівство. Литовські князі на території України одразу сприйняли українську культуру й мову. Офіційною мовою була руська (староукраїнська). Литовської літературної мови взагалі не було. Руська мова також була офіційною в Закарпатті, Молдові та в володіннях Угорщини. Князь *Вітовт* наприкінці XIV ст. переніс столицю із Вільнюса до Києва. Після його смерті внаслідок

громадянської війни були відновлені удільні автономії Київського і Волинського князівств. *Отже, всі українські землі входили до складу напівнезалежних князівств.*

Наприкінці XV ст. князівства були ліквідовані, їх замінили **воєводствами**, але водночас всій місцевій шляхті було надано місцеве самоврядування в межах воєводств. У всіх цих воєводствах шляхта залишалась православною і українською за мовою. Крім того, своє самоврядування (**Магдебурзьке право**) мали міста України. На всіх українських землях в XVI ст. діяло власне право – **Литовські статuti**. І Литовський статут з'явився ще у 1521 р., а III – у 1573 р. Він був дуже важливим, остаточно його дію було скасовано у 1839 р.

Протягом XVI ст. українські землі зберігали власну еліту, але внаслідок *Люблінської унії* (1568 р.) українські землі перешли зі складу Литви до Польщі. *Таким чином, Україна була остаточно відокремлена від Білорусії.*

Головним носієм державних традицій була місцева православна шляхта на чолі з нащадками місцевих князів. Крім того, власною традицією була місцева православна церква на чолі з **Київським митрополитом**.

На початку XVII ст. значна частина місцевої шляхти перейшла до католицизму; відбулася **Берестейська (Брестська) церковна унія**, яка загострила протиріччя серед православних.

Значно посилювалося козацтво. Воно очолило колонізацію територій на східних землях України, створило власний незалежний політичний центр – **Запорізьку Січ**.

Польський король *Стефан Баторій* узаконив козаків як окремий стан в Польській державі і створив **козацький реєстр**, тобто список офіційно визнаних козаків. Спочатку їх було 300, пізніше – 6000. За вимогою Б. Хмельницького реєстр було збільшено до 40 тисяч, але після поразки під Білою Церквою реєстр скоротили до 20 тисяч. Однак козаків було більше. Ядром була Запорозька Січ. Козаки вважалися рівними між собою. Вважалось ганебним померти своєю смертю. Загальна численність запорожців коливалася від 10 до 20 тисяч. Ще більше було міських козаків. Часто майже не було різниці між селянином і козаком.

З козацькою і селянською колонізацією сперечалася шляхетська. У XVII ст. значна частина української шляхти перейшла у католицизм. Захисниками православ'я стали козаки і православні міщани. *На початку XVII ст. українська православна еліта засвоїла західноєвропейську культуру.*

Наявність озброєних козаків була необхідною умовою економічного розвитку на межі Великого Степу, бо тут військові дії фактично ніколи не

припинялися і козацтво досить рано усвідомило себе як провідну політичну силу українського народу. У сусідній Московії на початку XVII ст. точилася війна за владу («смута»). Ця смута закінчилася тим, що приблизно 10 тисяч російських козаків отримали дворянство замість знищеної старої знаті. У цей час українські козаки досягли компромісу з польським урядом. *П. Сагайдачний мав титул гетьмана України.* Козацтво вступило до Київського братства і було спонсором Києво-Могилянської академії. *Відмінність між українськими та російськими козаками була в тому числі і на рівні освіченості на користь українців.*

Козаки знаходилися в непримиренній опозиції зі шляхтою, яка говорила козакам: «Ви частина Речі Посполитої, але як нігті та волосся. Якщо вони виростуть надто довгими, їх обрізають».

Після Хмельниччини Україна по суті була поділена між козаками й польською шляхтою.

Катерина II знищила інститут українських гетьманів і формально привела місцеву політичну систему у відповідність до російської.

З іншого боку, на Лівобережній Україні вся козацька верхівка отримала дворянські права. Реально дворянами стали не тільки представники еліти, але й більшість їх потенційних противників. Було багато дворян, в які мали двоє-троє кріпаків (український середній клас дрібного дворянства, що жили на власних хуторах). Збереглося багато заможних козаків. Дрібні дворяни уклали шлюби із заможними козаками. Тому на лівобережній Україні не було селянських повстань. Місцеві дворяни отримали посади в Петербурзі, що призвело до *малоросійства* (любів до малої батьківщини і водночас вірність імперії).

Дворяни Малоросійських губерній отримали від Катрини II права самоврядування, в тому числі контролю за місцевою поліцією. Вони проводили повітові та губернські зібрання. Від них залежали губернатори. Дворяни були звільнені від тілесних покарань. Іноземні мандрівники першої половини XIX ст. називали Харків столицею України і говорили, що тут демократичний лад.

Після зруйнування Січі (1775 р.) в 1793 р. запоріжці отримали землі на Кубані, де було створене *Чорноморське козацьке військо*. Значна частина населення залишилася на колишніх запорізьких землях і зберегла статус козаків. Існували допоміжні козацькі війська: *Дунайське, Азовське* тощо. Чорноморські козаки отримали назад клейноди Запорізької Січі.

Дворянство поступово втратило своє значення лише в другій половині XIX ст., коли з'явився новий претендент на соціальне лідерство –

різночинна інтелігенція та частково **буржуазія**. Ця інтелігенція відіграла провідну роль у земствах, що прийшли на зміну дворянському самоврядуванню. Земське самоврядування мали всі губернії Лівобережної і Південної України. На Правобережній Україні вони були створені тільки в 1911 р. У 1917-1920 рр. саме земства були опорою державного апарату всіх українських режимів – від П. Скоропадського до Н. Махна.

Загальні особливості української геополітичної історії полягають в наступному:

- 1) частина території України постійно зберігала власну українську соціальну верхівку, тобто *українці постійно залишалися політичною нацією*;
- 2) ця політична верхівка майже завжди знаходилася в союзі з якоюсь із сусідніх держав, стаючи складовою тих державних організацій, до яких входили українські землі.

Отже, хоча б частина України мала певну політичну автономію і власні політичні традиції.

Ще однією особливістю є те, що у недержавний період історії на деяких українських землях (Правобережна Україна і Галичина) вся соціальна еліта була іноземною. На таких територіях українці складали лише нижчі пригнічені верстви й зазнавали денаціоналізації.

9.2. Історія української геополітичної думки

У геополітичному ракурсі Україна має глибокі історичні традиції. Драматична історія нашої країни відбиває особливості її географічного розташування і пов'язана передусім з боротьбою за незалежність, пошуками надійних союзників і способами налагодити рівноправні, дружні стосунки зі своїми сусідами. Вирішення цих геополітичних проблем знайшло відображення в українській історико-політичній думці, в численних працях українських мислителів, учених минулого й сучасності.

Про роль географічного фактора писали у своїх творах *М. Драгоманов, М. Грушевський, Д. Яворницький, В. Липинський, С. Рудницький, Ю. Липа, І. Лисяк-Рудницький* та інші дослідники.

На формування вітчизняної думки про геополітичне становище України та її гіпотетичну поведінку у визначенні зовнішньополітичних орієнтирів об'єктивно вплинули такі чинники: *багатівікове розширення етнічної території між країнами-сусідами, що не могло не позначитися на менталітеті населення різних регіонів України й науково-політичних підходах до розв'язання проблеми суверенітету; переважання думки про те, що саме Україна, на території якої виникла Київська Русь, є колицкою східних*

слов'ян, має історичні пріоритети і першість у створенні державності; пошуки приятні сусідів, наміри співіснувати з ними у єдиному державному організмі на рівноправних умовах, чи навіть на умовах автономії або протекторату завершувалися, як правило, втратою незалежності.

Сутність проблеми геополітичних орієнтирів визначив понад півстоліття тому В. Старосольський: «У старі часи це набувало конкретної форми виразу: «Москва чи Варшава», як це існувало в XVII ст. Тепер це вибір – «Схід чи Захід», з Москвою як синонімом Сходу, чи з Європою як із синонімом Заходу. Яка орієнтація перемаже?»

Ще відвертіше з цього приводу висловився В. Липинський: «Відділитися від Польщі, але так, щоб не втопитися у російському морі, – ось проблема, остаточне вирішення якої Україні не вдалося знайти протягом тисячоліть».

Геополітичні підходи простежуються у працях з української історії вже з середини XIX ст. В *«Історії Русів»*, мабуть, уперше обґрунтовано ставиться питання про те, що український народ є безпосереднім нащадком давніх русів та їхньої території, яка з давніх-давен мала свій суверенітет або, принаймні, автономію.

Свій внесок у розробку геополітичних підходів та концепцій зробили члени *Кирило-Методіївського товариства*. Серед його засновників – історик та громадський діяч М. Костомаров. У складеному ним програмному документі товариства *«Закон Божий. Книга буття українського народу»* розроблено і обґрунтовано, по суті, першу наукову парадигму геополітичної стратегії стосовно здобуття національної незалежності. Йшлося, насамперед, про перебудову всього геополітичного простору Російської імперії – утворення федерації незалежних слов'янських держав.

Однією з головних особливостей вітчизняної геополітичної думки в історичному аспекті були велика строкатість зовнішньополітичних орієнтацій, різноманітність підходів у визначенні їхньої пріоритетності, що пропонувалися авторами відповідних концепцій. У цьому закладена глибока історична традиція: адже не було, мабуть, жодної країни-сусіда, географічно близького й не дуже, з яким би політичні діячі України не шукали злуки для здобуття самостійності. Визначальними у цьому відношенні були, мабуть, XVII і перша половина XVIII ст.

Після провалу *Гадяцької угоди* з Польщею (1658 р.) здійснюються спроби спертися на Туреччину (П. Дорошенко, Ю. Хмельницький) і Швецію (І. Мазепа, П. Орлик). Ще наприкінці XVIII ст. В. Капніст зондував ґрунт

щодо налагодження стосунків із Пруссією і можливого протекторату останньої над Україною.

Але повернемося до XVII ст. Становище українських земель у складі Речі Посполитої не можна оцінити однозначно. З одного боку, виникли сприятливі умови до подальшого залучення українців до здобутків європейської культури, з іншого – зростало невдоволення, викликане остаточним позбавленням українського народу державності, принизливим становищем нерівноправної, пригнобленої нації.

Було зруйновано і насильницьки перекроєно весь природний геополітичний простір України. У Люблінській унії (1569 р.) була сформульована польська доктрина, згідно з якою українські землі проголошувалися такими, що раніше належали Польщі, були від неї відірвані, а тепер законно поверталися до її складу.

Пригноблений польською короною український народ починає дедалі наполегливіше боротися за своє визволення. Актуалізується стихійний пошук інших геополітичних парадигм. Тиск із Заходу штовхав Україну у протилежний бік, спочатку зі східно-південною орієнтацією, коли селяни-утікачі та інші опозиційні до польського уряду елементи масово просувалися вниз по Дніпру, утворивши осередок воєнно-політичного руху і низового козацтва – Запорізьку Січ.

Геополітичне бачення цих соціально-політичних процесів сформулював *Д. Яворницький*. У своєму творі *«Історія запорозьких козаків»*, аналізуючи причини виникнення козацького руху, він наголошує, зокрема, на таких його передумовах: позбавлення українських селян землі і водночас наявність великих вільних територій у південно-східному регіоні, в пониззі Дніпра – так званому *«Дикому полі»*. Отже, «земельна причина» стала дуже важливим природно-географічним чинником виникнення козацтва.

Не застосовуючи геополітичної термінології, *Д. Яворницький* докладно аналізує воєнну географію *Б. Хмельницького*, формування козацтвом нового геополітичного простору України. Прослідковує, як складалася нова, вже незалежна від Польщі, власна національна геостратегія, вироблялися різні геополітичні орієнтації: промосковська, пропольська, протурецька, прошведська. Всі ці історичні перипетії значною мірою пов'язані з географічним розташуванням України серед сильних держав-сусідів, які не погоджувалися визнати її незалежність.

Слід зазначити, що з геополітичної точки зору козацько-гетьманська держава добре вписувалася в європейські політичні й культурологічні процеси. Традиційному церковно-схоластичному вихованню було протиставлене

викладання «семи вільних мистецтв» – граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, музики та астрономії. Воно було запроваджене за європейським зразком спочатку в Острозі, а потім у братських школах.

В умовах визвольної боротьби українського народу XVII ст. геополітична стратегія полягала в тому, щоб утворити самостійну державу на етнічних українських землях. Формування такої держави змінювало геополітичний простір Східної Європи. На певний час козацька Україна опинилася в центрі геополітичних процесів у регіоні, якими були охоплені не тільки Польща і Росія, а й Кримське ханство, Оттоманська Порта, Швеція, Валахія та інші країни.

Досягнення цієї мети ускладнювалося для України двома обставинами. По-перше, сусідні країни – Польща, Московія, Литва, Крим, Туреччина – не визнавали права українців на незалежну державу і прагнули відтяти частку території від України. По-друге, за довгі роки бездержавності, асиміляторських процесів було втрачено в народі почуття самодостатності, не сформувався високий рівень самосвідомості. Тільки після блискучих воєнних перемог 1648 р. були визначені основні принципи національної ідеї, положення про соборність української держави. Це відбувалося у процесі формування нового геополітичного простору, на тлі наростання кризи середньовічної цивілізації в Європі.

Виборовши (спершу де-факто) незалежність від Речі Посполитої, Козацька держава згодом втратила свої позиції. Її геополітичне становище різко погіршилося. Однією з причин цього стало непродумане зближення з Молдовою, що призвело до формування антиукраїнської коаліції у складі Польщі, Валахії та Трансільванії. Татари спустошили своїми набігами все Правобережжя, поширилися голод та епідемії. Особливо погіршилося геополітичне становище України після невдалої **Жванецької кампанії**, яка перекреслила для України навіть автономію у складі Речі Посполитої. *По суті, Б. Хмельницький не мав «відповідного геополітичного терену – територія його влади звідусіль мала відкриті кордони». В Україні не було варіанта зберегти свою незалежність без протекторату одного із сусідів.*

За таких умов вибір геополітичної парадигми був водночас і простим, і складним. Складним тому, що не гарантував остаточної перемоги над Польщею, а простим тому, що *об'єктивна геополітична безвихідна ситуація штовхала українців в обійми Московії*. Інші союзи того часу були просто неприйнятними через неодноразові зрадницькі акції кримчаків; не приваблювали вчорашні вороги і «бусурмани» – турки. Московіти ж були православної релігії, з ними об'єднували спільна історія, близькість мов і культур.

Після укладання *Переяславської угоди* і підписання «*Березневих статей*» у 1654 р. Москва взяла українську геополітику під неослабний контроль, суттєво обмеживши її у маневрах, свободі вибору взагалі. *Московська держава, по суті, привласнила тодішню напрямну української геополітики на Південь.*

Скривджений у своїх замірах Б. Хмельницький змушений був почати пошуки інших геополітичних варіантів, проте його дуалістична формула, так само, як аналітична стратегія І. Мазепи, а згодом – Центральної Ради, не привели до успіху.

І все ж геополітичне розташування України, високий рівень розвитку в країні дали їй можливість відігравати важливу роль посередника між Заходом і Сходом у загальноєвропейському культурологічному процесі. Невипадково І. Лисяк-Рудницький назвав Україну першим «вікном у Європу для Росії». Саме через Україну приходили до Москви передові культурні впливи та ідеї.

Наприкінці XVIII ст. Російська імперія остаточно ліквідувала автономію українських земель. Відбувся різкий поворот у геополітичному напрямку. М. Грушевський писав з цього приводу: «Україна XIX ст. була відірвана від Заходу... і обернена лицем на північ, ткнута носом у глухий кут великоросійської культури й життя».

На початку XX ст. в суспільно-політичній думці визначалися такі основні геополітичні вектори: *слов'янофільський, чорноморсько-балканський, центрально- і західноєвропейський, чорноморсько-балтійський, «геоцентричний», «східно-західної рівноваги».*

Слов'янофільська тенденція бере початок від Кирило-Мефодіївського братства, члени якого, як уже зазначалося, вважали, що Україна, Росія, Польща, Білорусія, Чехія мають утворити власну демократичну республіку й об'єднатися у федерацію зі спільним парламентом у Києві. Це гасло, як писав М. Грушевський, «підняте найкращими синами України – Т. Шевченком, М. Костомаровим, П. Кулішем, М. Гулаком, не переставало бути провідним мотивом української політичної думки».

Вказаний напрям згодом розробляли І. Франко, Р. Лащенко. Повертався до нього пізніше в своїх пошуках і М. Грушевський, який, до речі, доклав зусиль до характеристики майже всіх геополітичних векторів, які, на його думку, були прийнятні для України.

М. Грушевського можна вважати справжнім засновником української геополітики. Осмислюючи політику українських державців у багатотомній праці «Історія України-Русі», М. Грушевський безпосередньо і постійно

пов'язує її з географічними чинниками: положенням земель, напрямками колонізації, природними ресурсами. Одним з перших українських авторів М. Грушевський, формулюючи основні вектори української геополітики, розробив струнку схему українського геополітичного процесу, розкрив його безперервність від Київської Русі до сучасності.

Особливе місце в слов'яноорієнтованій концепції відводиться ставленню до Росії. Переважаючою тут є думка про необхідність віддалення від останньої. Прихильники цієї тенденції вважають, що на це є як об'єктивні, так і суб'єктивні причини.

Це, по-перше, два поділи Київської Русі:

1) на майбутню **Україну** і **Росію** (на думку Д. Донцова та Є. Маланюка, започаткував цей процес начебто Андрій Суздальський, влаштувавши погром Києва в 1169 р., а завершила татарська навала);

2) виникнення **Галицько-Волинської держави**, що зумовило надалі утвердження західного і східного регіонів України.

Посилаються при цьому, зокрема, на *Нестора-літописця*, який у «**Повісті минулих літ**» указував на різницю між племенами південно-західної і південно-східної Русі. Літописець згадував про лагідних, тихих і сором'язливих полян, які мешкали поблизу Києва і вниз по Дніпру до порогів, і протиставляв їм древлян, в'ятичів, кривичів, які жили «зверинським чином».

Надалі, зазначав вже М. Грушевський, Великоросія дедалі більше асимілювалася фінськими і монголо-татарськими елементами і поринала в середньо- і північно-азіатських вимовах, тоді, як Україна (передусім в особі Галицько-Волинської держави) жила одним життям із Заходом.

У концепції двох центрів перевагу віддавали то одному, то іншому. В. Липинський і В. Кучабський вважали, що доля української державності вирішується на Наддніпрянщині. С. Томашівський і С. Рудницький гадали, що суто українські землі утворила й об'єднала саме Галицько-Волинська держава, а не Київська – «варяго-руська». Таким чином, думка про те, що Галичина є «українським П'ємонт», має традиційне підґрунтя.

Зростанню **русофобії** у другій половині ХІХ- на початку ХХ ст. сприяли не тільки гнучкіша і ліберальніша політика щодо українства австро-угорського уряду в Галичині, а й недалекоглядна українська політика царської Росії у Східній Україні. Галицьке населення активно боролось проти польського засилля і порівняно лояльно ставилося до австро-угорського впливу. Пронімецька орієнтація галицьких політиків того часу екстраполюється на настроях деяких українських політиків сучасності.

Про негативні наслідки царської політики попереджали, між іншим, не тільки представники демократичного, а й ліберально-поміркового табору. *Б. Кістяківський*, зокрема, зазначав з цього приводу: «Кожний новий етап у поступовому розвитку і поширенні сепаратизму і самостійництва завжди так чи інакше був зв'язаний або навіть викликаний якою-небудь попередньою репресією проти українства. На жаль, Росія, яка була загальною батьківщиною для України і Великої Росії, повелася по відношенню до України як мачуха».

Не дивно, що геополітична думка в Україні, а надто в діаспорі часто-густо служила ідеї психологічної і культурної несумісності українського і російського народів. *М. Грушевський* залучав для підтримки своїх аргументів навіть російських слов'янофілів, які, на його думку, протиставляли західноєвропейським принципам права великоруську патріархальність, вічне хитання між громадським і моральним, між максималізмом і цілковитим нігілізмом, що є повною антитезою народним прикметам українським з їх високим рівнем гідності чужого етикету і добрих манер.

Близька до попередньої, слов'янофільської, орієнтації і чорноморсько-балканська орієнтація, що передбачала створення федерації чорноморських і балканських країн. Її прихильниками були *С. Томашівський* і *С. Шелухін*. Останній пропонував залучити до Чорноморсько-Адріатичної федерації українців, чехів, словенів, сербів, хорватів.

Чи не найпопулярнішим був чорноморсько-балтійський вектор. До нього схилилися *С. Рудницький* і *Ю. Липа*. Неодноразово звертався до нього і *М. Грушевський*, який вважав, що до чорноморсько-балтійської федерації мають увійти, «принаймні діти історичної Польщі» – Україна, Білорусія, Литва, між якими не було скільки-небудь серйозних конфліктів.

Одним з тих, хто приділяв багато уваги проблемам української геополітики, був письменник і політолог *Ю. Липа*. Наприкінці 30-х років ХХ ст. він видав працю «Призначення України», в якій всебічно обґрунтував «чорноморську доктрину». Цей автор наполягав на об'єднанні зусиль дослідників чорноморської проблематики різних країн з метою утворення у майбутньому «українсько-понтійської політичної партії», завданням якої мала стати реалізація ідеї Чорноморської федеративної великодержави на чолі з Україною.

Згодом, у 1940 р. у Варшаві вийшло друком ще одне геополітичне дослідження *Ю. Липи* під недвозначною назвою «Чорноморська доктрина», в якому більш глибоко визначалися перспективи України як лідера країн басейну Чорного моря.

Ю. Липа, який віддавав перевагу водному чинникові у геополітиці, був одним із небагатьох дослідників, котрі вважали, що основною віссю для України має бути не схід-захід, а південь-північ. «Річна межа, – писав він, – формує єдність території, її торгівлі, влади, звичаїв, врешті мови й релігії». Ю. Липа порівнював Чорне море й основні річки, що в нього впадають (Кубань, Дон, Дніпро, Дністер, Дунай), зі своєрідною цибулиною з буйними паростками вгорі. Протягом тисячоліть мережа річок впливала на розвиток етносу, визначала його пересування, яке завжди відбувалося уздовж лінії *«південь-північ»*, оскільки це відповідає головній осі українських річок.

Отже, балто-чорноморська орієнтація веде свій початок від вісі *«північ-південь»*, якої дотримувалися ще київські князі, зокрема *Ярослав Мудрий*, намагаючись побудувати свою державу *«від моря до моря»*.

Ю. Липа вважав, що геополітичний напрям до Чорного моря був визначальним для України ще за часів Литовсько-Руської держави. Він стверджував, що не Схід і не Захід є джерелом України; *«підложжям її раси, підложжям її культури й світогляду від самого початку і до останніх часів був Південь»*.

Саме на шляху реалізації традиційної для українського народу південної, чорноморської геополітичної тенденції відбувся справжній *«вибух суспільної енергії»*. Весь *південь-північ*, на думку Ю. Липи, є віссю українських земель: *«Теперішнє її утвердження за свідомою побудовою українського роду, при встановленні хати дуже важливе. Без опирання на Півночі, без виходу на Півдні немає можливості побудови цієї хати»*.

Балто-чорноморську геополітичну доктрину розробляв і С. Рудницький. Він звертав увагу на той факт, що головне місто староруської держави, її політична столиця – *Київ*, розташоване на своєрідному перехресті головної української ріки Дніпра і межі Полісся із Лісостепом, приблизно на однаковій відстані як до західного, так і до східного кордону розселення українців. *«Перші початки Київської держави, – писав він, – нерозривно зв'язані з Дніпром як з головною артерією»!* Саме внаслідок використання цього географічно зручного та економічно вигідного маршруту ще київські князі активно суперничали на півдні за панування на Чорному морі з Візантією, а з IX ст. визначився традиційний *«шлях із варяг в греки»*, що простягнувся від Балтики до візантійських земель.

Отже, проникнення Київської Русі на південь, по осі водних шляхів спричинило цілком закономірне явище – запозичення візантійської версії християнства. Це, на думку І. Лисяка-Рудницького, відповідало і

геополітичним прагненням Візантії. Можна згадати значну культурницьку місію грецьких міст-колоній на узбережжі Чорного моря, просвітницьку діяльність Кирила та Мефодія тощо.

На початку ХХ ст. розпад Австро-Угорської і Російської імперій після Першої світової війни, виникнення низки молодих держав (Фінляндії, Чехословаччини, Угорщини й України), на думку Рудницького, мало привести до формування *«балтійсько-понтійської» федерації*, куди, крім зазначених Фінляндії і України, могли ввійти Естонія, Латвія, Литва, Білорусь. Осередком федерації випадало стати Україні як найбільшій серед згаданих держав.

У 90-ті роки ХХ ст., після розпаду СРСР ідеї балто-чорноморської доктрини знову відроджуються. Важливою подією стала міжнародна конференція «Балто-Чорноморське співробітництво: до інтегрованої Європи ХХІ ст. без розподільчих ліній», що відбулася у 1999 р. в Ялті з ініціативи України. В її роботі взяли участь 22 держави – від Норвегії до Греції і від Німеччини до Азербайджану.

*Досить вагоме місце в українській політичній історіографії займає західноєвропейський вектор. Одним з перших послідовних «західників», які залишили по собі літературно-публіцистичні політичні пам'ятки, був Пилип Орлик з його славнозвісною **Конституцією**, серед геополітичних положень якої були проголошення України незалежною державою під протекцією шведських королів, повернення Київської митрополії під зверхність патріарха Константинополя.*

У Конституції зазначалося, що Україна повинна мати чітко встановлені кордони з Річчю Посполитою, Портою і Московією. Пилип Орлик постійно надсилав на всі європейські конгреси свої *«Меморіали»* й *«Пункти»*, в яких звертав увагу європейських держав на нерозв'язане українське питання.

Основний мотив політичних писань Орлика – прихилити європейські держави в ім'я міжнародного права допомогти Україні звільнитися від тиранії Петра І. До речі, коли останній у 1722 р. звелів передати Орлику, що він згоден дати йому амністію і повернути конфісковані маєтки, якщо той повернеться до України і визнає цареве підданство, Орлик на це відповів: він не мав ніколи жодного стосунку до царя, оскільки його прадіди були чеськими шляхтичами, батьки – політичними поляками, а сам він мав лояльність до гетьмана України І. Мазепи.

Своєрідний *«поміркуваний європеїзм»* пропагував М. Драгоманов. Обґрунтовуючи необхідність зв'язків України із Західною Європою (як джерелом прогресу), він зазначав, що історичний процес у всій Росії має

пройти такий самий політичний шлях, як і в країнах Західної Європи. До речі, вважаючи, що Україна стоїть ближче до Заходу, Драгоманов писав: «Реформа Петра Великого в культурному відношенні була не що інше, як тільки запровадження адміністративним порядком у Великоросії того, що було вже раніше в Україні».

М. Грушевський, застерігаючи у ряді праць, що не треба підганяти наше життя під будь-який західноєвропейський зразок, рекомендував українцям, окрім Німеччини, Швейцарії, Швеції, Франції, Англії, Італії, вчитися також у США.

Яскраво виражену «західницьку» позицію займав *Б. Крупицький*. Він вважав, що Україна запозичила від Заходу все необхідне, включаючи греко-католицьку церкву і латинську культуру. Виходячи з цього, вчений робив висновок: Україна була історично близькою до Європи. Разом з тим ритм українського історичного процесу, на його думку, пролягає через західно-східний курс і нагадує певне замкнуте коло. З геополітичної точки зору, Україна «декілька разів у своїй історії виривалася до Заходу в своєму весь час наслідуючому цей ривок наступному русі до Сходу і Півдня».

Ряд інших авторів віддають перевагу в геополітичній орієнтації окремим західним країнам. Відомим германофілом був *Д. Донцов*. У 1917 р. він писав, що українське питання «міцно зв'язане з долею Австро-Угорщини й Німеччини, до перемоги яких ми, російські українці, і наші брати в Австро-Угорщині, прив'язуємо нашу будучність».

Заслуговує на увагу геополітична **концепція «рівноваги»**, що її проголошували ряд учених у спробах розв'язати одвічну українську дилему **Захід–Схід**. Зокрема, *М. Грушевський*, віддаючи їй належне, закликав «не спішити замикатися в яке-небудь одне коло зв'язків відносин і впливів, а брати як можна ширше у сфері старих зв'язків, колишньої Російської держави і нових зв'язків з центральними державами і поза ними».

Слід віддати належне зваженому підходові до проблеми у концепції рівноваги між Заходом і Сходом, яку сформулював *І. Лисяк-Рудницький*. «Україна, – писав цей дослідник, – розташована між світами грецько-візантійської й західної культур і законний член їх обох, – намагалася протягом своєї історії поєднати ці дві традиції у живу синтезу». Східні й західні впливи, що взаємно доповнювали один одного, мали місце на всіх етапах української історії, і це стало невід'ємним елементом життя країни. При цьому тривале переважання одного з цих впливів без своєчасної компенсації іншим лише деструктивно впливало на Україну, яка за етносом і естетичними світосприйманнями належить до Сходу, а за політичною і

соціальною структурою – до європейського світу. Саме в цьому й полягає синтез Сходу і Заходу для України: вона об'єднує дві традиції у своєму єстві і є легітимним членом обох культур.

Наукова думка, яку умовно можна визначити як «*геоцентричну*», має прихильників як серед «лівого» (соціал-демократичного), так і національно-радикального й монархічно-аристократичного крила українства. І ті, й інші вважають, що зовнішній чинник – це другорядне, а головним у побудові держави, національному відродженні є опора на внутрішні сили, на український народ. Звісно, у різних авторів йдеться про різні його верстви. Так, на думку В. Винниченка, саме тому, що від Б. Хмельницького почала переважати «нещасна орієнтація на зовнішні сили (Росія – у Хмельницького, Швеція – у Мазепи, Німеччина – у Центральної Ради, Польща – у Петлюри), й спричинилася втрата української державності». «В чому може бути наша сила? – запитує В. Винниченко. – Тільки в нашому народі, в злитті з нашими внутрішніми силами... Коли вони хотітимуть самостійності Української Держави, тоді зовнішні сили повинні будуть серйозно подумати над тим, чи можна не задовольнити це хотіння». І далі він наголошував: «Відродження української нації в національній сфері йшло й ітиме в гармонії з соціальним визволенням. Це є аксіома трьохлітнього досвіду нашої революції».

Якщо В. Винниченко безпосередньо пов'язував процес державотворення із соціальним питанням і робив ставку на трудові верстви, то В. Липинський, закликаючи однаковою мірою відмежуватися і від Польщі й від Росії, віддавав перевагу «*аристократії*», бо «українство за природою своєю є рухом верхів». «Борці», «кращі люди» – тобто ті самі аристократи, мають, на думку М. Міхновського і Д. Донцова, здобувати незалежність.

Можливо, саме в недооцінці внутрішнього чинника і неправильних соціальних орієнтирах слід шукати пояснення того, чому українські політики з Центральної Ради, Директорії, гетьманського уряду П. Скоропадського не зуміли відстояти український суверенітет?

Звернімося до зарубіжних аналітиків: «Український національний рух не викликав широкого відгуку ні в селян, ні в промислових робітників. Він залишився заняттям невеликої групи ентузіастів-інтелектуалів, яку складала головним чином викладачі найрізноманітнішого рівня, літератори і священики... Слабкість українського націоналізму примушувала його постійно поступатися тиску й, таким чином, виключала справжню свободу дій».

Український націоналізм, вважає один із сучасних російських дослідників, так і не вийшов тоді за межі малоруської різночинної інтелігенції. Для більшої частини населення він став лише додатковою

опорою **регіоналізму**. Коли відокремлення від Росії обіцяло господарські чи геополітичні переваги, воно могло здійснюватися на ідеологічній основі українства. Але коли задля здійснення «тисячолітньої мрії» доводилося поступатися економічними або соціальними інтересами, український націоналізм ставав надто хиткою цінністю для більшості населення».

Слід згадати також слова М. Грушевського з його праці **«Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання»** (1920 р.) про те, що «гасло повної самостійності і незалежності України лежало більше в психології відпору всім тим, хто хотів накидати свою волю українському народові. Питання про конфедерацію чи федерацію – це річ будучності. Для неї треба насамперед здобути довір'я трудового народу».

Отже, можемо констатувати, що історія української геополітичної думки має багату й різноманітну наукову і практичну спадщину, пошуковими вузлами якої є:

- 1) неодмінний зв'язок з ідеєю державотворення, пояснення відсутності державності зазіханням з боку зовнішніх сил;
- 2) спроби відшукати оптимальні форми міждержавного або внутрідержавного зв'язку з сусідніми народами і країнами;
- 3) визначення певного регіону етнічної території України як опорної бази в державотворенні й зовнішній орієнтації;
- 4) розробка порівняльної психологічної характеристики українського та інших слов'янських народів з метою доведення їхньої спорідненості або окремішності;
- 5) заклик спертися на внутрішні сили; український народ як головний чинник незалежності і стабільності щодо зовнішнього оточення;
- 5) урахування в геополітичній орієнтації соціального чинника, передусім настроїв і прагнень трудових верств населення;
- б) надзвичайна строкатість зовнішньополітичних орієнтацій і визначення їхньої пріоритетності, що пропонувалися авторами відповідних концепцій.

9.3. Геополітичне становище сучасної України

На сучасному етапі визначення характеру й змісту національних інтересів України, основних показників та напрямів забезпечення її національної безпеки потребує активних зусиль відповідних державних установ, причетних до формування зовнішньої політики країни. Це зумовлено тим, що в складному процесі державотворення зовнішня політика відіграє надзвичайно важливу роль. *Слід пам'ятати, що незалежна зовнішня політика є невід'ємним атрибутом незалежної держави. Немає власної зовнішньої політики –*

немає й незалежності. Це аксіома. Тому в успішному вирішенні завдань державотворення і розвитку держави одним з першочергових завдань є формування незалежної зовнішньої політики. Водночас ефективна зовнішня політика можлива лише при об'ємному баченні світу, постійній аналітичній роботі, відмові від імпульсивних рішень. Інтереси народу, держави мають бути визначальними в політиці, попри всілякий романтизм і амбіції.

Однак це тільки одна сторона проблеми. *Незалежність, як відомо, стає реальною цінністю тоді, коли вона сприяє створенню кращих умов життя народу, забезпечує реальні права й свободи людини, процвітання країни. Тільки за цих умов Україна дійсно стане авторитетною і впливовою силою на міжнародній арені і займе гідне місце у світовому співтоваристві.* Але для цього треба докласти чимало зусиль. Незалежність України має бути наповнена реальним змістом, тобто мати стійке підґрунтя, насамперед економічне. Так уже здавна повелося, що в світі поважають сильних і багатих.

Отже, міцна економічна основа є важливим чинником забезпечення незалежної зовнішньої політики. Водночас зовнішня політика, в свою чергу, може і повинна бути важливим чинником вирішення економічних завдань, оскільки однією з основних її функцій є створення сприятливих зовнішньополітичних умов для налагодження всебічного співробітництва з іншими країнами, в тому числі в економічній сфері. Взагалі, функції і завдання зовнішньої політики є дуже багатоманітними. Це передусім:

- 1) підвищення авторитету і зміцнення міжнародних позицій держави;
- 2) забезпечення національної безпеки країни, її територіальної цілісності й недоторканості;
- 3) створення сприятливих міжнародних умов для успішної реалізації внутрішньополітичних цілей і завдань;
- 4) активне співробітництво і взаємодія з усіма суб'єктами світового політичного процесу з метою реалізації загальнолюдських інтересів, насамперед, збереження цивілізації;
- 5) участь у міжнародних інтеграційних процесах, зокрема у сфері економіки, в міжнародному поділі праці і пов'язаному з ним обміні товарами, сировиною, технологіями, науково-технічними винаходами й духовними цінностями;
- 6) спільний з іншими суб'єктами міжнародного спілкування захист прав людини;
- 7) об'єднання зусиль у боротьбі проти міжнародного тероризму;
- 8) сприяння і активна участь у вирішенні глобальних проблем сучасності;
- 9) утвердження міжнародної системи колективної безпеки.

Водночас слід мати на увазі, що реалізація цих завдань багато в чому визначається демографічним і економічним потенціалом країни, розмірами її території, уявленнями про її національні інтереси, загальним внутрішньополітичним станом держави – тобто сукупністю тих чинників, які формують геополітичний фактор, що є одним з визначальних з цієї точки зору.

Із завдань зовнішньої політики і ролі геополітичного чинника в їх реалізації впливає той факт, що національні інтереси України значною мірою пов'язані з необхідністю якомога повнішого використання переваг її геополітичного положення. Саме тут на перше місце виходить геополітика як наука, що розглядає простір під кутом зору політики, вивчає комплекс географічних, історичних, політичних та інших факторів, які взаємодіють між собою і впливають на стратегічний потенціал держави.

Вивчення геополітичних особливостей України дає підстави стверджувати, що вона в цьому відношенні має багато переваг, оскільки вигідно відрізняється і своїм географічним положенням, і розмірами території, і чисельністю населення, і родючістю ґрунтів, і багатими природними ресурсами, і сприятливими кліматичними умовами. До того ж вона володіє досить вигідними шляхами сполучень, має вихід до моря.

Все це сприяло тому, що упродовж багатьох століть територія України була перехрестям не тільки міграційних шляхів народів, а й торговельних шляхів. Якщо річкова система формувала зв'язки за лінією **Північ–Південь**, то сухопутні магістралі сприяли контактам Сходу і Заходу через її територію. З давніх часів через територію України пролягали важливі торговельні комунікації між країнами Балтії і Середземномор'я, Західною і Центральною Європою, Середньою Азією і Китаєм. Торговельні шляхи формували перевагу тих чи інших культурних впливів – чи то грецьких за античних часів, чи то візантійських і норманських в епоху Київської Русі, чи то західноєвропейських у період пізнього середньовіччя, а всі разом зумовлювали також геополітичні орієнтації. Як зауважував з цього приводу український мислитель Ю. Липа, українські землі не є якимсь закутком. З огляду на роль торгівлі й геополітики – це одна з найважливіших країн світу. Це значення зростатиме на сучасному етапі.

Щоправда, слід зауважити, що всі ці геополітичні переваги в минулому нерідко перетворювалися на вади, оскільки за відсутності надійних природних рубежів Україна постійно була об'єктом чужоземних зазіхань і численних експансій з боку сусідніх країн. Але в наш час, який характеризується посиленням тенденцій цілісності і взаємозалежності світу, є всі підстави розраховувати на те, що згадані геополітичні переваги

ніколи вже не обернуться вадами, а сприятимуть прискоренню розвитку України, зміцненню її міжнародних позицій та авторитету.

Характеризуючи геополітичне положення України, слід звернути увагу на одну його особливість, яка викликає досить палкі суперечки в українських наукових колах. Йдеться про те, що серед науковців немає одностайної думки стосовно регіональної, так би мовити, «приналежності» України. С. Пирожков, наприклад, вважає, що Україна є **регіональною**, виключно **європейською державою**, тобто її власні національні інтереси виявляються через загальноєвропейські структури. Водночас інші науковці (Ф. Рудич, О. Дергачов) схильні розглядати її як державу **бірегіональну**. «Специфіка геополітичних координат України, – зауважує Ф. Рудич, – полягає в її належності одночасно до двох регіонів – Європи і Євразії, причому в обох Україні належить і периферійне положення». При цьому, на думку О. Дергачова, Україна найбільшою мірою заінтересована в утвердженні власної бірегіональності й підтриманні стабільних конструктивних міжнародних відносин як у східному, так і в західному напрямках, оскільки це дає їй можливість перетворення на своєрідний геополітичний центр, міжнародний вузол комунікаційних зв'язків, який об'єднує і зв'язує народи Сходу і Заходу, Азії і Європи.

На наш погляд, така позиція є більш плідною, оскільки вона повніше відповідає українським геополітичним реаліям. Щоправда, слід визнати, що ця геополітична особливість містить у собі й певну загрозу, пов'язану з небезпекою перетворення України на **буферну зону**, яка б відокремлювала Захід від Сходу, Європу від Євразії. Цього, зрештою, прагнуть і певні політичні сили, особливо на Заході.

*Такі несприятливі перспективи значною мірою пов'язані ще й з тим, що сучасне українське суспільство характеризується так званою розколотою свідомістю, особливо в питаннях визначення геополітичних пріоритетів країни. Американський дослідник С. Хантінгтон, який вважає, що сучасну Європу розділяють не ідеологічні, а **культурно-цивілізаційні** відмінності, коли **західній цивілізації** протистоять **православна** і **мусульманська**, стверджує, що «оксамитова завіса» культури замінила «залізну завісу» ідеології як найістотніша лінія поділу в Європі. Ця лінія, на його думку, пролягає уздовж сучасного кордону між Росією і Фінляндією та країнами Балтії, розтинає Білорусь і Україну, відокремлюючи греко-католицьку Західну Україну від православної Східної, а далі, обігнувши зі Сходу Румунську Трансільванію, сягає Адріатики, збігаючись з історичними кордонами між Габзбурзькою і Оттоманською імперіями.*

Як бачимо, американський дослідник розтинає територію України на дві частини, які начебто належать до двох різних цивілізацій. За Хантінгтоном, Україна – це «роздвоєна країна». На жаль, доводиться констатувати, що такі твердження небезпідставні. Соціологічні опитування, проведені Центром Разумкова в лютому 2002 р., свідчать про досить суттєві регіональні відмінності в геополітичних орієнтаціях населення західних і східних областей України. За даними цих опитувань 56 % респондентів у західних областях України віддають перевагу контактам з країнами ЄС, а в східних 45,1% опитаних виступають за співробітництво з Росією. У західному регіоні лише 18% респондентів є прихильниками входження України до складу Союзу Росії і Білорусі (50,3 % проти), тоді як на сході країни кількість прихильників вступу України до цього Союзу сягає 60,2% опитаних.

Звісно, що така ситуація не тільки утруднює можливість визначення геополітичних інтересів України, а й певною мірою насторожує наших зовнішньополітичних партнерів, що позначається на визначенні деякими західними політологами місця України в системі геополітичних координат. Згідно з концепцією того ж Хантінгтона, Україна локалізована на порубіжжі між двома протилежними цивілізаціями, примирення яких не передбачається. Вона безпосередньо розділяє країни-члени НАТО, і Росію, яка там ніколи не буде, і тому має відігравати роль своєрідного санітарного кордону.

Такі погляди поділяє і *Г. Кіссінджер*, який також вважає, що Україна розташована на сході геополітичного простору, який розмежовує двох із шести глобальних носіїв потуги – Європу і Росію (до інших він відносить Сполучені Штати, Китай, Японію і, «ймовірно, Індію»). Аналізуючи цей розклад, він зауважує, що оскільки Росія продовжує чинити тиск на Європу, а принциповим завданням Атлантичного союзу є гарантування того, щоб російський традиційний націоналізм не виплеснувся через кордони цієї країни, є очевидним, що реалізація Америкою глобального балансу сил включає Україну до кола ймовірних кандидатів на «урівноваження» Росії в Європі.

Навіть *З. Бжезинський*, який надзвичайно високо оцінює значення незалежної України для глобальної світової політики, оцінюючи сам факт її виникнення як третю за своєю історичною значущістю подію в ХХ ст. після розвалу Габзбурзької монархії і розколу світу на протилежні системи після Другої світової війни, не уникнув прагнення відвести Україні роль «буферної зони», яка б допомогла «трансформувати» Росію. Вважаючи Україну геополітичним центром Центральної та Східної Європи, який суттєво впливає на формування балансу сил на європейському континенті

в цілому, він зауважує, що роль і місце України у процесі європейської інтеграції можна розглядати з позиції «наслідування (імітації) та переорієнтації». Процес і наслідування європейського досвіду, процес розбудови справжньої системи безпеки передбачає включення України до процесу історичного примирення, регіональної співпраці. Проте найважливішим аспектом незалежності України є її вплив на Росію, оскільки це гарантує безболісну трансформацію останньої з імперіалістичної в національну державу. При цьому З. Бжезинський в завуальованій формі висловлює сподівання, що існування незалежної України може бути вигідним для Сполучених Штатів насамперед як фактор послаблення міжнародних позицій Росії. Фактично автор дотримується тут макіавеллівської пропозиції державцеві ослаблювати сильних супротивників, підтримуючи їхніх слабших сусідів.

Таким чином, майже всі західні політологи поки що схильні розглядати Україну не як самостійну геополітичну одиницю, що має власні інтереси на міжнародній арені, а як об'єкт посилення свого впливу і тиску на Росію. Цей фактор сам по собі є об'єктивним з точки зору сучасної геополітичної розстановки сил і його слід визнавати як реальність, урахувавши в процесі формування власної зовнішньої політики. Тобто *національні інтереси України мають не тільки враховувати головні тенденції розвитку світової цивілізації, а й виходити з аналізу об'єктивних реальностей. Проте це не повинно заважати формуванню власної незалежної зовнішньої політики, яка має базуватися на власному розумінні місця України в світовому геополітичному просторі й служити цілям реалізації своїх національних інтересів.*

У цьому відношенні Україна має концентрувати свої зовнішньополітичні зусилля на створенні й розбудові надійних міжнародних механізмів безпеки на *двосторонньому, субрегіональному, регіональному і глобальному рівнях*, а також розвивати широке співробітництво з іншими державами, насамперед сусідніми, й міжнародними організаціями, включаючи військово-політичні, з метою підвищення передбачуваності й довіри, взаєморозуміння і партнерства, побудови всеохоплюючих і ефективних механізмів регіональної безпеки у Європі та вдосконалення існуючих у рамках ООН механізмів глобальної безпеки, але при цьому максимальною мірою використовувати переваги свого геополітичного положення з метою рішучого відстоювання національних інтересів.

Виходячи з аналізу сучасної геополітичної ситуації, розстановки сил на міжнародній арені, своїх об'єктивних можливостей і геополітичного положення, Україна має реальні передумови утвердитися в ролі регіонального політичного лідера. Для цього, разом з урахуванням закономірних амбіцій

і національних інтересів, їй треба поступово посилювати конструктивний вплив на загальну ситуацію в регіоні. Важливу роль тут може відіграти активне співробітництво й лідерство України в **Балто-Чорноморському** партнерстві. З огляду на своє геостратегічне положення Україна є природним посередником між регіонами Балтійського і Чорного морів. Розширення зв'язків між Півднем і Північчю Європи сьогодні настільки відповідає потребам часу, що за пасивності України роль посередника може перебрати на себе інша держава. Відтак ми можемо стати свідками класичної і, на жаль, далеко не першої ілюстрації невикористаних можливостей. Співробітництво по осі **«Північ–Південь»** сприятиме зміцненню безпеки в частині Європи між Балтійським і Чорним морями. Це надзвичайно важливо для України як у політичному, так і в економічному аспектах.

Незалежна Україна об'єктивно потрібна новій Європі, новій системі континентальних міждержавних відносин. Без неї неможливе створення системи колективної безпеки в Європі, що, безперечно, є і фактором підвищення інтересу до неї. Але поки що Україна, як зауважував з цього приводу *М. Михальченко*, ще «не «міст», не «санітарний кордон», а тим більше не «центр» якихось співтовариств. Поки що Україна – **лімітроф** для Росії і Європи, проміжний цивілізаційний простір між західною і російсько-євразійською цивілізаціями, причому лімітроф з подвійною оцінкою. Для Європи (натівської) східні кордони України є лінією розлому між Європою і Росією. Росія вбачає в західних кордонах України лінію розлому між НАТО і СНД – простором, який вважає зоною своїх особливих інтересів. Є загроза, що надалі Україну як такого лімітрофа будуть «підгодовувати», щоб не довести її до зубожіння і «тримати на повідку», причому з обох сторін. Але цього не досить, щоб стати активним учасником інтеграційних процесів, активним їх членом. Для цього потрібні глибокі політичні й економічні трансформації в українському суспільстві, перетворення України на європейську державу не тільки за місцем географічного положення, а й за відповідними стандартами внутрішньої і зовнішньої стабільності. Для цього потрібне чітке визначення геополітичних пріоритетів і таке ж чітке самовизначення як суверенної держави з власними геополітичними і національними інтересами.

9.4. Геополітичні пріоритети Української держави на сучасному етапі

Сьогодні Україна визначила як однозначну свою стратегічну мету інтеграцію до *СОТ*, *НАТО* та *Європейського Союзу*. Прагнення України до повномасштабної участі в військово-політичному та економічному житті Європи логічно випливає з геополітичного положення й історії нашої держави. Як одна з найбільших країн континенту Україна об'єктивно приречена бути важливим чинником тих процесів, що відбуваються в Європі і не може залишатися осторонь тих динамічних інтеграційних процесів, які сьогодні визначають її обличчя.

Приналежність України до Європи не можна заперечувати – це об'єктивна реальність, як і та, що український народ належить до сім'ї європейських народів. Це, безумовно, робить об'єктивно пріоритетною європейську та євроатлантичну спрямованість зовнішньополітичного курсу України, її входження до євроатлантичних економічних і військово-політичних структур. Будучи в геополітичному вимірі європейською державою, Україна зацікавлена також у процесах, що сприяють зміцненню регіональної безпеки, стабілізації та розширенню структур колективної безпеки в Європі.

До стратегічних інтересів України в Європі належать необхідність технологічної модернізації вітчизняного виробництва, можливість оволодіння наукомісткими технологіями, адже національна стратегія розвитку, заснована на традиційному індустріальному характері, сьогодні вже неприйнятна, навіть більше, вкрай небезпечна. Потрібна заміна інерційного індустріального розвитку на розвиток *інноваційний*, який би відповідав вимогам сучасного етапу науково-технічної революції. Цьому сприятиме розвиток широкомасштабних економічних стосунків з високорозвинутими державами світу, до яких належать європейські країни. Україна зацікавлена в широких інвестиціях цих країн з метою технологічної перебудови свого народногосподарського комплексу. Потрібні також й відповідна фінансова підтримка з боку цих країн, розвиток фінансового співробітництва з ними.

Очевидно, що й для європейських країн Україна є потенційним партнером, і не тільки з політичної точки зору, як важливий фактор формування системи колективної безпеки на континенті, а й з економічної як великий споживчий ринок, джерело відносно дешевої робочої сили, як країна з невикористаним повною мірою інтелектуальним, науково-технічним і виробничим потенціалом.

Слід зауважити, що перспективи входження України в європейський та євроатлантичний інтеграційний процеси залежать насамперед від неї самої, від того, наскільки радикально і швидко в ній відбуватимуться демократичні перетворення в усіх сферах життєдіяльності, наскільки рішуче здійснюватиметься реформування її економіки. Інтеграція економіки України в європейський простір вимагає також створення особливого «інвестиційного середовища» для залучення і утримання у країні глобальних високотехнологічних інвестицій, реінвестування отримуваних прибутків. *Ключовими критеріями, що впливають на роль нашої держави в новітній європейській спільноті, мають бути: відкрите громадянське суспільство, ефективне функціонування ринкової економіки, верховенство права, цивільний демократичний контроль над військовою сферою, послідовність і передбачуваність у зовнішній політиці.* Наших стратегічних партнерів на Заході непокоїть високий рівень невизначеності щодо перспектив реформування господарської системи, політична нестабільність у країні, недосконалість законодавства, відсутність достатніх гарантій приватної власності, розгул корупції, невирішеність багатьох соціальних проблем, недостатня розвиненість демократичних інститутів, відсутність належної системи гарантії прав і свобод громадян.

З іншого боку, доводиться констатувати, що прагнення України до європейської та євроатлантичної інтеграції, що перетворилося на магістральний напрям української зовнішньої політики, не завжди зустрічає відповідної очікуваної реакції з боку країн-членів ЄС не тільки внаслідок невирішеності в Україні багатьох проблем демократичної трансформації, а й тому, що в їхній позиції виявляються елементи певної байдужості щодо перспектив входження України до європейських та євроатлантичних структур. Це підтверджується тим, що визначення самим ЄС місця України в Європі за останні роки практично не змінилося – вона багато в чому залишається для країн-учасників цього союзу лише частиною колишнього пострадянського простору. «Яскравим свідченням відсутності стратегічних підходів з боку Євросоюзу до розвитку відносин з Україною, – зауважує *А. Орел*, – є питання про мінімізацію негативних наслідків розширення ЄС для нашої держави. Для пересічного українця головним відчутним результатом розширення ЄС стає помітне збільшення кількості країн, які змушені відгороджуватися від України візовими бар'єрами». Слід вказати й на інші негативні для нашої держави наслідки цього розширення – наприклад, у торговельно-економічній сфері. Вже сьогодні наші товаровиробники втрачають традиційні ринки у країнах Східної Європи, що вступають до ЄС, унаслідок їхньої

переорієнтації на ринки ЄС, оскільки вони позбавлені можливості самостійно регулювати свій торговельний режим з Україною.

Україна запропонувала реальне вирішення цієї проблеми, що враховує як її власні інтереси, так і інтереси партнерів: поширити на нашу країну елементи стратегії підготовки до членства в Євросоюзі за рахунок підписання угоди про **асоційоване членство**, але позитивної відповіді так і не отримала, хоча нинішнім кандидатам на членство в ЄС такий статус був наданий без будь-яких попередніх умов. *Тобто в цьому відношенні очевидним є прояв подвійних стандартів з боку ЄС до різних держав, що є черговим свідченням спроб перетворення України на «буферну зону».*

Звісно, ця обставина, що породжує серед частини населення України синдром «розчарування» Заходом, не повинна дати запанувати емоціям і привести до відмови від стратегічного партнерства з європейськими країнами, від визначення курсу на інтеграцію в Європу як головної стратегічної мети. Навпаки, вона має сприяти активізації процесів демократичних перетворень у країні. Тим більше, що це цілковитою мірою відповідає інтересам українського народу.

Водночас ця обставина ще раз підтверджує той факт, що ті самі геополітичні реалії не дають можливості Україні зосереджуватися лише на європейському та євроатлантичному геополітичному векторах. Визначена стратегічна мета не применшує важливість інших пріоритетних напрямів, а саме розвитку дружніх і партнерських відносин з Росією.

Розбудова стосунків стратегічного партнерства з Росією, поряд з реалізацією курсу на інтеграцію в Європу, займає одне з ключових місць у структурі геополітичних пріоритетів України. І це не випадково. Росія є природним партнером України, і не тільки через економічну взаємозалежність двох країн, спільність історичної долі, багатовіковий досвід культурного обміну і взаємопроникнення, сімейно-родинні зв'язки і т. ін. Не можна забувати й про те, що Росія є досить могутньою у військово-політичному плані і вельми впливовою та авторитетною у світі державою, яка справляє значний вплив на розвиток міжнародних подій.

Не випадково більшість західних політологів, незважаючи на значне послаблення Росії внаслідок розпаду СРСР, називають її одним із силових центрів сучасної геополітики і досить високо оцінюють її потенціальні можливості. Той же З. Бжезинський, наприклад, виділяє серед країн Євразії дві основні категорії, що впливають на розвиток геополітичної ситуації в даному регіоні й у світі в цілому: 1) геостратегічні дійові особи; 2) геополітичні центри.

На його думку, **геополітичні центри** – це держави, чиє значення зумовлюють не їхня сила або мотивації, а передусім місцезнаходження і наслідки їхньої потенційної вразливості для дій з боку геостратегічних партнерів чи суперників. Частіш за все геополітичні центри визначаються своїм географічним положенням, яке у багатьох випадках надає їм особливої ролі в плані контролю доступу до важливих регіонів або можливості відмови важливим геостратегічним дійовим особам в отриманні ресурсів. В інших випадках геополітичний центр може діяти як щит для держави чи навіть регіону, який має життєво важливе значення на геополітичній арені. Іноді само існування геополітичного центру має дуже серйозні політичні й культурні наслідки для більш активних сусідніх геостратегічних дійових осіб.

Щодо безпосередніх активних **геостратегічних осіб**, то ними З. Бжезинський вважає держави, що мають здатність і національну волю реалізовувати або здійснювати вплив за межами власних кордонів з метою змінити існуюче геополітичне становище.

Отож, якщо Україну, разом з такими країнами, як Азербайджан, Південна Корея, Туреччина та Іран, З. Бжезинський відносить до геополітичних центрів, то Росію поряд із Францією, Німеччиною, Китаєм та Індією він включає до числа ключових геостратегічних дійових осіб. Хоча при цьому позицію Росії в сучасному геополітичному просторі він вважає «надто слабкою, щоб бути партнером Америки, але занадто сильною, аби стати лише її пацієнтом». Проте варто зауважити, що після подій 11 вересня 2001 р. США виявили бажання включити й Росію до числа своїх стратегічних партнерів.

Нарешті, слід пам'ятати й про те, що Росія є постійним членом Ради Безпеки ООН і як така володіє правом «вето» в цій організації при вирішенні міжнародних проблем.

Все це свідчить про необхідність розвитку стратегічних партнерських стосунків України зі своїм сусідом, з яким вона географічно й історично приречена жити поруч. Тому не випадково, що відносини з Росією займали і займатимуть одне з центральних місць в українській геостратегії. Тим більше, що вплив російського чинника постійно відчувається і в стратегії внутрішньої політики, в усіх сферах суспільного життя України. Вкрай важливим є те, що характер російсько-українських відносин впливає на розвиток внутрішньополітичної ситуації в Україні, адже багато суб'єктів політичної діяльності пов'язують з ним і вирішення внутрішньополітичних проблем, і власні політичні інтереси й намагання. Тим більше, що в Україні, як відомо, значною є російська діаспора, а майже 40 % населення є російськомовним.

Не менш суттєвим слід вважати й той факт, що українсько-російські відносини стають важливим фактором і в контексті глобальної безпеки та збереження миру.

Слід зауважити, що з точки зору геостратегічних інтересів України не існує (і не може існувати, враховуючи історичну і культурну близькість двох народів) принципових перешкод для того, щоб визнавати Росію своїм стратегічним партнером. Певна напруженість у стосунках між нашими країнами значною мірою є штучною. Ні в економічному, ані в політичному чи у військовому вимірах вона не має достатніх підстав. Таку ситуацію політологи визначають як **феномен «залишкової ідеологізації»**, яка, на жаль, має місце з обох сторін. З одного боку, в Росії ще й досі є певні політичні сили, які ніяк не можуть змиритися з самим фактом існування незалежної України і прагнуть домогтися всебічної і повної «інтеграції» України з Росією на основі утворення якогось нового союзу, маючи на увазі фактичне підкорення першої другій. Чимало російських науковців намагаються обґрунтувати саме таку позицію.

Відомий російський геополітик *О. Дугін*, наприклад, намагається довести, що однією з особливостей засновників геополітики є їхня незмінна політична ангажованість. Немає, на його думку, практично жодного геополітика, котрий не брав би участі в політичному житті своєї держави. Звідси випливає очевидна упередженість їх усіх без винятку. Геополітик, приступаючи до наукових досліджень, обов'язково має визначити себе власне місце на карті геополітичних полюсів: від цього залежатиме той кут зору, під яким він стане аналізувати всі світові процеси.

Виходячи з даної концепції, цей автор досить відкрито демонструє свою заангажованість певним політичним силам Росії стосовно розуміння сутності й перспектив російсько-українських відносин. «Самий лише факт, – зауважує він, наприклад, – поділу політичної карти світу на два табори робить відмову від Москви автоматичним кроком у бік атлантизму». При цьому під розколом світу на два табори *О. Дугін* має на увазі боротьбу так званих «**Суші і Моря**» – «**телурократії і таласократії**». Табір «Моря», на його думку, втілює в собі «**ринкову цивілізацію**». Це – шлях Заходу, шлях технологічного розвитку, індивідуалізму, лібералізму. Головне для нього – прогрес у матеріальній сфері. Цивілізація «Моря» дістала останнім часом назву «**атлантизму**», оскільки її оплот змістився у бік Атлантичного океану (США), і сучасний **Північноатлантичний альянс (НАТО)** є стратегічним виявом цієї цивілізаційної моделі.

Така модель є чужою світу «Суші», де, на думку автора, домінують висока духовність, моральність, колективність. Думається, що подібна трактовка О. Дугіним існуючих цивілізаційних відмінностей спирається не стільки на науково обґрунтований аналіз, скільки на пропагуючу ним ідеологію російського імперського націоналізму, яка спрямована на пошук внутрішніх і зовнішніх ворогів.

Відповідно до цього, наголошує дослідник, «одне тільки існування «суверенної України» вже є кроком у напрямі атлантизму. Але не український народ несе за це відповідальність, а підривні елементи та іноземницькі групи, які не зацікавлені в загальній євразійській долі, а також геополітичні агенти впливу Заходу, що вийшли на стратегічні позиції як в Україні, так і в самій Росії».

Роз'єднаність двох держав – Росії і України, на його думку, вигідна лише атлантистам, ворогам російського ідеалу. У стосунках між Москвою і Києвом має бути встановлений строгий пріоритет – «тільки спільна євразійська континентальна держава, тільки об'єднуюча універсальна московська ідея».

З цих же позицій оцінює російський геополітик і Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Росією. На його думку, цей документ має як позитивні, так і негативні сторони, оскільки, з одного боку, він згадує про союзницькі, стратегічні відносини, а з іншого – юридично фіксує той факт, що Росія відмовляється від територіальних претензій щодо України. І якщо стратегічне партнерство Росії і України не приведе до ширших інтеграційних процесів, якщо Україна в подальшому не стане частиною євразійської континентальної конструкції, а залишиться регіональною державою, то даний договір виявиться актом, за яким Москва здає свої позиції щодо «санітарного кордону» державі, за об'єктивними причинами змушеній (якщо вона залишиться самостійною) рано чи пізно стати плацдармом для НАТО, тобто для головного геополітичного супротивника Росії.

Ми не випадково детально розглянули відповідні погляди О. Дугіна, оскільки в них у концентрованому вигляді викладені погляди певних політичних кіл Росії стосовно незалежності України і бачення варіантів її співробітництва з Росією. Звісно, такі підходи аж ніяк не відповідають інтересам ані українського, ані російського народів. Щоправда, з іншого боку, і в Україні є окремі політики, які всупереч об'єктивним вимогам виступають проти налагодження партнерських відносин з Росією, схильні бачити в ній тільки споконвічного ворога України і поклали в основу своєї діяльності гасло «Геть від Москви!»

Цілісний аналіз усього комплексу взаємовідносин України і Росії свідчить, що відкрита конфронтація між ними навряд чи матиме місце, проте час від часу приховане протистояння може загострюватися. Остання обставина пов'язана насамперед з певними розходженнями в основних зовнішньополітичних цілях і завданнях України і Росії. Теоретичною основою геостратегії сучасної Росії є *доктрина «багатополюсного світу»*. Розуміючи під «полюсами» інтеграційні угруповання держав, Росія вважає країни СНД зоною свого пріоритетного політичного впливу, під який, звісно, підпадає і Україна. *Намагання Росії утримувати, а в подальшому посилювати контроль за ситуацією в межах пострадянського простору не збігається зі стратегічними інтересами України, яка обрала шлях інтеграції до євроатлантичної спільноти.*

Відповідно, є досить значні розходження між нашими країнами й у питанні про характер взаємовідносин з ЄС. Росія веде свою гру на європейському полі, намагаючись створити достатньо надійну опору для реалізації своїх геостратегічних задумів і використовуючи для цього той очевидний факт, що для провідних європейських країн Росія є стратегічним партнером, якого, до того ж, можна використовувати у боротьбі за зменшення впливу США в Європі. Метою європейської політики Росії як держави, що прагне стати самостійним центром сили, є співробітництво з Європою як іншим центром геополітичного впливу, в той час як «стратегічна мета України в європейському інтеграційному процесі означає, по суті, прагнення зменшити тиск Росії у пострадянському просторі. Цим визначається найглибша, – на думку С. Пирожкова, – суперечність в українсько-російських відносинах щодо розвитку відносин з європейською спільнотою».

Ця обставина, вважає інший український дослідник *О. Лановик*, ускладнює відносини між Україною і Росією. Щоб запобігти такому становищу, він пропонує чітко визначити на державному рівні константу пріоритету у відносинах з нашим північним сусідом і проводити політику керованої дезінтеграції: підтримки атмосфери дистанційованості й доброзичливої конкуренції при посиленні зв'язків в економічній сфері, що сприятиме встановленню продуктивних відносин.

Характеризуючи розвиток взаємовідносин між Україною і Росією, слід зазначити, що обидві вони мають суттєві взаємні інтереси, основними з яких є підтримання миру і стабільності. Незважаючи на існуючі суперечності й проблеми, є всі підстави стверджувати про можливість їх успішного подолання і подальшого розвитку взаємовигідних українсько-російських відносин, встановлення між нашими країнами (оскільки між

народами вони і так існують) справді доброзичливих, добросусідських, рівноправних партнерських стосунків.

Слід погодитися з думкою українського політолога *Д. Видріна*, що моделлю для наших відносин з Росією можуть бути відносини між США і Канадою. Це – різні за економічним потенціалом країни, політично незалежні одна від одної й такі, що поважають національні особливості одна одної. Однак їх громадяни не відчують кордонів, а товарообмін між США і Канадою сягає 1 млрд. доларів на день!

Партнерство не означає відмови від конкуренції. Але це має бути добросусідська конкуренція. Там, де ми не можемо не конкурувати, ми повинні конкурувати, ми повинні перемагати. Боротися слід тими методами, які узаконені цивілізацією, і, насамперед, створенням кращих умов для функціонування капіталу в своїй країні. Саме така модель має бути стратегічною метою України у відносинах з Росією.

Можливість реалізації цієї мети значно посилилася після укладення між нашими країнами Договору про дружбу, співробітництво і партнерство, який набув чинності в 1999 р. і дістав назву Великого договору. Важливість цього акта полягає в тому, що він ознаменував завершення етапу невизначеності та взаємних претензій між обома країнами, що ґрунтувалися на емоціях та історичних образах, і проголосив наміри сторін співпрацювати на засадах рівноправності й партнерства, створивши для цього необхідні умови на основі міжнародного права і міжнародних стандартів, поважання суверенітету і територіальної цілісності. Його реалізація є на сьогодні стратегічною лінією розвитку двосторонніх відносин між Україною і Росією.

У цьому зв'язку не менш важливим є питання про встановлення відносин стратегічного партнерства між Україною і Сполученими Штатами Америки. Національні інтереси України в розвитку партнерських відносин із США визначаються тією особливою роллю, яку відіграє ця країна в геополітичному ракурсі. Адже йдеться про наймогутнішу державу світу, єдину наддержаву, статус якої визначається економічним і військовим потенціалом, впливом на міжнародні фінансові організації, лідерством у розробці й впровадженні новітніх технологій та багатьма іншими чинниками. Твердження *З. Бжезинського* про американську гегемонію у світовій політиці ґрунтується на реальних фактах. США, на його думку, займають домінуючі позиції у чотирьох сферах світової влади, що мають вирішальне значення:

1) у військовій сфері вони мають глобальні можливості для розгортання своїх збройних сил;

2) у сфері економіки вони залишаються основною рушійною силою світового розвитку, навіть незважаючи на жорстку конкуренцію з боку Японії і Німеччини (жодній з цих країн не притаманні такі ознаки світової могутності);

3) у технічному відношенні вони зберігають абсолютне лідерство у провідних сферах науки і техніки;

4) у сфері культури, незважаючи на деяку її примітивність, США мають безпрецедентну привабливість, особливо серед молоді усього світу.

Далі З. Бжезинський робить висновок, що комбінація цих факторів забезпечує Сполученим Штатам політичний вплив, якого не має жодна держава світу. Тому, вважає цей американський політолог, Сполучені Штати на сьогоднішній день є єдиною світовою наддержавою в повному розумінні цього слова. І як би болісно не сприймалася американська гегемонія у світовій політиці деякими іншими країнами, вона все одно залишається незаперечним фактом, з яким кожній державі слід рахуватися. Зрозуміло, що за таких умов будь-яка держава заінтересована у встановленні партнерських стосунків із Сполученими Штатами, і Україна у цьому відношенні не є винятком.

У свою чергу, й Сполучені Штати зацікавлені у розвитку партнерських стосунків з Україною, враховуючи особливості її геополітичного положення, розглядаючи її як своєрідний геополітичний центр Центрально-Східної Європи. До того ж, як уже згадувалося, Сполучені Штати плекають надію використати «українську карту» в розвитку своїх стосунків з Росією. *Об'єктивно США зацікавлені в тому, щоб Україна розвивалася як демократична країна, увійшла до євроатлантичних структур як держава-партнер, зберегла незалежність.*

Після терористичного нападу на США у вересні 2001 р., Україна, яка різко засудила цей варварський акт і висловила підтримку Сполученим Штатам у проголошеній ними боротьбі проти міжнародного тероризму, почала розглядатися США ще й як партнер і союзник у цій боротьбі. Таким чином, у концептуальному плані, зауважує з цього приводу *В. Литвин*, стратегічне партнерство між Україною і США означає спільність інтересів та підходів до основних міжнародних проблем, прагнення до взаємного розуміння й урахування інтересів кожної держави. Сторони вбачають одна в одній рівноправних партнерів і поважають позиції одна одної.

Варто, однак, зазначити, що реальні процеси розвитку українсько-американських відносин далеко не завжди свідчать про прагнення США розвивати ці відносини як дійсно рівноправні й партнерські. І це є

болючою проблемою у стосунках між обома державами, оскільки час від часу досить виразно проявляється прагнення США втручатися у внутрішні справи нашої країни, що порушує принципи рівноправності і не відповідає національним інтересам України. Цю обставину, безсумнівно, слід урахувувати у розбудові наших відносин із США, рішуче відстоюючи власні інтереси і власний суверенітет.

Зрозуміло, що вказані геостратегічні вектори, попри свою важливість, не можуть обмежити коло геополітичних інтересів України. Як держава із специфічними геополітичними показниками Україна має можливість, і навіть більше, змушена урізноманітнювати свій зовнішньополітичний курс, спрямовуючи зусилля на розвиток зв'язків і контактів у багатьох напрямках. У цьому відношенні слід особливо наголосити на необхідності активізації діяльності України в рамках *Співдружності Незалежних Держав*, а також з окремими державами-учасницями цієї організації. Україна у своєму ставленні до СНД виходить передусім з реалій економічної доцільності існування Співдружності, прагнучи трансформувати її в ефективний механізм економічного співробітництва, спрямований на створення зони вільної торгівлі, оптимізацію її структури, сприяння інтеграції країн СНД у світовий економічний простір.

Важливим і перспективним напрямом української зовнішньої політики є її участь в *Організації Чорноморського Економічного Співробітництва*. Відповідає національним інтересам України й активізація її співпраці в рамках міжнародної організації *ГУАМ*, який об'єднує чотири держави – Грузію, Україну, Азербайджан і Молдову.

Протягом останнього десятиріччя виникли реальні передумови для розвитку міжрегіонального співробітництва за чорноморсько-балтійською віссю. Україна виступила з ініціативою щодо активізації співпраці між країнами, які розташовані на просторі між двома морями. Вона прагне динамізувати взаємовигідне співробітництво між країнами цього регіону й гармонізувати у напрямі наближення до європейських структур існуючі на цьому просторі субрегіональні організації і форуми. Реалізація цієї ініціативи тісно пов'язана з розвитком і стабілізацією контактів між Україною і її найближчими сусідами в Центральньо-Східноєвропейському регіоні.

У цьому зв'язку на особливу увагу заслуговують українсько-польські відносини, що набувають статусу стратегічних. Не випадково З. Бжезинський вважає тісну співпрацю між Україною і Польщею стратегічно важливою не тільки для цих двох країн, а й для США. Миролюбна демократична Україна, на його думку, є гарантом польської свободи і безпеки. Таке ж значення для України має і Польща. Тому він виступає за цілковите міжнаціональне

примирення між обома народами, яке має здійснюватися на всіх рівнях, у тому числі і на побутовому. Необхідно позбутися негативної пам'яті, щоб не повторити гіркий досвід минулого.

Таку ж думку висловлював і колишній Президент Польщі *О. Кваснєвський*, який наголошував, що «глибока людська формула «вибачимо і просимо вибачити» має смисл навіть тоді, коли над будь-ким не тяжіє безпосередня відповідальність за те, що відбувалось у минулому». Зрештою інтереси України і Польщі збігаються, обидві держави прагнуть інтегруватися в Європу і зберегти при цьому добросусідські стосунки із Росією.

Останнім часом українсько-польські стосунки набули динамізму й стабільності. Регіональне співробітництво між Україною і Польщею знайшло практичне втілення у створенні міжнародної асоціації «*Карпатський Єврорегіон*», до якої увійшли відповідні регіони Польщі, Угорщини, Румунії, Словаччини (асоційований член) і чотири області України – Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська й Чернівецька. Позитивний розвиток відносин між обома країнами дає підстави сподіватися на те, що українсько-польські взаємовідносини стануть фундаментом стабільності у цьому регіоні.

Отже, можна зробити висновок, що покладена в основу геостратегії України багатовекторність, яка передбачає чітке визначення пріоритетних напрямів зовнішньої політики, повністю відповідає інтересам і можливостям нашої держави і виступає як чинник зростання її міжнародного авторитету. Здобуття Україною політичної незалежності, її перетворення на самостійну державу є важливим позитивним фактором, що сприяє поліпшенню і стабілізації геополітичної ситуації у світі й, зокрема, в європейському регіоні. Однак з погляду реалізації української геостратегії є чимало проблем і труднощів, розв'язання яких конче потрібне з метою забезпечення національної безпеки України і реалізації її національних інтересів.

Запитання для самоконтролю

1. Що вивчає наука геополітика?
2. Хто є засновником геополітики як науки?
3. Які регіональні школи геополітики Ви знаєте?
4. Яких Ви знаєте вітчизняних авторів, яка займалися проблемами геополітики?
5. Розкрийте термін «геостратегія».
6. Наведіть приклади оцінювання геополітичного становища України іноземними аналітиками (З. Бжезінський, К. Гаджієв та ін.).

Термінологічний словник

«Багатовекторна» політика – зовнішньополітична орієнтація певної держави водночас на декілька сильних сусідів.

Геополітика – наука, що вивчає історичні особливості країн у зв'язку з їхнім географічним розташуванням. «Геополітика – це наука про державу як географічний організм, що втілений у просторі».

Глобалізація – сучасний стан розвитку міжнародних стосунків, економіки і культури, який характерний поступовим перенесенням суверенітету на рівень світової спільноти.

Міжнародна безпека – стан міжнародних стосунків, що гарантує сприятливі умови для кожної окремої держави.

Національні інтереси – умови зовнішньополітичного положення держави, зміна яких може негативно вплинути на її внутрішньополітичне становище.

Література

1. Василенко І.А. Геополітика: Уч. посібник. – М., 2005.
2. Гаджиев К.С. Введение в геополитику. – М., 2006.
3. Дергачёв Е.А. Геополитика: Учеб. пособие. – К., 2002.
4. Мадіссон В.В. Сучасна українська геополітика. – К., 2003.
5. Мирова́я политика и междунаро́дные отношения. – СПб., 2002.
6. Україна у міжнародних відносинах ХХ ст. – Львів, 2004.
7. Холліс М., Сміт С. Пояснення і розуміння міжнародних відносин / Пер. з англ. – Харків, 2002.
8. Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика України. – К., 2006.

Навчальне видання

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Курс лекцій

Автори

Юрій Анатолійович Беліков,
Віктор Павлович Бурмака,
Любов Миколаївна Жванко,
Володимир Валентинович Жигло,
Майя Станіславівна Лисенко,
Ігор Миколайович Рассоха,
Ольга Леонідівна Рябченко,
Юрій Іванович Стрілець,
Галина Григорівна Фесенко,
Микола Володимирович Яцюк

Технічний редактор М. З. Аляб'єв

Верстка: Ю. П. Степась

План 2008 р., поз. 112 Н

Підп. до друку 25.01.08	Формат 60x84 1/16.	Папір.офісний
Друк на ризографі.	Ум. вид. арк. 11,3	Обл.– вид.арк. 11,8
Тираж 100 прим.	Замовл. №	

61002, Харків, ХНАМГ, вул. Революції, 12
Сектор оперативної поліграфії ЦНІТ ХНАМГ